

ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΔΕΛΗ

Ψυχική Υγιεινή ΤΟΥ Παιδιού

α' Θεωρία

ΙΔΡΥΜΑ
ΜΑΡΙΑΣ & ΣΩΤΗΡΗ ΓΟΥΔΕΛΗ

ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ
ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

© Copyright 2006: Κοινωφελές Ίδρυμα Μαρίας & Σωτήρη Γουδέλη

Εκδοτικός οίκος: *Αδελφοί Βλάσση*

Λόντου 2-4 Αθήνα, 10681, τηλ. 210 38 33 013, fax. 210 38 27 557

www.vlassi.gr

Εικόνα εξωφύλλου: Egon Schiele, «Drei Gassenbuben», 1910.

ISBN 978-618-81190-1-7

ΕΤΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ 2014

ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΔΕΛΗ

ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ
ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Α΄ ΘΕΩΡΙΑ

ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΡΙΑΣ & ΣΩΤΗΡΗ ΓΟΥΔΕΛΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σελ. 9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ.....	σελ. 15
Α. ΙΑΤΡΙΚΗ.....	σελ. 23
1. Προεπιστημονική εποχή	σελ. 23
α) Πρωτόγονη κατάσταση, β) Εποχή πρώτης αναζήτησης,	
γ) Εποχής πρώτης συνειδητής επέμβασης	
2. Επιστημονική εποχή – Πρώτο στάδιο	σελ. 23
α) Επιστημονική θεραπευτική, β) Παθολογία, Φυσιολογία	
3. Επιστημονική εποχή – Δεύτερο στάδιο.....	σελ. 24
α) Υγιεινή, β) Ευγονική	
Β. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ.....	σελ. 25
1. Προεπιστημονική εποχή.....	σελ. 25
α) Πρωτόγονη κατάσταση, β) Εποχή της πρώτης αναζήτησης	
γ) Εποχή της πρώτης συνειδητής επέμβασης.	
2. Επιστημονική εποχή – Πρώτο στάδιο.....	σελ. 28
α) Επιστημονική θεραπευτική, β) Παθολογία και φυσιολογία	
του ψυχικού κόσμου	
3. Επιστημονική εποχή – Δεύτερο στάδιο.....	σελ. 31
α) Ψυχική Υγιεινή, β) Ψυχική Ευγονική	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	σελ. 37
I. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ Ο ΕΝΗΛΙΚΟΣ.....	σελ. 37
II. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙ.....	σελ. 37
Α. ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΜΕ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ.....	σελ. 40
Β. ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΜΕ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ	
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ.....	σελ. 41
1. Σωματικές αποσπάσεις.....	σελ. 42
α) Η γέννηση, β) Η οδοντοφυΐα, γ) Το περπάτημα	
2. Ψυχικές αποσπάσεις.....	σελ. 48
α) Ομιλία, β) Συνειδητή εκλογή ασχολιών,	
γ) Ικανότητα της συνειδητής επανάληψης ασχολιών, δ) Προσωπική πείρα	

Γ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ.....	σελ. 62
1. Στο σπίτι.....	σελ. 62
<i>α) Παιχνίδια, β) Παραμύθια, γ) Το ξεγέλασμα του παιδιού</i>	
2. Στην κοινωνία.....	σελ. 73
<i>α) Θεάματα, β) Βιβλία, γ) Περιφρόνηση της προσωπικότητας</i>	
3. Στο σχολείο: Νέοι αγώνες προσαρμογής.....	σελ. 78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ..... σελ. 83

I. ΓΕΝΙΚΑ.....	σελ. 83
Α. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ.....	σελ. 85
Β. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ.....	σελ. 89
Γ. ΕΠΟΧΕΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΕΥΑΙΣΘΗΣΙΑΣ – ΑΙΣΘΗΜΑ ΤΑΞΗΣ.....	σελ. 92
Δ. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ.....	σελ. 101
II. ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΣΑΝ ΞΕΧΩΡΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ.....	σελ. 105
Α. ΒΑΣΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ.....	σελ. 105
1. Συνεχής διαφοροποίηση.....	σελ. 105
2. Κοινωνικό ένστικτο.....	σελ. 107
3. Η εργασία του παιδιού.....	σελ. 110
<i>α) Ιδιαίτερος προσωπικός ρυθμός, β) Η συγκέντρωση,</i>	
<i>γ) Εσωτερικός σκοπός, δ) Εσωτερική πειθαρχία,</i>	
<i>ε) Ποικιλία στην εργασία, στ) Ομάδες παιδιών ανάλογα</i>	
<i>με την εργασία τους</i>	
Β. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ. 127

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΑΓΩΓΗ.....	σελ. 133
Α. ΓΕΝΙΚΑ.....	σελ. 133
1. Βιολογικές θεωρίες και επίδρασή τους στην αγωγή.....	σελ. 136
2. Κοινωνικές θεωρίες και επίδρασή τους στην αγωγή.....	σελ. 138
Β. ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ.....	σελ. 140
<i>α) Το σχολείο της επιβολής, β) Το σχολείο της υποβολής</i>	
Γ. Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ.....	σελ. 153
<i>α) Στο σπίτι, β) Στο σχολείο</i>	
Δ. ΝΕΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ.....	σελ. 161
<i>α) Στο σπίτι, β) Στο σχολείο</i>	

Ε. ΤΟ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	σελ. 167
1. Ειδικό υλικό πνευματικής ανάπτυξης.....	σελ. 169
2. Η απελευθέρωση του παιδιού.....	σελ. 175
3. Αυτοαγωγή.....	σελ. 178
4. Αποτελέσματα.....	σελ. 179
<i>α) Ελευθερία-Πειθαρχία, β) Αγάπη της εργασίας, γ) Το ομαλό παιδί</i>	

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ:.....	σελ. 184
Α. ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΣΧΟΛΕΙΟ.....	σελ. 184
Β. ΤΟ ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ.....	σελ. 186
Γ. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	σελ. 190

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΣΤΙΣ 22 ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΤΟΥ 1998, με τη δημοσίευση στο Φ.Ε.Κ. 319 του από 26/2/1998 προεδρικού διατάγματος, ολοκληρώθηκε η διαδικασία σύστασης του «Κοινοφελούς Ιδρύματος Μαρίας και Σωτήρη Γουδέλη», σύμφωνα με την επιθυμία του αείμνηστου Σωτήρη Γουδέλη, όπως αυτή είχε δηλωθεί στην από 22/12/1996 δημόσια διαθήκη του.

Με τη διαθήκη αυτή ο Σωτήρης Γουδέλης:

- α) Αφιέρωσε όλη την περιουσία του και φυσικά και τη «Μοντεσσοριανή Σχολή Αθηνών Μαρία Γουδέλη» στη σύσταση του παραπάνω Ιδρύματος.
- β) Καθόρισε ως σκοπούς του Ιδρύματος 1) την ανάπτυξη του παιδαγωγικού συστήματος της αυτοαγωγής, όπως επιστημονικά θεμελιώθηκε από την παιδαγωγό Μαρία Μοντεσσόρι και αναπτύχθηκε στην Ελλάδα από τη Μαρία Γουδέλη και 2) τη συνέχιση και διάδοση του παιδαγωγικού έργου της Μαρίας Γουδέλη.
- γ) Όρισε τα πρόσωπα στα οποία ανέθετε τη διοίκηση του Ιδρύματος.

Η επιλογή των συγκεκριμένων προσώπων κάνει φανερό πως κύριο κριτήριο του διαθέτη στην επιλογή αυτή, στάθηκε η βιωματική σχέση των προσώπων αυτών με τη Μοντεσσοριανή Σχολή και το παιδαγωγικό έργο της Μα-

ρίας Γουδέλη, ως εχέγγυο ανιδιοτελούς αφοσίωσης στην επίτευξη των σκοπών του Ιδρύματος. Έτσι το Δ.Σ. του Ιδρύματος, το αποτέλεσαν εκπαιδευτικοί της «Μοντεσσोरιανής Σχολής Αθηνών Μαρία Γουδέλη», απόφοιτοι της Σχολής και γονείς μαθητών ή αποφοίτων της. Τα μέλη, λοιπόν, αυτού του Δ.Σ. έχοντας με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ζήσει το θαυμαστό παιδαγωγικό κόσμο της Μαρίας Γουδέλη (πάντα επικουρούμενης απ' τον εξαιρετο μαθηματικό, σύζυγό της, Σωτήρη Γουδέλη) κατέθεσαν στην αποστολή που τους ανατέθηκε 1) την πίστη τους στην κοινωνική πολυτιμότητα των σκοπών του Ιδρύματος 2) το θαυμασμό τους για το παιδαγωγικό έργο της Μαρίας Γουδέλη όπως το 'χαν δει να ανθοφορεί στην πράξη του σχολείου, στα πρόσωπα των μαθητών και των συνεργατών εκπαιδευτικών της, στην ατμόσφαιρα του υλικού περιβάλλοντος, στα παιδαγωγικά βιβλία της, στις διαλέξεις και τις επιμέρους συζητήσεις της με τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς του σχολείου και 3) την ευγνωμοσύνη τους για τη συνάντησή τους με το όραμα και την πράξη της ιδιοφυούς αυτής παιδαγωγού.

Σπάνια πολυμέρεια γνωστικών πεδίων συνιστούσε το επαγγελματικό οπλοστάσιο της Μαρίας Γουδέλη: Μαρσέλιο Διδασκαλείο επί διευθύνσεως Αλ. Δελμούζου, Σχολή Φυσικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών, Δραματική Σχολή του Εθνικού Θεάτρου, μακροχρόνιες μουσικές σπουδές –πιάνο στο Ωδείο Αθηνών–, ξένες γλώσσες (Γαλλικά, Γερμανικά, Ιταλικά, Αγγλικά). Ανθρωπισμός, ελευθερία πνεύματος, δημοκρατικότητα, θυσιαστική αφοσίωση στην αποστολή του Δασκάλου, σεμνότητα, ήταν μερικά από τα στοιχεία της ηθικής σκευής της.

Όντας δασκάλα στα Πρότυπα του Μαρασλείου, παρακολουθεί τα μαθήματα της Μαρίας Μοντεσσόρι στη Βαρκελώνη της Ισπανίας και, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, φροντίζει να ιδρυθεί στο Μαράσλειο, μοντεσσοριανό νηπιαγωγείο. Το πρώτο στην Ελλάδα, το έτος 1936! Τα εξαιρετικά αποτελέσματα που διαπιστώνει από την εφαρμογή του συστήματος, την κάνουν να ζητήσει από το Υπουργείο την επέκταση της μοντεσσοριανής αγωγής στο Δημοτικό. Δεν το επέτρεψαν διότι «Θα γίνει διάσπασις εις την εκπαίδευσιν»! Παρατείται τότε από το Δημόσιο και από το 1945 εργάζεται ιδιωτικά με το μοντεσσοριανό σύστημα στο Νηπιαγωγείο, ως το 1951, και ύστερα και στο Δημοτικό. Το 1964 χιτίζεται, με εκπαιδευτικές προδιαγραφές, το σημερινό εκπαιδευτήριο που θα στεγάσει από τότε το ενιαίο Σχολείο, Νηπιαγωγείο-Δημοτικό, τη «Μοντεσσοριανή Σχολή Αθηνών Μαρία Γουδέλη».

Η Μαρία Γουδέλη, εμπνεόμενη από τις ανθρωπιστικές παιδαγωγικές αρχές και το σύστημα της αυτοαγωγής της Μαρίας Μοντεσσόρι, κάνει κέντρο της παιδαγωγίας της την πίστη της στη θετική δυναμική που εγκλείει το παιδί. Το παιδί είναι ον πνευματικό. Το παιδί είναι ον κοινωνικό. Το παιδί είναι ον εργατικό.

Στόχος της παιδαγωγικής θεωρίας και πράξης της η δημιουργία ολοκληρωμένων, αυτοσυνείδητων προσωπικοτήτων (όχι αποθήκες γνώσεων).

Όργανο για την υλοποίηση του παιδαγωγικού οράματος της Μαρίας Γουδέλη γίνεται η Επιστημονική Παιδαγωγική και Ψυχολογία, δηλαδή η Παιδαγωγική του οργανωμένου υλικά και πνευματικά περιβάλλοντος, όπως διατυπώθηκε στο σύστημα της Μαρίας Μοντεσσόρι. Αφού το προσάρμοσε στην ελληνική ιδιοπροσωπία το επέκτεινε στο Δημοτικό –πρωτοπορώντας– και εκσυγχρόνισε

το παιδαγωγικό υλικό σύμφωνα με τις νέες γνώσεις των επιμέρους επιστημών.

Έχοντας πλήρη συνείδηση των παρανοήσεων και παραποιήσεων που μπορεί να υποστεί το μοντεσσοριανό σύστημα στην εφαρμογή του, με κύρια παραποίηση να διαβαστεί κυρίως ως Τεχνική (η ίδια η Μ. Μοντεσσόρι είχε πει πως τις μεγαλύτερες απογοητεύσεις της τις είχε πάρει από σχολεία που φέρουν το όνομά της), έδινε προβάδισμα στην οργάνωση και αέναη λειτουργία πνευματικού περιβάλλοντος στη Σχολή της.

Ειλικρινής και ανεπιτήδευτη αγάπη, πίστη και σεβασμός στο παιδί από το δάσκαλο, αφοσίωση στο έργο του με αυταπάρνηση, σχέσεις αλληλοσεβασμού και ουσιαστικής ισοτιμίας μεταξύ μαθητών και δασκάλου, σχέσεις φιλίας και ομαδικού πνεύματος μεταξύ των παιδιών. Ο ανταγωνισμός ως δηλητηριώδες φυτό ήταν εγγενώς εξόριστος από τη Μοντεσσοριανή Σχολή Αθηνών.

Το 1991 η Μαρία Γουδέλη απεβίωσε, αλλά το σπουδαίο παιδαγωγικό της έργο δε σταμάτησε με το βιολογικό της θάνατο. Είναι σαρκωμένο στο σχολείο της, στις γενιές των μαθητών της, στο άπειρο παιδαγωγικό υλικό που η ίδια δημιούργησε, στα βιβλία της και πάνω απ' όλα στις καρδιές και το έργο των άξιων συνεργατών της εκπαιδευτικών και των νέων δασκάλων και νηπιαγωγών που μυούνται στο έργο της από τους παλαιότερους, με ετήσια, τουλάχιστον, παρακολούθηση της σχολικής πράξης.

Στο σύγχρονο κόσμο, το παιδαγωγικό παράδειγμα «Μοντεσσοριανή Σχολή Αθηνών Μαρία Γουδέλη» παραμένει, παρά ποτέ, δραματικά επίκαιρο αίτημα.

Η αγωνία και ο αγώνας του «Κοινωφελούς Ιδρύματος Μα-

ρίας και Σωτήρη Γουδέλη» είναι να μείνει εσαεί ζωντανή και να απλωθεί η φωτεινή τούτη εστία παιδείας που δώρισε στα ελληνόπουλα η χαρισματική προσωπικότητα της Μαρίας Γουδέλη.

Στα πλαίσια αυτά και η επανέκδοση του βιβλίου που έχεις στα χέρια σου, αναγνώστη.

Για το Διοικητικό Συμβούλιο,
Ελένη Γουλέτα-Ψαρρού

Σημείωση: Στη νέα έκδοση του βιβλίου *Ψυχική Υγιεινή του Παιδιού* διατηρήθηκε ο όρος «ανώμαλο παιδί», όπως στο πρωτότυπο. Η Μαρία Γουδέλη τον είχε χρησιμοποιήσει στα κείμενά της με βάση την ερμηνεία που απέδιδε η Ψυχιατρική.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΠΟΛΛΑ, πάρα πολλά χρόνια, άρχισε ο άνθρωπος τη μελέτη και την ταξινόμηση όλων των στοιχείων και των φαινομένων που μας παρουσιάζει σήμερα το Σύμπαν στα έμψυχα, στα άψυχα, στα κοντινά και τα μακρινά, που πέφτουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην αντίληψή του και που ποθεί να τα μελετήσει και να τα εξηγήσει, για να μπορέσει να τα υποτάξει για την καλύτερευση και τη διευκόλυνση της ζωής του.

Μέσα στο σωρό των στοιχείων της έρευνάς του, πολύ αργότερα, ο άνθρωπος περιέλαβε και τον εαυτό του.

Εκείνο που τον ώθησε αποφασιστικά να αρχίσει τη μελέτη του εαυτού του είναι ο πόνος, η αρρώστια, που έμπαινε κάθε τόσο φράγμα στην κανονική ζωή του. Στη μελέτη του αυτή αντίκρισε για πάρα πολλά χρόνια τον άνθρωπο στατικά, σαν ένα από τα πολλά όντα που παρουσιάζει η φύση. Μελέτησε, δηλαδή, μόνο το σώμα του ανθρώπου και παραγνώρισε, ίσαμε σχεδόν την αρχή του αιώνα μας, εκείνο που διαφοροποιεί τόσο τον άνθρωπο από τα ζώα, τον πλούσιο ψυχικό του κόσμο. Ίσως γιατί οι ψυχικές αρρώστιες, με όλες τις πολυποίκιλες αποχρώσεις τους, είναι αποτέλεσμα μιας ανώμαλης, πολυσύνθετης κοινωνικής, σπιτικής και σχολικής αγωγής, σαν τη σημερινή, άγνωστης στις αρχαιότερες κοινωνίες. Έτσι, ο άνθρωπος για πάρα πολλά χρόνια μελετήθηκε μονόπλευρα, και τα περισσότερα σφάλματα της σημερινής αγωγής πηγάζουν απ' αυτή τη μονομέ-

ρεια. Παραμελήθηκαν, δηλαδή, στην εξέταση του ανθρώπου βιολογικά ένστικτα, κοινωνικοί χαρακτήρες και η επίδρασή τους στην όλη ζωή του. Αυτά τα σημαντικά χαρακτηριστικά ο άνθρωπος τα απέκτησε διαμορφώνοντας συγχρόνως μια περισσότερο αναπτυγμένη και εξελιγμένη ψυχική ζωή, που επηρεάζει σταθερά και τη σωματική.

Πολλή δουλειά γίνεται τελευταία στα διάφορα ψυχολογικά και ψυχιατρικά κέντρα. Πολλοί ειδικοί καταγίνονται με τις ψυχικές ανωμαλίες των παιδιών. Πολύς λόγος γίνεται για τις απωθημένες επιθυμίες τους και πολλή προσοχή δίνεται στο να μην πληγωθεί το παιδί. Αυτά όλα μακριά απ' τη μελέτη κάθε πληγής, πνευματικής και γενικά ψυχικής, που δέχεται το παιδί στο σημερινό σχολείο.

Πολλά Νηπιαγωγεία λειτουργούν. Οργανισμοί παγκόσμιοι ιδρύθηκαν για τη μελέτη και τη βοήθεια της νηπιακής ηλικίας. Πολλά τεστ έχουν εφευρεθεί, μερικά μάλιστα χρειάζονται μεγάλη ειδικευση για να εφαρμοστούν, για να αποκαλύψουν τα μυστικά της ψυχής του παιδιού. Πολλά παιχνίδια γέμισε το σπίτι, πολλή αγωνία υπάρχει για τη διασκέδαση του παιδιού. Τα συμπεράσματα όλων αυτών των προσπαθειών συνοψίζονται στα παρακάτω:

Το παιδί πρέπει να παίζει, το παιδί πρέπει να διασκεδάσει. Μα τι είναι στ' αλήθεια η διασκέδαση, το παιχνίδι του παιδιού; Αν το παιχνίδι ικανοποιεί το παιδί ως πνευματικό ον, τότε εμείς το ονομάζουμε «εργασία». Αν η εργασία στενοχωρεί, κουράζει, απδιάζει το παιδί, τότε την ονομάζουμε «αγγαρεία». Μόνο όταν το «παιχνίδι» γίνει «εργασία» και όταν κάθε «εργασία» του παιδιού γίνει «παιχνίδι», τότε η Παιδαγωγική θα έχει κάνει το μεγάλο βήμα προς τα εμπρός, και τίποτε πια δε θα μπορέσει να τη γυρίσει πίσω. Αν το παιδί μετά την εργασία, με την κοινή έννοια της λέξης, έχει ανάγκη να παίξει, πάλι με την κοινή έννοια της λέξης, για να ξεκουραστεί, σημαίνει πως η Παιδαγωγική δεν έχει γίνει ακόμα επιστήμη.

Αυτή είναι η μεγάλη προσφορά του μοντεσσοριανού συστήματος. Κατάφερε να προσφέρει την εργασία με την πιο ευχάριστη, την πιο αποδοτική μορφή της, την πιο σύμφωνη με τις ψυχικές ανάγκες του παιδιού.

Το μοντεσσοριανό σύστημα δεν είναι ένα σύστημα στατικό. Η Μοντεσσόρι δίδασκε πάντα πως το σχολείο πρέπει να παρακολουθεί την επιστήμη που προοδεύει και, όπου είναι δυνατό, να προπορεύεται. Είναι μια θεωρία εύκαμπτης προσαρμογής προς κάθε πρόοδο, που μπορεί να βοηθήσει το σχολείο, προς κάθε νέα γνώση, νέα πράξη, προς κάθε κατάκτηση στις θετικές ή θεωρητικές επιστήμες, προς κάθε νέα ψυχολογική ή βιολογική πρόοδο, που επιβάλλει νέα κατάλληλη προσαρμογή. Όλη, όμως, αυτή η διδασκαλία έχει ανάγκη από νέους επιστήμονες δασκάλους. Όσο οι νέοι δε γίνονται δάσκαλοι από έφεση στην Παιδαγωγική και αγάπη προς το παιδί, αλλά μόνο γιατί δεν μπόρεσαν να πάνε «πιο ψηλά», τίποτε απ' όλα αυτά δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί. Έτσι, το σχολείο μένει στάσιμο, αποκομμένο από την κοινωνία, από την επιστήμη που προοδεύει, και το παιδί που είναι ένα ον ικανό για διαρκή εξέλιξη, αναγκάζεται να την αναζητήσει έξω από το σχολείο, εκεί όπου βρίσκει μεγαλύτερα ενδιαφέροντα, έστω και κακοδοσμένα, χωρίς καμιά λογική σειρά, χωρίς προσωπική συμμετοχή κι επιλογή, χωρίς την επιθυμητή ώρα για κάθε ενδιαφέρον.

Παρ' όλες αυτές τις δυσκολίες, και επειδή το σημερινό σχολείο βρίσκεται ως προς το ύψος του πολιτισμού της κοινωνίας πολύ χαμηλότερα, το παιδί αναγκάζεται να αναζητήσει έξω απ' αυτό, έστω και φύρδην μίγδην, πολύ περισσότερα ενδιαφέροντα. Αυτά, αν τυχαία ικανοποιηθούν, ανεβάζουν το παιδί πολλά σκαλοπάτια πάνω απ' το επίπεδο πολιτισμού του σχολείου, πάνω απ' τον πολιτισμό του ίδιου του δασκάλου, που πρέπει να 'χει για προορισμό να προωθήσει αυτό τον πολιτισμό και να βρίσκεται πάντα στην εμπροσθο-

φυλακή του. Στην ύπαιθρο τα παιδιά δεν έχουν ούτε αυτή τη δυνατότητα, γιατί ο έξω απ' το σχολείο κόσμος τους βρίσκεται, δυστυχώς, μακριά απ' το σύγχρονο πολιτισμό.

Το σώμα, τις ομαλές και ανώμαλες εκδηλώσεις του, την καλύτερη κατάσταση της υγείας του μελετάει η Ιατρική με τους διάφορους κλάδους της.

Τις ομαλές και ανώμαλες ψυχικές εκδηλώσεις του παιδιού, την έγκαιρη βοήθεια για πρόληψη ή θεραπεία μελετούν η Ψυχολογία και η Παιδαγωγική με τους διάφορους κλάδους τους.

Πολλές φορές οι έρευνες και η μελέτη των δύο αυτών επιστημών –από την Ιατρική μάς ενδιαφέρει εδώ ό,τι αναφέρεται στην παιδική ηλικία– συγχωνεύονται τόσο, δηλαδή πρέπει να συγχωνεύονται, που να μην ξέρει κανείς ποια από τις δυο ακολουθεί. Αυτή είναι και η ορθότερη μορφή επέμβασης της νεότερης επιστήμης, που έχει συνείδηση πως ο άνθρωπος είναι ένα ενιαίο ον και οι εκδηλώσεις του, σωματικές και ψυχικές, έχουν αμοιβαία και συνεχή αλληλεξάρτηση. Αν ξεχωρίζουμε τις επιστήμες αυτές, είναι για την αναλυτικότερη μελέτη των προβλημάτων τους. Οι δυο όμως αυτές επιστήμες, ίσως επειδή γεννήθηκαν η μία τόσο μακριά από την άλλη, δεν κατάφεραν να έχουν στην πορεία των ερευνών τους την ίδια εξέλιξη. Έτσι, η επιστήμη της ομαλής ψυχικής, πνευματικής ανάπτυξης, δηλαδή η Παιδαγωγική, που την αντιμετωπίζω πάντα συγχωνευμένη με την Παιδική Ψυχολογία, έμεινε πολύ πιο πίσω από την Ιατρική, πράγμα που εμπόδισε την ενιαία και σύγχρονη επίδρασή τους επάνω στα παιδιά.

Και η επιστήμη ακόμα της Παιδικής Ψυχολογίας αναπτύχθηκε μακριά και ανεξάρτητα από τη σημερινή σχολική πράξη, κι έτσι δε στάθηκε ικανή να την επηρεάσει, να την οδηγήσει έξω απ' τους εμπειρικούς δρόμους που ακολουθεί.

Όσο για τη λεγόμενη Σχολική Ψυχολογία, αυτή δεν ανακατεύεται στα «εσωτερικά» της Διδακτικής και Παιδαγωγικής, παρ' όλο που αφ' υψηλού τη θεωρεί κακή και αρκείται

δειλά δειλά να διαπιστώνει, με τη βοήθεια της Ψυχοπαθολογίας, αν το παιδί που εκπαιδεύεται με τους γνωστούς ορθόδοξους τρόπους είναι ομαλό ή ανώμαλο. Έτσι, η Ψυχολογία του παιδιού αναπτύσσεται με τρόπο που δίνει την εντύπωση ότι η εσωτερική δομή του σχολείου είναι άσχετη με τις ανωμαλίες του κάθε προβληματικού παιδιού, και παραδέχεται για καθήκον της να βρει τον τρόπο να εντάξει το «απροσάρμοστο» παιδί στο σχολείο, στην ανώμαλη μορφή εργασίας κάθε τάξης, της οποίας η εργασία δημιούργησε την ανωμαλία που προσπαθεί τώρα να θεραπεύσει.

Η πραγματική προσφορά της Παιδικής Ψυχολογίας θα ήταν να οδηγήσει την Παιδαγωγική στην προσαρμογή της εργασίας και όλου του πνεύματος του σχολείου στις ανάγκες της παιδικής ψυχοσύνθεσης, και όχι να προσπαθεί να προσαρμόσει το απροσάρμοστο παιδί στο ανώμαλο σχολείο. Πολλές φορές, το απροσάρμοστο αυτό παιδί είναι πιο ομαλό από τα άλλα, τα οποία με μικρότερο δυναμισμό και λιγότερη αίσθηση του κακού που τους γίνεται, προσαρμόζονται δουλικά σε μια ανώμαλη εργασία.

Παρακολούθησα κάποτε σ' ένα παιδαγωγικό συνέδριο μια κινηματογραφική προβολή με τις διάφορες φάσεις θεραπείας ενός κέντρου ειδικού για την επανένταξη των απροσάρμοστων παιδιών στο σχολείο τους. Το κέντρο αυτό ήταν ένα εργαστήριο που είχε για διευθυντή έναν ειδικό γιατρό και κάπου είχε κρυμμένη μια κινηματογραφική μηχανή για να παίρνει τις καθημερινές φάσεις της θεραπείας. Μας έδειξαν τις πιο ενδιαφέρουσες. Το εργαστήριο αυτό ήταν μια αίθουσα με πάρα πολλές δυνατότητες για δράση. Τα παιδιά είχαν το δικαίωμα να διαλέξουν όποια δουλειά ήθελαν και να την αλλάζουν όποτε ήθελαν. Καμιά διδασκαλία, καμιά επέμβαση του γιατρού, ούτε όταν κάποτε έπιασε φωτιά ένα τμήμα του εργαστηρίου.

Τα παιδιά στις πρώτες φάσεις ήταν αντικοινωνικά, τσα-

κώνονταν μεταξύ τους, η φυσιογνωμία τους ήταν πάντα νευριασμένη και επιθετική. Η ώρα του μεσημεριανού φαγητού έμοιαζε με συγκέντρωση εχθρών, όπως άλλωστε και όλες οι άλλες ώρες. Σιγά σιγά τα παιδιά ηρέμησαν, φίλιωσαν και έκαναν ήρεμα και γελαστά τη δουλειά τους. Πέρασαν, βέβαια, πολλοί μήνες γι' αυτό. Εμείς παρακολουθούσαμε τις φάσεις όπου διαφαινόταν καθαρά η αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ τους καθώς και η αλλαγή διάθεσης στη δουλειά τους.

Έτσι «θεραπευμένα» τα ξανάστειλαν στα σχολεία τους. Ο παρουσιαστής, αφού μας μίλησε λίγο για το πείραμα αυτό, μας μίλησε και για τις εντυπώσεις των γονέων από τη νέα στάση των παιδιών τους απέναντι στο σχολείο τους. Όλοι απάντησαν: «Στην αρχή πήγαν πολύ καλύτερα». Ασφαλώς αργότερα, όταν ξαναμπήκαν στο περιβάλλον που είχε δημιουργήσει τις ανωμαλίες τους, θα ξαναγύριζαν σιγά σιγά σ' αυτές. Και σκεπτόμουν: Αυτοί οι άνθρωποι, επιστήμονες μάλιστα, πέρασαν τόσο κοντά από τη μορφή που θα έπρεπε να έχει το παιδαγωγικό σχολείο, κι όμως το έβλεπαν μόνο σαν θεραπευτήριο ανωμάλων.

Πόσος καιρός θα χρειαστεί για να πειστούμε πως το σχολείο πρέπει να γίνει εργαστήριο, και όχι αίθουσα αλλεπάλληλων διαλέξεων;

Πολλοί πιστεύουν και υποστηρίζουν: Άλλο Ιατρική (επιστήμη), και άλλο Παιδαγωγική (εμπειρική τεχνική). Γι' αυτό υπάρχει αυτή η δυσαρμονία επίδρασης στο σώμα και στο πνεύμα, στην ψυχή. Σ' αυτήν πρέπει να αποδώσουμε σήμερα τις περισσότερες ανωμαλίες, όχι μόνο της άθλιας εσωτερικής δομής του σχολείου, αλλά και πολλές διαστροφές του σωματικού και ψυχικού κόσμου του πολιτισμένου ανθρώπου, του πολιτισμένου ενηλίκου.

Επιθυμώ να κάνω μια στοιχειώδη σύγκριση της εξέλιξης της Ιατρικής με την εξέλιξη της Παιδαγωγικής στα χρόνια μας.

Η σύγκριση, βέβαια, είναι σχετική και τη χρησιμοποιώ

μόνο επειδή μας διευκολύνει στην κατανόηση, ιδίως από τους μη ειδικούς, των πραγματικών προβλημάτων της αγωγής και στην ορθότερη τοποθέτηση της Παιδαγωγικής σαν επιστήμης.

Πριν αρχίσω αυτή τη σύγκριση, ήθελα να κάνω μια διευκρίνιση:

Όταν μιλώ για «Παιδαγωγική», δεν εννοώ την επίδρασή μας πάνω σε παιδιά χαλασμένα από προηγούμενη σπιτική και σχολική αγωγή. Εννοώ τα παιδιά και την παιδαγωγική επίδραση πάνω τους από την ημέρα που γεννήθηκαν και σ' όλη την παιδική τους ηλικία, στο σπίτι και στο σχολείο.

Πάρα πολλές ανωμαλίες και δυσκολίες έχουν προκύψει, σε γονείς ιδίως που ξαφνικά αποφάσισαν να εγκαταλείψουν το ξύλο και τις τιμωρίες, την επιβολή και την κυριαρχία τους πάνω στα παιδιά. Βρέθηκαν, όμως, τότε εκείνοι στην προηγούμενη θέση των παιδιών τους, στην επιβολή δηλαδή και την κυριαρχία τους. Και τότε το δράμα είναι φοβερό, γιατί η ανταπόδοση και η κυριαρχία του παιδιού είναι πολύ ισχυρότερη, πολύ αποτελεσματικότερη. Όταν το παιδί δεν έχει από την αρχή τη σωστή αγωγή, δεν μπορεί να δείξει τα πραγματικά χαρακτηριστικά του και εκδηλώνεται με πολλούς ανώμαλους, αντικοινωνικούς και αντιπνευματικούς τρόπους.

Για το ίδιο λόγο μ' αφήνουν αδιάφορη σπίτια και σχολεία, ιδίως σχολεία, που θαυμάζονται μάλιστα από πολλούς σαν ανακάλυψη και λύση όλων των πολύπλοκων παιδαγωγικών μας προβλημάτων. Σχολεία όπου αφήνουν το παιδί να κάνει «ό,τι θέλει», ό,τι του κατέβει, να μπαίνει ή να μην μπαίνει στις τάξεις, να τρέχει στον κήπο ή να σκαρφαλώνει στα δέντρα σε ώρες εργασίας ή να έχει οποιαδήποτε αντικοινωνική συμπεριφορά, να είναι, όπως συνηθίζεται να λέγεται: «ελεύθερο».

Αυτά τα ιδρύματα μπορεί να ονομαστούν «νοσοκομεία» ή

«σανατόρια» για αντικοινωνικά και αντιπνευματικά παιδιά που δεν ενδιαφέρονται για τίποτε από όσα θα έπρεπε φυσιολογικά να ενδιαφέρουν την ηλικία τους.

Θα πείτε: Δε χρειάζονται αυτά τα σχολεία; Βεβαίως έχουν κι αυτά τον προορισμό τους, τον προορισμό που έχουν τα νοσοκομεία και τα σανατόρια, για να διώξουν από την ψυχή αυτών των παιδιών κάθε αρνητικό, κάθε αντικοινωνικό στοιχείο, κάθε αίσθημα ενοχής, μειονεξίας, φόβο, μίσος, αίσθημα εκδίκησης κ.λπ. Αλλά αφού γίνουν όλα αυτά –κι αν γίνουν–, θα είναι πολύ αργά πια για ν' αποκτήσει το παιδί τα θετικά, κοινωνικά και πνευματικά στοιχεία που θα το έκαναν έναν πραγματικά ευτυχισμένο άνθρωπο. Η κάθε ηλικία έχει τα ιδιαίτερα φυσιολογικά της ενδιαφέροντα, πάνω στα οποία στηρίζονται τα ενδιαφέροντα της μεγαλύτερης ηλικίας. Αν για λόγους κακής αγωγής έχασε τη δυνατότητα να ασκήσει αυτά τα πρώτα ενδιαφέροντα στις μικρές ηλικίες, θα είναι πολύ αργά αργότερα για να στηρίξει, σε σαθρές πια βάσεις, τα πραγματικά ενδιαφέροντα της μεγαλύτερης ηλικίας. Σ' αυτή την περίπτωση πρέπει να δράσει ο ψυχοπαθολόγος. Ας μην τον μπερδεύουμε με τον επιστήμονα Παιδαγωγό. Ο ένας φροντίζει να κάνει ομαλούς τους ανώμαλους, αλλά ο άλλος πρέπει να φροντίζει ώστε οι ομαλοί να μη γίνονται ανώμαλοι.

Δεν έχει κανείς αντίρρηση πως ένας ευτυχισμένος σκουπιδιάρης είναι προτιμότερος από ένα δυστυχισμένο μηχανικό. Όταν όμως ένας άνθρωπος έχει μέσα του τις δυνατότητες να γίνει ένας διαπρεπής επιστήμονας ή ένας εξαιρετικός καλλιτέχνης, αλλά έχασε τα κρίσιμα χρόνια που θα του έδιναν αυτή τη δυνατότητα, μια και πέρασε τον πολύτιμο καιρό του τρέχοντας, σκαρφαλώνοντας και κάνοντας ό,τι του κατέβει, είναι αμφίβολο αν θα μπορεί να είναι ένας ευτυχισμένος σκουπιδιάρης.

Ας παρακολουθήσουμε τώρα με λίγα λόγια, στην εξέλιξή τους, τις δυο αυτές παράλληλες επιστήμες, την Ιατρική

με όλους τους κλάδους της και την Παιδαγωγική με όλους τους κλάδους της, γιατί η μια έχει για σκοπό τη θεραπεία, την παρακολούθηση και την πρόληψη της σωματικής ασθένειας του ανθρώπου γενικά –για μας: του παιδιού ειδικότερα– και η άλλη έχει για σκοπό της τη θεραπεία, την παρακολούθηση και την πρόληψη της ψυχικής, της πνευματικής ασθένειας του ανθρώπου και την ομαλή διαμόρφωση όλης της προσωπικότητάς του – για μας: του παιδιού πάλι. Από τη σκιαγράφηση αυτή θα φανεί πόσο πίσω βρίσκεται σήμερα η Παιδαγωγική συγκρινόμενη με την Ιατρική.

A. ΙΑΤΡΙΚΗ

1. Προεπιστημονική εποχή

α) *Πρωτόγονη κατάσταση.* Είναι η εποχή που κάθε ανωμαλία, κάθε πόνος θεραπευόταν με το ένστικτο, όπως κάνουν τα ζώα (ξάπλωμα, γλείψιμο κ.λπ.). Καμιά μελέτη, καμιά σκέψη.

β) *Εποχή της πρώτης αναζήτησης.* Όταν πρώτη φορά προσπάθησαν να εξηγήσουν την προέλευση της αρρώστιας, την απέδωσαν σε εξωτερικούς λόγους. Οι θεοί, οι δαίμονες, τα κακά πνεύματα ή οι μάγοι την έστελναν· άρα τίποτε δεν εξαρτάται από την ανθρώπινη επέμβαση. Το μόνο που μένει του αρρώστου, είναι να κάνει ευχές, παρακλήσεις, θυσίες.

γ) *Εποχή της πρώτης συνειδητής επέμβασης.* Τυχαία περιστατικά οδήγησαν τον άνθρωπο να παρατηρήσει πως μερικά φυτά π.χ. κάνουν καλό ή κακό. Έτσι άρχισε μια συμπτωματική θεραπεία με διάφορα φυσικά ιαματικά μέσα (βότανα, νερά κ.λπ.). Προσπαθούσαν να χτυπήσουν το σύμπτωμα απευθείας, μα όχι ακόμα τη βαθύτερη αιτία.

2. Επιστημονική εποχή – Πρώτο στάδιο

α) *Επιστημονική θεραπευτική.* Οι πρώτες επιστημονικές αναζητήσεις άρχισαν με την έρευνα της «αιτιώδους σχέσεως» των φαινομένων. Τι προξενεί την αρρώστια; Ποια είναι η αι-

τία κάθε συμπτώματος; Κι έτσι αρχίζει η έρευνα για φάρμακα κι άλλα μέσα που χτυπούν την αιτία κι όχι το σύμπτωμα.

β) *Παθολογία, Φυσιολογία*. Η λεπτομερειακή μελέτη του σώματος, οι νόμοι που ακολουθεί στην ανάπτυξή του, οι διάφορες παθήσεις και λειτουργικές ανωμαλίες (μικρόβια, βλάβες οργάνων) δημιούργησαν τους παραπάνω κλάδους της Ιατρικής επιστήμης και οργάνωσαν την πραγματική *επιστημονική* θεραπευτική, που πήρε τόσο μεγάλη εξέλιξη και τόσα πρόσφερε στην ανθρωπότητα.

3. Επιστημονική εποχή – Δεύτερο στάδιο

α) *Υγιεινή*. Η νεότερη και σημαντικότερη τάση της νέας Ιατρικής επιστήμης είναι η μελέτη των ανώμαλων όρων ζωής, που δημιουργούν τις ασθένειες, και η συστηματική προσπάθεια εξαφάνισής τους. Ο ρόλος της Ιατρικής γίνεται έτσι προληπτικός και όχι θεραπευτικός. Τώρα στη θέση της Παθολογίας ορθώνεται πια η νέα επιστήμη της Υγιεινής. Με τη μελέτη της *Υγιεινής* φανερώθηκε το άνωφελο της άμεσης εξωτερικής επέμβασης για να διορθώσουμε τάχα τη φύση (φασκίες, ζώνες ειδικές, μαλάγματα μύτης, επίδεσμοι αφτιών κ.λπ.). Η Υγιεινή μάς δίδαξε πως όλες αυτές οι εξωτερικές επεμβάσεις είναι μάταιες και πολύ συχνά βλαβερές, πως η φύση προσφέρει όλες τις δυνατότητες ομαλής ανάπτυξης σ' ένα περιβάλλον απαλλαγμένο από εξωτερικά εμπόδια και ανώμαλους όρους, που τις περισσότερες φορές είναι αποτέλεσμα ανθρώπινης κακής επέμβασης. Το αποτέλεσμα ήταν πως τα παιδιά χωρίς φασκιώματα, μαλάγματα, δεσίματα και σφιξίματα, μεγαλώνουν καλύτερα, ευκολότερα και ομαλότερα και πως, με μερικές απλές υγιεινές συμβουλές, αφήνουμε ανοιχτό το δρόμο στη φύση, που ξέρει να εκτελεί το έργο της πολύ σοφότερα από μας για την ομαλή, φυσιολογική ανάπτυξη.

β) *Ευγονική*. Η Επιστήμη πάλι δε σταματάει στη μεγάλη

της αυτή πρόοδο και προσφορά, που πάντως είναι μόνο στατική, αλλά εξακολουθεί τις έρευνές της για μια πραγματικά δημιουργική προσφορά της, για το ιδανικό της εξευγένισης του ανθρώπινου γένους, για την προαγωγή, δηλαδή, της αντίστασης του ανθρώπινου οργανισμού στις τυχόν δυσμενείς επιδράσεις του φυσικού περιβάλλοντος, την ανάπτυξη της ικανότητας και της αποδοτικής δύναμης του σώματος στη συνεχιζόμενη αρμονική εξέλιξη του ανθρώπινου οργανισμού.

B. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

Ας κάνουμε τώρα μια συγκριτική τοποθέτηση της παράλληλης με την Ιατρική επιστήμης, της Παιδαγωγικής, στην εξελικτική πορεία της για την προαγωγή, την καλυτέρευση και την ευτυχία του ανθρώπου.

1. Προεπιστημονική εποχή

α) *Πρωτόγονη κατάσταση.* Μπορούμε, χωρίς υπερβολή, να πούμε πως, σ' ένα μεγάλο μέρος της γης και σε πολιτισμένες ακόμα χώρες, η σπιτική ιδίως αγωγή βρίσκεται εκεί που βρισκόταν η Ιατρική στην πρωτόγονή της κατάσταση και ενεργεί σε κάθε περίπτωση με το ένστικτο, χωρίς καν να φαντάζεται πως υπάρχουν προβλήματα για παρατήρηση, για διόρθωση. Καμιά μελέτη, καμιά σκέψη, καμιά ανησυχία.

β) *Εποχή της πρώτης αναζήτησης.* Σε πιο πολιτισμένες περιοχές παρατηρήθηκαν οι ψυχικές ανωμαλίες που παρουσιάζει το παιδί, τα παιδικά ελαττώματα π.χ., που κρίθηκαν σαν φυσικά γνωρίσματα της παιδικής ηλικίας, και που έχουν προέλευση έξω απ' τη δική μας θέληση και δράση. Επειδή όμως ενοχλούν τον ενήλικο προσπαθούν να τα συμπιέσουν, να μικρύνουν την έντασή τους ή ίσως να τα εξαφανίσουν με εντελώς εξωτερικά μέσα. Πολλές φορές τα αποδίδουν

σε σφάλματα του ίδιου του παιδιού, που (φτάνει να θέλει) μπορεί να τα διορθώσει. Γι' αυτό, σ' αυτή την περιοχή, οι ευχές, οι παρακλήσεις και οι θυσίες της παράλληλης εποχής της Ιατρικής, γίνονται παραινέσεις, επιπλήξεις, διαταγές, τιμωρίες κι ακόμα σωματικές ποινές. Και δεν μπορούν να διανοηθούν, να καταλάβουν και να παρατηρήσουν τουλάχιστον, πως μ' αυτές τις ανώμαλες επεμβάσεις τα πράγματα γίνονται χειρότερα, τα ελαττώματα βαθύτερα και τ' αποτελέσματα απελπιστικά.

Δεν μπορώ εδώ να μη θυμηθώ έναν από τους καλούς δασκάλους μας σ' ένα από τα πιο προσοδευτικά σχολεία μας που έλεγε μια μέρα σ' ένα μαθητή του: «Σου δίνω μια εβδομάδα καιρό για να διορθωθείς. Αν εξακολουθήσεις ύστερα απ' αυτή τη διορία να μένεις τεμπέλης, αλίμονό σου!»

Τι θα λέγατε για το γιατρό που θα 'λεγε στον άρρωστό του: «Σου δίνω μια εβδομάδα καιρό για να σου πέσει ο πυρετός. Αλλιώς, αλίμονό σου!».

Καθένας μας μπορεί να παρατηρήσει πόσες τέτοιες παραινέσεις και διαταγές υπάρχουν στην περιοχή της Παιδαγωγικής, από ειδικούς και μη, που αν γίνονταν στην περιοχή της Ιατρικής, θα χαρακτηρίζονταν σαν εξωφρενικοί παραλογισμοί!

γ) *Εποχή της πρώτης συνειδητής επέμβασης*. Αν πάμε ακόμα πιο ψηλά στην κλίμακα του πολιτισμού, πάλι θα βρεθούμε στην περιοχή της Παιδαγωγικής, στην εποχή της συμπτωματικής, της εμπειρικής θεραπείας, που δεν αναζητάει καν την αιτία του συμπτώματος, αλλά χτυπάει κατευθείαν το εκδηλωμένο σύμπτωμα. Εφαρμόζουν, δηλαδή, διάφορες συμπτωματικές συμβουλές, ανάλογα με τις νομιζόμενες επιτυχίες ή αποτυχίες του κάθε χωριστού Παιδαγωγού.

Παραθέτουμε μερικές απ' αυτές τις πρακτικές παιδαγωγικές συμβουλές, που θυμίζουν γιατροσόφια γριούλας:

— Στερήστε του ό,τι αγαπάει, γλυκό, φρούτα κ.λπ.

- Βάλτε το να κοιμάται πολύ το μεσημέρι.
- Μην του δίνετε σημασία.
- Προπαντός αυστηρότητα. Μην σας πάρει τον αέρα.

Και μερικές που κυριαρχούν στο κοινό σχολείο:

— Το ορθοπαιδικό θρανίο είναι το καταλληλότερο για καλύτερη εργασία.

— Τα παράθυρα να είναι ψηλά, για να μην κοιτάζουν έξω τα παιδιά και αποσπάται η προσοχή τους από το μάθημα.

— Οι τοίχοι να είναι γυμνοί, για τους ίδιους πάντα λόγους.

— Να μην επιτρέπεται να βγαίνουν όποτε θέλουν από την τάξη, γιατί το κάνουν επίτηδες για να αποφεύγουν το μάθημα.

— Τα Νηπιαγωγεία και οι μικρές τάξεις του Δημοτικού να μην έχουν σκάλες για να μην πέφτουν τα παιδιά.

— Αν δε γράφει το μάθημά του, να βάλετε το παιδί να γράφει είκοσι, τριάντα, σαράντα φορές το ίδιο μάθημα για να μην το ξανακάνει κ.λπ.

Το παλιό εκείνο πνεύμα της συμπτωματικής, αντιεπιστημονικής θεραπείας εξακολουθεί να διευθύνει την Παιδαγωγική. Κι έτσι, βρισκόμαστε στο θλιβερό φαύλο κύκλο, να προσπαθούμε με τα μέσα ακριβώς που δημιούργησαν το κακό, την άστοχη δηλαδή επέμβασή μας, με τα ίδια αυτά μέσα να προσπαθούμε να το εξαφανίσουμε. Κι αλήθεια, πόσοι να 'ναι σήμερα οι παιδαγωγοί που, όταν βρεθούν μπροστά στο σύμπτωμα, αναζητούν την πραγματική αιτία της τεμπελιάς, της αταξίας, της ψευτιάς, της δειλίας, της κακίας, της ανυπακοής και απειθαρχίας των παιδιών;

Σπίτι και σχολείο συναγωνίζονται σήμερα ποιο να βάλει τα περισσότερα προσκόμματα, πώς να χειροτερέψουν διαρκώς το κακό, που δημιουργούν καθημερινά με την πρωτόγονη αγωγή τους, στην ψυχική ζωή του παιδιού, που είναι ο μεγαλύτερος θησαυρός μας σήμερα και η θετικότερή μας

ελπίδα για μια μελλοντική καλύτερη, ειρηνικότερη και ευτυχέστερη κοινωνία. Οι φωτεινές εξαιρέσεις είναι τόσο λίγες, που μόλις φτάνουν για να επικυρώσουν τον κανόνα.

2. Επιστημονική εποχή – Πρώτο σταδιο

α) *Επιστημονική θεραπευτική*. Οι πρώτες αναζητήσεις της «αιτιώδους σχέσεως» των ανώμαλων ψυχικών φαινομένων οφείλονται κυρίως στον εικοστό αιώνα, με το νέο φως που έριξαν στα ζητήματα της ψυχικής ζωής οι νεότερες ψυχολογίες, με τη μελέτη του υποσυνείδητου απ' τις ψυχαναλυτικές ψυχολογίες, με τις μελέτες των αντανakλαστικών του Παυλώφ κ.λπ. Μόλις τότε αρχίζει μια συστηματική και επιστημονική μελέτη του ψυχικού κόσμου του ανθρώπου, των ψυχικών του ανωμαλιών και η θεραπεία τώρα σκοπεύει να χτυπήσει την αιτία και όχι το σύμπτωμα.

β) *Παθολογία και φυσιολογία του ψυχικού κόσμου*. Παρ' όλη την έκταση, τη φήμη και τη σημασία που έχουν πάρει τα τελευταία χρόνια οι ψυχολογικές επιστήμες, έμειναν εντελώς έξω κι από τα πιο προσοδευτικά ακόμη σημερινά σχολεία, γιατί δεν επηρέασαν ούτε τη μέθοδο, ούτε την ύλη, ούτε, και το σπουδαιότερο, το πνεύμα του σχολείου.

Με τη νέα αυτή τάση η ψυχολογία δεν είναι πια μια σχεδόν ανώφελη στατική μελέτη των ψυχικών φαινομένων του ανθρώπου, αλλά μια μελέτη δυναμική, μπορούμε να πούμε, που εξετάζει τον άνθρωπο και τις εκδηλώσεις του μέσα στο φυσικό και ιδίως το κοινωνικό περιβάλλον όπου ζει. Μ' αυτό τον τρόπο, μας εξηγεί γιατί το σημερινό περιβάλλον, σπιτικό, σχολικό και εξωσχολικό, στέκεται φραγμός στην ομαλή εξέλιξη του παιδιού, και κάτω από ποιες επιδράσεις δημιουργούνται οι τύποι των ανώμαλων ψυχικά παιδιών και ενηλικών, αρχίζοντας από τα πιο κοινά και συνηθισμένα παιδικά ελαττώματα ως τις μεγαλύτερες ψυχικές διαταραχές.

Όπως όμως διαπιστώνουμε, συγκριτικά με την πρόοδο

της Ιατρικής, οι πιο προχωρημένες μελέτες της ψυχικής περιοχής του ανθρώπου, οι πιο εξελιγμένες και πρόσφατες, που δειλά δειλά τολμούν να τις χρησιμοποιήσουν οι πιο προοδευμένοι παιδαγωγοί στην εφαρμογή της επιστήμης της Αγωγής, μόλις προσεγγίζουν την αντίστοιχη εποχή της Παθολογίας στην Ιατρική, δηλαδή την Ψυχοπαθολογία.

Έτσι καταλαβαίνουμε, εξάλλου, γιατί πολλές φορές ούτε και στην περιοχή του σώματος, παρ' όλη την πρόοδο που μας χάρισε η επιστήμη της Υγιεινής, δεν μπορούμε να 'χουμε ανοιχτό και εύκολο το δρόμο της υγείας και της εξέλιξης, γιατί τα φράγματα που δημιουργούν οι άνθρωποι στην ομαλή ψυχική ανάπτυξη, που δε συμβαδίζει έτσι αρμονικά με τη σωματική, γίνονται τα βασικά αίτια πολλών σωματικών και ψυχικών διαστροφών. Ο ενιαίος άνθρωπος (σώμα-ψυχή) βρέθηκε μπλεγμένος σε μια σατανική διελκυστίνδα, που τον τραβάει τότε από τη μια και τότε από την άλλη, με την ίδια επιμονή και δύναμη και φέρνει έτσι σαν αποτέλεσμα το σπάσιμο του σκοινιού, της ομαλής δηλαδή προσωπικότητας.

Η ανθυγιεινή ψυχική ζωή γίνεται συχνά εμπόδιο στη σωματική υγιεινή, και δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο να βλέπουμε γονείς και γιατρούς απελπισμένους, επειδή, παρ' όλες τις εξαιρετικές σωματικές φροντίδες που γεμίζουν το παιδί, εκείνο υποφέρει όχι μόνο ψυχικά μα και σωματικά. Κλασικό παράδειγμα, τα καχεκτικά νευρικά πλουσιόπαιδα, που παρ' όλη τη φροντισμένη υγιεινή ζωή τους, παρ' όλη την καθαριότητα, τις βιταμίνες και τις εξοχές, καταλήγουν να ζηλεύουν τα υγιέστερα φτωχόπαιδα.

«Αυτά τα θρέφει ο Θεός», λένε. Η επιστημονική αλήθεια είναι πως στην περίπτωση των φτωχών παιδιών (πρέπει να εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις της μιζέριας) δεν υπάρχει η διελκυστίνδα, και η ανάπτυξη της σωματικής και ψυχικής ζωής είναι αρμονικότερη στην ανυπαρξία κάθε υγιεινής επέμβασης. Δε βάζουμε, βέβαια, το παράδειγμα για μίμηση. Αντί

ν' αναζητήσουμε την αρμονία στην άρνηση, που δε μας προ-
άγει καθόλου, πρέπει να την αναζητήσουμε στη θέση της
αρμονικής ψυχικής και σωματικής υγείας, που θα μας χαρί-
σει τους πραγματικούς γερούς και ισορροπημένους οργανι-
σμούς που τόσο έχει ανάγκη η κοινωνία.

Μια άλλη θλιβερή αλήθεια σήμερα είναι πως οι απλές
μπέρες σε μακρινές περιοχές, που δεν τις είχε αγγίξει η κα-
τάρα της μισομορφωμένης μητέρας της πολιτείας, προσπα-
θούν σήμερα να τις μιμηθούν, χωρίς ν' ακολουθούν, όπως
άλλοτε, το γερό, αλώβητο μητρικό τους ένστικτο. Βλέπετε,
η σημερινή συνήθεια του παραθερισμού έφερε αυτές τις μη-
τέρες κοντά στις άλλες για να επιθυμήσουν να αντιγράψουν
κάθε κακή διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους. Τη συνέχεια
την έφερε και η τηλεόραση, ο κινηματογράφος, που πρώτα
απ' όλα δείχνει τις κακές πλευρές του πολιτισμού και πολύ
αργότερα τις καλές του πλευρές.

Εκείνο που χαρακτηρίζει γενικά την Παιδαγωγική σήμε-
ρα είναι η άγνοια της φυσιολογίας της ψυχικής ζωής του
παιδιού, η άγνοια των όρων μιας υγιεινής ψυχικής διαβί-
ωσης, αρμονικής με τη σωματική, που να αποτρέπει κάθε
ψυχική και σωματική ανωμαλία, μελετώντας και παραμερί-
ζοντας από το περιβάλλον του παιδιού τους ανώμαλους
όρους ανάπτυξης. Η αποτυχία της σημερινής καθιερωμένης
αγωγής πρέπει λοιπόν ν' αναζητηθεί στην ανθυγιεινή ψυχι-
κή ζωή του παιδιού.

Χρειάζονται καινούργιοι δρόμοι, καινούργιες μελέτες,
καινούργια παρακολούθηση και μελέτη του παιδιού, για να
μπορέσουμε να φτάσουμε στην τόσο λεπτή, σημαντική και
αναγκαία περιοχή της ψυχής, στην μελέτη δηλαδή της Ψυ-
χικής Υγιεινής.

Πώς ο άνθρωπος, στην πορεία της εξέλιξής του, προό-
δευσε τόσο στις διάφορες άλλες επιστήμες, και στην επιστή-
μη του πιο πολύτιμου του αγαθού, του παιδιού, βρίσκεται

σε πρωτόγονη ακόμα κατάσταση, είναι δουλειά των κοινωνιολόγων να το μελετήσουν!

3. Επιστημονική εποχή – Δεύτερο στάδιο

α) *Ψυχική Υγιεινή*. Το καθήκον της επιστημονικής Παιδαγωγικής είναι να δημιουργήσει, εκτός από τους –μελετημένους πια από τους ειδικούς– όρους της σωματικής υγιεινής, και τους όρους της ψυχικής υγιεινής, έτσι που, με την ενιαία, αρμονική ανάπτυξη του ανθρώπινου όντος, να δημιουργήσει μια ομαλή, γερή προσωπικότητα. Η αληθινή επιστημονική αγωγή μόνο τότε είναι δυνατή, όταν στηρίζεται στη βαθιά γνώση των όρων της *Γενικής Υγιεινής*, σωματικής και ψυχικής, συγχρόνως και παράλληλα, σ' όλη τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας. Έτσι γίνεται προληπτικός και όχι θεραπευτικός ο βασικός ρόλος της Παιδαγωγικής. Οι κανόνες και οι νόμοι της άγνωστης ψυχικής υγιεινής θα υποδείξουν πόσο ανώφελη είναι κάθε εξωτερική επέμβαση (υποβολή, επιβολή, βία), και ιδίως πόσο βλαβερή είναι για την ομαλή ανάπτυξη της παιδικής ηλικίας. Αυτούς τους κανόνες και νόμους πρέπει να μελετήσουμε και, αφού τους εφαρμόσουμε, θα αποδειχτεί πως η εξωτερική δική μας επιβολή δεν εξυπηρετεί κανένα σκοπό. Αντιθέτως εμποδίζει τους κανόνες και τους νόμους να εφαρμοστούν για ν' αφήσουν τη φύση του παιδιού να εξελιχθεί ελεύθερα και να ενεργήσει με το δικό της φυσικό ρυθμό, χωρίς εμπόδια και προσκόμματα που εμποδίζουν την εξέλιξη της ομαλής ψυχικής και πνευματικής ζωής. Κι αυτό περικλείει πολλούς κινδύνους.

Ο άνθρωπος δεν έχει μόνο τη δυνατότητα της ανοδικής εξέλιξης. Όταν το κατάλληλο περιβάλλον, σωματικό, ψυχικό, πνευματικό δεν τη βοηθάει, μπορεί να έχουμε στασιμότητα ή και οπισθοδρόμηση.

Δημοσιεύτηκαν συχνά πληροφορίες για παιδιά άγριων φυλών, που από μωρά υιοθετήθηκαν από πολιτισμένους γονείς και μεγάλωσαν σε πολιτισμένο περιβάλλον. Τα παι-

διά αυτά έγιναν αργότερα τέλειοι επιστήμονες. Πέρασαν δηλαδή σε μια γενιά τα 20.000 χρόνια περίπου που χρειάστηκε ο άνθρωπος για να φτάσει στην ίδια στάθμη πολιτισμού. Αντίθετα, παιδιά πολιτισμένων που χάθηκαν μέσα στις ζούγκλες, βρέθηκαν ύστερα από χρόνια σε κατάσταση ζωώδη και ήταν αδύνατον πια να ενσωματωθούν στην πολιτισμένη κοινωνία.

Η επίδραση του περιβάλλοντος, ιδίως στην τρυφερή παιδική ηλικία, είναι τεράστια. Η διαπίστωση, όμως, αυτή φορτώνει στους ώμους των ειδικών πελώριες ευθύνες. Εφόσον ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να εξελίσσεται ή να οπισθοδρομεί, ανάλογα με το περιβάλλον όπου ζει, πόσο μελετημένη πρέπει να είναι η προσπάθεια των ενηλίκων για τη δημιουργία κατάλληλου περιβάλλοντος για την ορθότερη αγωγή των παιδιών τους!

β) *Ψυχική Ευγονική*. Μόλις αποκαλύψουμε με τη γνώση και τη σωστή επίδρασή μας τον ομαλό ψυχικό και σωματικό τύπο του ανθρώπου, το ομαλό δηλαδή παιδί, δε θα πρέπει να επαναπαυθούμε, θεωρώντας ότι τέλειωσε έτσι η αποστολή μας. Από δω και μπρος, η θετική μας συμβολή θα πρέπει να είναι η προσπάθεια για αδιάκοπη τελειοποίηση του ανθρώπινου όντος, για την προαγωγή της ικανότητας, της αντίστασης και της δημιουργικής απόδοσης και στο πεδίο του ψυχικού κόσμου.

Αυτός θα πρέπει να είναι ο πραγματικός ρόλος της Παιδαγωγικής. Για την υγιεινή και την ευγονική του σώματος έχουν γίνει ήδη πολλά, έχει χυθεί πολλή μελάνη για την μελέτη αυτών των προβλημάτων, αλλά πάντα χωριστά και ανεξάρτητα από τα σχετιζόμενα με τα προβλήματα της ψυχικής υγιεινής του παιδιοί. Έτσι, ειδικοί και μη ειδικοί ούτε καν διαλογίστηκαν πως μπορεί να υπάρχουν τέτοια προβλήματα.

Δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε τις φοβερές ώρες των παι-

δικών γευμάτων στη σημερινή καταναλωτική κοινωνία στα περισσότερα σπίτια, και όχι μόνο σ' εκείνα που διαθέτουν περίσσεια αγαθών. Δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε εκείνα τα φοβερά ταΐσματα, τα παραμύθια την ώρα του φαγητού για να ξεγελαστούν τα παιδιά και να φάνε χωρίς να το καταλάβουν. Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε το εξωφρενικό άγχος της μαμάς, της γιαγιάς και όλων των νευρωτικών μισομορφωμένων μελών της οικογένειας. Μπορούσε άλλοτε κανείς να παραδεχτεί πως μια κακή και ασυλλόγιστη βία μπορούσε να καταστρέψει το βασικό ένστικτο της αυτοσυντήρησης; «Έφαγε το παιδί;». «Τι έφαγε το παιδί;». «Πόσο έφαγε το παιδί;». «Βρήκατε αβγό της ημέρας, ψαράκι της ώρας;». «Πόσα γεύματα έχει διατάξει ο γιατρός, πόσες βιταμίνες, πόσες θερμίδες, πόσα γραμμάρια;». «Βιάστε το, όσο μπορείτε, για να τα φάει...». «Πήγε στον κήπο το παιδί;». «Πόσες ώρες έμεινε εκεί;». «Πόσο έπαιξε;». «Πόσες φορές ανάσανε;...». Ω, με συγχωρείτε! Δε φτάσαμε ακόμα εκεί!

«Πού θα πάει το καλοκαίρι το παιδί; Βουνό ή θάλασσα;». «Πόσα μπάνια πρέπει να κάνει;». «Πόσα λεπτά θα μείνει στο νερό;». «Βέβαια, να κάψει πρώτα καλά ο ήλιος. Αλλιώς θα κρυώσει». «Τι και πόσο πρέπει να φάει μόλις βγει από το νερό;...». Και πολλά άλλα ακόμα που όλοι πολύ καλά γνωρίζουμε.

Με τέτοια νοοτροπία ούτε στοιχειώδη παιδική ψυχολογία μπορούμε να εφαρμόσουμε, και πολύ λιγότερο Ψυχική Υγιεινή και ιδίως Ψυχική Ευγονική.

Όλοι αυτοί οι παραλογισμοί, που κοντεύουν να γίνουν κανόνες στην κοινωνία μας, πηγάζουν βασικά από δύο λόγους:

α) Από την άγνοια των στοιχειωδών κανόνων της Ψυχολογίας και της Παιδαγωγικής. Ποιος αρμόδιος σκέφτηκε καμιά φορά πως θα έπρεπε τα παιδιά που τελειώνουν το Γυμνάσιο και τους παραγεμίζουν το κεφάλι μ' ένα σωρό άχρη-

στα πράγματα, πως θα ήταν σκόπιμο τα παιδιά αυτά, που σε λίγα χρόνια θα γίνουν γονείς, να ακούσουν από υπεύθυνα χείλη μερικά μαθήματα γύρω από τη σωστή ανατροφή των παιδιών;

β) Από το άγχος που έχει γεμίσει η σημερινή ζωή τους ανθρώπους τόσο που, κι εκείνα που νιώθουν για σωστά και χρήσιμα, να μην έχουν τη δύναμη και την ηρεμία να τα εφαρμόσουν. Οι βιοτικές, οικογενειακές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες είναι τόσο πολύπλοκες και εξουθενωτικές, που αλλοτριώνουν τον άνθρωπο από την ηρεμία, την ορθοκρισία και την καλοσύνη, που τόσο του χρειάζονται απέναντι στα παιδιά του. Και για να δικαιολογήσει τον εαυτό του, πρώτα επειδή η συνείδησή του τον τύπτει που δεν πρόσφερε εκείνο που αισθάνεται ότι έπρεπε να προσφέρει –την κατανόηση, την επιείκεια και τη συμπάραστασή του– επεμβαίνει έτσι φωναχτά με θεωρίες δήθεν ενδιαφέροντος και υγιεινής, που σαν αποτέλεσμα έχουν το σπάσιμο της ψυχικής επαφής των ενηλίκων με τα παιδιά. Αυτό οδηγεί στη δυσαρμονία της διαβίωσης μαζί τους, τις αντιθέσεις, τους διαπληκτισμούς και τελικά στο μέγιστο της ψυχικής ασυμμετρίας. Η δημιουργία έπειτα ενός τύπου παιδιού, αφύσικου, αντιπαθητικού, επιθετικού (βλέπετε, πρέπει πάντα να αμύνεται), αντικοινωνικού γενικά, που τόσο γνωρίζουν οι γελοιογράφοι και το παρουσιάζουν σαν μικρό διάβολο, αναγκάζει τους ενηλίκους να λάβουν και αυτοί τα μέτρα τους εναντίον μιας κατάστασης που οι ίδιοι δημιούργησαν, για να μπορέσουν να διασφαλίσουν πια τη δική τους ηρεμία και διαβίωση. Από κει και πέρα, για να πάρουν άφεση αμαρτιών από τον εαυτό τους, πρέπει να πιστεύουν στην κληρονομικότητα, στην επίδραση κακών φίλων –ποτέ στη δική τους–, στην έλλειψη επιβολής του πατέρα, στη γιαγιά που μεγαλώνει το παιδί κ.λπ.

Η επιστήμη αποδίδει τις ανωμαλίες, τις διαστρεφές, τις

ασθένειες του ψυχικού καθώς και του σωματικού κόσμου, σε δύο κυρίως παράγοντες: στην κληρονομικότητα και στο περιβάλλον. Κι επειδή η κληρονομικότητα, σε τελευταία ανάλυση, πρέπει ν' αποδοθεί στην επίδραση του περιβάλλοντος κατά τη διάρκεια της εξελικτικής πορείας της ανθρωπότητας, το καθήκον μας απέναντι των σημερινών και των μελλοντικών γενεών διαγράφεται σημαντικό. Με τη δημιουργία υγιεινού σωματικού και ψυχικού περιβάλλοντος πρόκειται να απαλλάξουμε όχι μόνο τις σημερινές μα και τις μελλοντικές γενεές, όσο πάει και περισσότερο, από τις καταστροφικές και ανώμαλες κληρονομικές επιδράσεις.

Η δημιουργία όρων υγιεινής ζωής είναι πρόβλημα περιβάλλοντος. Γι' αυτό η επιστημονική Παιδαγωγική είναι κυρίως *Παιδαγωγική Περιβάλλοντος*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

I. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ Ο ΕΝΗΛΙΚΟΣ

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ δημιούργησε τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος επιδρώντας πάνω στο περιβάλλον το μεταβάλλει συνεχώς, και εκείνο αλλαγμένο επιδρά πάλι διαφορετικά πάνω στον άνθρωπο.

Η αλλαγή δεν αφορά μόνο το φυσικό περιβάλλον αλλά, σε συνδυασμό με αυτό, παίζει εξαιρετικό ρόλο το κοινωνικό περιβάλλον, όπου ενεργούν προσδιοριζόμενες υλικές και πνευματικές δυνάμεις, οι σχέσεις του ανθρώπου με τους ομοίους του, που με τη σειρά τους ασκούν την πιο μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση του ανθρώπου από σωματική και ψυχική πλευρά. Αυτή η σχέση και η αλληλεπίδραση ανθρώπου και περιβάλλοντος καθορίζουν τον πολιτισμό του, που αντιπροσωπεύει το βαθμό της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση, για την καλύτερη εξυπηρέτηση της κοινωνικής του ζωής, για όφελος δικό του και της κοινωνίας.

Ο ενήλικας προσπαθεί συνεχώς να προσαρμόσει, όσο μπορεί καλύτερα, το περιβάλλον στις απαιτήσεις του για ανετότερη ζωή. Σε κάθε τέτοια αλλαγή έχουμε πάλι νέα προσαρμογή. Με αυτή την προσδευτική πορεία αλληλεπίδρασης έφτασε ο άνθρωπος από τον πρωτογονισμό στη σημερινή πολιτισμένη κοινωνία.

II. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙ

Αφού το περιβάλλον έχει τόσο μεγάλη επίδραση στη δια-

μόρφωση του ενήλικου, ολοκληρωμένου οργανισμού, είναι φανερό πως η επίδρασή του πάνω στον τρυφερό, εύπλαστο και αδιαμόρφωτο ακόμα παιδικό οργανισμό θα είναι πολύ μεγαλύτερη.

Ακόμη, πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως, όπως ο πολιτισμός και η εξέλιξη επηρέασαν, τελειοποίησαν και οργάνωσαν τόσο συστηματικά την άλλοτε πρωτόγονη τροφή του ανθρώπου, έτσι και οι σημερινές απαιτήσεις του ψυχικού του κόσμου ζητούν ανάλογη εξελιγμένη οργάνωση για την πνευματική και ψυχική του τροφή. Με αυτό το πνεύμα πρέπει ο ενήλικος να ετοιμάσει το περιβάλλον του, αλλά ιδίως, και με μεγαλύτερη προσοχή και επιμέλεια, το περιβάλλον του τρυφερού του απογόνου, περιβάλλον προσαρμοσμένο στις πολυσύνθετες ανάγκες του παιδιού, ώστε να έχει επάνω του ευεργετική παιδαγωγική επίδραση.

Το διαμορφωμένο περιβάλλον ή ταιριάζει και διευκολύνει την ανάπτυξη και εξέλιξη του παιδιού ή, αν δεν είναι εκείνο που του πρέπει και του ταιριάζει, βάζει ένα σωρό προσκόμματα στην ομαλή και φυσιολογική του ανάπτυξη και εξέλιξη.

Το παιδί, από την ημέρα που θα γεννηθεί, είναι υποχρεωμένο να ζει και να ξοδεύει πολύτιμη δυναμικότητα, όχι για τη σωματική και την ψυχική του τελειοποίηση, αλλά για να προσαρμοστεί σ' ένα περιβάλλον που δημιουργήθηκε για την εργασία και τις ανέσεις του ενήλικου. Ο ενήλικος τη φροντίδα και τη σπατάλη δυνάμεων για προσαρμογή την αφήνει στο παιδί του, που, μη βρίσκοντας το προσαρμοσμένο στις ανάγκες και την ψυχосύνθεσή του περιβάλλον, αγωνίζεται και ξοδεύει πολύτιμη ενεργητικότητα για να προσαρμοστεί, ενεργητικότητα που θα χρησιμοποιούσε αλλιώς για την τελειοποίησή του.

Οι ειδικές ανάγκες της παιδικής ηλικίας δεν έχουν ληφθεί υπόψη, γιατί το παιδί αντικρίζεται κάτω από το ίδιο

πρίσμα αναγκών που διευθύνουν τον ενήλικο, παραγνωρίζοντας το σημαντικό γεγονός, πως αυτό είναι ένα ον *έν πῶ γίνεσθαι*, γεμάτο δυναμισμό και εξελικτική τάση, προικισμένο με δυνάμεις που ζητούν δικούς τους όρους για να μπορέσουν να λειτουργήσουν φυσιολογικά. Μη βρίσκοντας τους όρους αυτούς στο περιβάλλον του, το παιδί αναπτύσσεται ανώμαλα και οι ανωμαλίες αυτές θα το ακολουθούν και στην ενήλικη ζωή του.

Είναι αλήθεια πως από την αρχή του αιώνα μας άρχισε μια κίνηση για τη δημιουργία πολλών αντικειμένων, επίπλων, σκευών για χρήση του παιδιού, που κατασκευάζονται στο μέγεθος και στο βάρος ανάλογα με τις ανάγκες της ηλικίας του, έτσι που να μπορεί να τα χρησιμοποιεί μόνο του, χωρίς να έχει ανάγκη να το βοηθούν οι μεγάλοι. Η Υγιεινή μελέτησε επισταμένα την παιδική διαίτα, το παιδικό βεστιαριο, τόνισε τη σημασία και την ανάγκη της καθαριότητας, του ήλιου, του αέρα και της εξοχής. Ακόμη δημιουργήθηκαν κι όλο πληθαίνουν οι τάσεις για οργανωμένη παιδική ζωή, με τις κατασκηνώσεις, τον προσκοπισμό, τις παιδικές πολιτείες, τις παιδικές εξοχές, το χτίσιμο υγιεινών σχολικών κτιρίων, υπαίθριων σχολείων, την οργάνωση σχολικών εκδρομών, ταξιδιών κ.λπ.

Όλες αυτές οι παραχωρήσεις στην παιδική ηλικία είναι εμπνευσμένες από τους νόμους ειδικά της σωματικής υγιεινής που έχουν τόσο καλά μελετήσει οι ειδικοί επιστήμονες γιατροί. Η κοινή γνώμη και οι διάφοροι ειδικοί, στηρίζοντας τις παρατηρήσεις τους πάνω στις παραπάνω παραχωρήσεις προς το παιδί, ονόμασαν τον αιώνα μας «αιώνα του παιδιού» και χώρισαν τα παιδιά σε ευτυχισμένα και δυστυχισμένα, ανάλογα με τις δυνατότητές τους να γεύονται ή να στερούνται τα παραπάνω αγαθά. Τα πλουσιόπαιδα, λοιπόν, κατατάχτηκαν στα ευτυχισμένα παιδιά και αντίθετα τα φτωχόπαιδα στα δυστυχισμένα. Μα αν παρακολουθήσουμε από

κοντά με πραγματική κατανόηση τα ευτυχισμένα αυτά παιδιά, θα παρατηρήσουμε πως η ευτυχία είναι γι' αυτά τόσο μακριά, όσο κι από τα φτωχόπαιδα, αν όχι και περισσότερο. Η νοοτροπία μας για την έννοια της ευτυχίας ή της δυστυχίας των παιδιών επηρεάζεται από την αντίληψη που έχουν γι' αυτήν οι ενήλικοι. Σ' όλες, όμως, αυτές τις εκδηλώσεις, η προϋπόθεση των όρων της ψυχικής υγιεινής είναι άγνωστη για όλα τα παιδιά, φτωχά ή πλούσια, τις περισσότερες φορές εμφανέστερα στα πλούσια.

Παρ' όλες τις μελετημένες με τόση επιμέλεια σωματικές υγιεινές συνθήκες, όλα τα παιδιά εξακολουθούν να ζουν σε μια εξαιρετικά ανθυγιεινή ψυχική ατμόσφαιρα, κι αυτό το αποπνιχτικό αίσθημα της έλλειψης του οξυγόνου της ψυχής έδινε και δίνει τόσο συχνά στα παιδιά κάθε άλλο παρά την πραγματική παιδική ευτυχία.

Α. ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΜΕ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ

Φανταστήκατε ποτέ τον εαυτό σας να ζει σ' ένα σπίτι γιγάντων, όπου κάθε σας βήμα, κάθε ανάγκη χρήσης ενός επίπλου ή αντικειμένου να χρειάζεται εξαιρετική προσπάθεια, όπου για ν' ανοίξετε ένα παράθυρο, μια πόρτα ή ένα συρτάρι, να έχετε διαρκώς ανάγκη των παντοδύναμων μεγάλων όντων που σας περιτριγυρίζουν; Φανταστήκατε ποτέ το αίσθημα της μειονεξίας που θα γεμίζατε συγκρίνοντας τις δυνατότητές σας με τις δυνατότητες των ψηλών, δυνατών προστατών σας; Συλλογιστήκατε την άδικη σπατάλη ενεργητικότητας και δυναμικότητας όταν θα επιχειρούσατε να καταφέρετε κάτι χωρίς αποτέλεσμα; Ή πια την άμβλυση αυτών των δυνατοτήτων όταν θα έχετε πειστεί πως δεν αξίζει τον κόπο ούτε καν να επιχειρήσετε κάτι μόνος σας;

Για να προσαρμοστεί, λοιπόν, το παιδί σ' αυτό το αφύσι-

κο για κείνο περιβάλλον, που έχει δημιουργηθεί ειδικά για τη δουλειά, την ανάπαυση ή τη διασκέδαση των ενηλίκων, κάνει στη ζωή του έναν υπεράνθρωπο, συνήθως άσκοπο, αγώνα για την αναζήτηση των όρων της εξέλιξής του. Ο αγώνας δηλαδή γίνεται για την αναζήτηση υγιεινής πνευματικής και ψυχικής τροφής, από την ανάγκη αναζήτησης σκόπιμης και συγχρόνως ικανοποιητικής, χαρούμενης ενεργητικότητας του παιδιού και ακόμα από την ανάγκη κατανόησης και αγάπης. Αντί γι' αυτά όμως, το παιδί βρίσκει συνεχώς αντίδραση στις αναζητήσεις του κι ένα σωρό εμπόδια που προέρχονται από εκείνους που το αγαπούν, με τον τρόπο τους βέβαια, περισσότερο από καθετί άλλο στον κόσμο. Έτσι, με τις δυνάμεις αντίδρασης και άμυνας, που αναπτύσσονται στο παιδί από τη συνεχή και πολλές φορές αδιανόητη από τους ενηλίκους καταπίεση, τα καταδικάζουμε να αποκτήσουν αφύσικα χαρακτηριστικά, που εντείνονται και από πλήθος άλλων αντιβιολογικών παραγόντων, που έχουν σαν αποτέλεσμα να δημιουργούν στα παιδιά όλα εκείνα τα γνωστά παιδικά ελαττώματα που συνηθίσαμε να τα θεωρούμε σαν κοινά χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας, ενώ δεν είναι τίποτε άλλο από μια τρανή απόδειξη σφαλερής διαπαιδαγώγησης.

Β. ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΜΕ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ

Ο αγώνας του παιδιού δεν είναι μόνο υλικός αλλά ιδίως πνευματικός. Δεν παλεύει μόνο για την προσαρμογή του στα έξω αντικείμενα, αναγκάζεται να παλεύει διαρκώς με το εχθρικό, ακατανόητο πνεύμα του ενηλίκου. Η πάλη του αυτή συνεχώς γιγαντώνεται, στην προσπάθεια ιδίως να απαλλαγεί από τη συνεχή επέμβαση του ενηλίκου, που διαρκώς εντείνεται όσο μεγαλώνει το παιδί, όσο δηλαδή λιγότερο χρειάζεται αυτή τη λεγόμενη βοήθεια.

Η ασυνεννοησία αυτή παιδιού και ενήλικου αρχίζει από τη στιγμή που θα γεννηθεί και κρατάει σ' όλη την παιδική ζωή του. Όλες οι εκδηλώσεις της ψυχικής ζωής του παραγνωρίζονται, οι πραγματικές του ανάγκες περιφρονούνται και η εντατική και αδιάκοπη προσπάθειά του προσαρμογής δε γίνεται καν αντιληπτή.

Η ασυνεννοησία αυτή φαίνεται καθαρότερα στα αλματώδη φαινόμενα ανάπτυξης, που παρουσιάζονται συχνά πυκνά στην πορεία της εξέλιξης του παιδιού, και που αντιπροσωπεύουν μια προηγούμενη, εναποθηκευμένη και διαρκώς αυξανόμενη ενέργεια, που μεταβάλλεται στην ολοκλήρωσή της σε μια κατάκτηση, μια ικανότητα. Έχουμε δηλαδή το φαινόμενο της μετατροπής του ποσού σε ποιον. Τέτοιες απότομες μεταβολές, που μπορούμε να τις ονομάζουμε αποσπάσεις ή άλματα, παρουσιάζονται στο σωματικό μα και στο ψυχικό πεδίο.

Ας παρακολουθήσουμε συστηματικότερα και αναλυτικότερα αυτό το μόχθο της γεμάτης εμπόδια προσπάθειας προσαρμογής.

1. Σωματικές αποσπάσεις:

α) *Η γέννηση*. Το παιδί με τη γέννησή του κάνει το πρώτο μεγάλο άλμα, την πρώτη απόσπαση από το μητρικό οργανισμό. Το περιβάλλον του ως σήμερα ήταν τόσο διαφορετικό! Σταθερή κι αναλλοίωτη θερμοκρασία 37 βαθμών, μια ξεκούραστη θέση σ' ένα απαλό υγρό, τέλειο σκοτάδι, τέλεια ψυχία, τέλεια ανάπαυση των μελών του. Άλλος οργανισμός έτρωγε, ανέπνεε και ενεργούσε για κείνο. Ξαφνικά, ύστερα από μια οδυνηρή προσπάθεια και για το παιδί, όλα μεταβλήθηκαν. Η απότομη αλλαγή των όρων της ζωής του προϋποθέτει για μας τους ενήλικους μια σειρά καθηκόντων, μια βοήθεια για την ομαλότερη κι ευκολότερη προσαρμογή του στο καινούργιο περιβάλλον. Εμείς, αντίθετα, μόλις γεννηθεί

και διαπιστώσουμε απλώς πως είναι ζωντανό, το ξαπλώνουμε σ' ένα εξαιρετικά σκληρό, σχετικά με το προηγούμενο, στρώμα, του κάνουμε απότομες, κουραστικές κινήσεις για να το ντύσουμε, δημιουργούμε γύρω του φασαρία, γιατί δεν του δίνουμε καμιά σημασία, ανάβουμε δυνατό φως για να βλέπουμε εμείς καλύτερα, κι όλη μας η προσοχή στρέφεται γύρω από τη μητέρα που περιτριγυρίζεται απ' όλες μας τις φροντίδες. Αφήνουμε το μικρό αυτό πλασματάκι, με τις ελάχιστες δυνατότητες, να τα βγάλει πέρα μόνο του, να προσαρμοστεί στο διαφορετικό αυτό περιβάλλον όσο μπορεί καλύτερα. Πρέπει τώρα αυτό το ανήμπορο παιδάκι να καταβάλλει εξαιρετικές, για την αντοχή του, δυνάμεις για να προσαρμοστεί στη διαφορετική θερμοκρασία, στο θόρυβο, στο φως, στη συχνή τυραννία των αδύναμων μελών του για την εισαγωγή του στον πολύπλοκο, πολιτισμένο ιματισμό του νεογνού. Δε συναισθανόμαστε καν πως πιθανόν αυτό το κορμάκι να υποφέρει από τα τόσα νέα προβλήματα, που παρουσιάστηκαν ξαφνικά μπροστά του, ίσως πολύ περισσότερο από τη μητέρα, για την οποία φροντίζουμε να μείνει ακίνητη και ήσυχη για αρκετές ημέρες. Οι ελάχιστες δυνάμεις, που διαθέτει τότε ακόμη το νεογέννητο, ξοδεύονται για μια πάλη με το περιβάλλον, και όχι για μια ήρεμη, κλιμακωτή προσαρμογή, για μια δημιουργική δηλαδή προσπάθεια.

Με τη γέννηση αρχίζει η εμβρυακή ψυχική ζωή του παιδιού. Βρίσκει κι αυτή με τη σειρά της άλλες τόσες δυσκολίες κι εμπόδια στην ανάπτυξή της. Ξέρουμε, όμως, πόσο σημαντική επίδραση σ' όλη την κατοπινή του εξέλιξη έχει μια ανώμαλη ανάπτυξη κάθε εμβρυακής ζωής. Η προνοητική μητέρα αρχίζει τις υγιεινές φροντίδες για το επερχόμενο παιδί της πολλούς μήνες πριν από τη γέννησή του, στην αρχή σχεδόν της εμβρυακής του διαμόρφωσης. Η ψυχική όμως ζωή που παραγνωρίζεται θα έχει πολλά θλιβερά αποτελέσματα στην κατοπινή εξέλιξη της ψυχικής ζωής του

ανθρώπου και θα μείνει μειωμένη και πληγωμένη. Γι' αυτό οι ψυχικές μας βοήθειες και φροντίδες για το παιδί πρέπει να αρχίζουν από την ημέρα της γέννησής του με πολλή κατανόηση και προσοχή. Κι ενώ την εποχή αυτή, που καμιά ικανότητα του παιδιού δεν έχει αναπτυχθεί, το αφήνουμε στην τύχη του αβοήθητο, θα δούμε πως αργότερα όσο μεγαλώνουν αυτές οι ικανότητες –με πόσες, αλήθεια, δυσκολίες– και ζητούν ν' αναπτυχθούν και να προσδεύσουν με τη δική τους πείρα και δραστηριότητα, πόσο άκαιρα θα παρεμβαίνει ο ενήλικος, όσο πάει και περισσότερο, και θα γίνεται διαρκώς εμπόδιο στην ομαλή ανάπτυξη του παιδιού.

Έχουμε άπειρα παραδείγματα από την καθημερινή μας ζωή, που μας δείχνουν με ποιο τρόπο, παραγνωρίζουμε και παρεξηγούμε το παιδί, από πολύ μικρό ακόμη, παρεμποδίζοντας έτσι την ομαλή ψυχική του ανάπτυξη. Ας πάρουμε δυο από τα πιο συνηθισμένα:

Πήγαμε να ευχηθούμε σε μια μητέρα για τη γέννηση του πολυπόθητου γιου. Διάφορες κυρίες, μητέρες, ήταν εκεί. Ξαφνικά το νεογνό στο διπλανό δωμάτιο άρχισε να κλαίει. Μια από τις μητέρες δίνει αμέσως την πρώτη συμβουλή και συνέχισαν η μία μετά την άλλη τις υπόλοιπες.

— Αφήστε το να κλάψει. Μην του δίνετε σημασία. Μην το πλησιάζετε καν.

— Καλό του κάνει το κλάμα. Δυναμώνει τα πνευμόνια του.

— Έπειτα δεν πρέπει να συνηθίσει να 'χει ιδιοτροπίες.

— Προπαντός κοιτάξτε μη σας πάρει τον αέρα.

Ξαφνικά η μητέρα του μωρού κοιτάζει το ρολόι της.

— Πω πω, ξεχάστηκα με τις κουβέντες και δεν τάισα το παιδί.

Απλούστατα, το παιδάκι έκλαιγε γιατί πεινούσε. Νομίζετε πως αυτή η διαπίστωση τις έκανε να αλλάξουν ιδέα για το κλάμα, τα πνευμόνια, την ιδιοτροπία, τον αέρα; Κάθε άλλο. Ξέρουν αυτές. Έχουν μεγαλώσει τόσα παιδιά.

Και το δεύτερο:

Μια μητέρα έντυνε το παιδάκι της μόλις λίγων εβδομάδων. Ήταν χειμώνας, θέρμανση δεν υπήρχε στο σπίτι και το κρύο ήταν φοβερό. Τα παγωμένα ρουχαλάκια που του φόρεσε προξένησαν στο παιδάκι ένα πολύ δυσάρεστο συναίσθημα και ανατινάχτηκε σύγκορμο.

— Δεν πειράζει, είπε η μητέρα. Να συνηθίσει και το κρύο.

Κι όμως, οι πιο απλοϊκές χωριάτισσες, οδηγημένες από το ένστικτο, που έχουν χάσει οι πολιτισμένες μητέρες, χωρίς να το αντικαταστήσουν με τη γνώση, όπως θα ήταν λογικό, πριν να ντύσουν τα μωρά τους το χειμώνα, χώνουν τα ρουχαλάκια τους στον κόρφο τους για να τα ζεστάνουν.

Το παιδί, σαν ενιαίος σωματικός και ψυχικός οργανισμός, που αγωνίζεται και υποφέρει, δεν αναγνωρίζεται ούτε αργότερα, που έχει περισσότερα μέσα για να εκδηλωθεί και να διεκδικήσει την ικανοποίησή του, πόσο μάλλον τώρα, που οι εκφραστικές του ικανότητες είναι τόσο ελάχιστες και που η επιστημονική παρατήρηση του ενηλικού δεν έχει καλλιεργηθεί.

Έτσι, το χτίσιμο της προσωπικότητας του παιδιού εμποδίζεται όσο πάει και περισσότερο με τη συνεχιζόμενη αμελέτητη και ακατάλληλη παρεμβολή του ενηλικού σ' όλα τα στάδια της παιδικής ανάπτυξης.

Ας παρακολουθήσουμε την παρεμβολή του και στις ολοένα ωριμότερες εκδηλώσεις του παιδιού.

β) *Η οδοντοφυΐα*. Η δεύτερη χαρακτηριστική απόσπαση στη ζωή του βρέφους είναι η οδοντοφυΐα, οπότε το παιδί με το σταμάτημα του θηλασμού, παύει να διατρέφεται από το μητρικό οργανισμό και αρχίζει να παίρνει την τροφή του απευθείας από τον έξω κόσμο. Η απόσπαση αυτή συνοδεύεται φυσικά από ανάλογη σωματική και ψυχική εξέλιξη, που δίνει την ικανότητα στο παιδί να αρχίσει να μαθαίνει να τρώει μόνο του. Κι όμως στην τόσο χρήσιμη αυτή για το

παιδί ενεργητικότητα, επεμβαίνει ο ενήλικος και το αντικαθιστά στην πράξη του, γιατί ξέρει να εργαστεί καλύτερα και γρηγορότερα από 'κείνο. Έτσι, εξακολουθεί να το ταΐζει επί χρόνια, ανάλογα με την υπομονή, την ημιμάθεια και την άγνοια του κακού που προξενεί.

Δεν μπορώ να ξεχάσω μια μητέρα, που εξακολουθούσε να ταΐζει το εφτάχρονο παιδί της. Όταν τη ρώτησα γιατί το κάνει αυτό, μου απάντησε με κάθε φυσικότητα: «Μα είναι μικρό ακόμα! θα λερωθεί».

Η πείρα του παιδιού, η άσκηση των ικανοτήτων του, το από ένστικτο αίσθημα πείνας και χόρτασης, η σύγχρονη καλλιέργεια του πνεύματος, παραγνωρίζονται και ακολουθούν οι φοβερές εκείνες ώρες του παιδικού γεύματος –σε σπίτια που εφαρμόζουν επίμονα μόνο τους νόμους της σωματικής υγιεινής– που επί χρόνια θα τυραννούν το παιδί, και τον ενήλικο, που δημιούργησε, άθελά του, τη φοβερή αυτή κατάσταση. Έτσι, από πολύ μικρό το παιδί αρχίζει να βλέπει την κοινωνία σαν εχθρό –η πρώτη κοινωνία, βλέπετε, είναι η μητέρα– και την τροφή σαν βάρος, οπότε το βασικό ανθρώπινο ένστικτο της αυτοσυντήρησης, που κράτησε τον άνθρωπο πάνω στη γη και τον υποχρέωσε να εξελιχθεί για να βρίσκει κάθε φορά ευκολότερα και περισσότερη τροφή, εκφυλίζεται και χάνει μαζί την όρεξη του φαγητού και την όρεξη της ομαλής δράσης, την όρεξη της ζωής. Συγχρόνως, αναπτύσσει ανώμαλα εγωιστικά αισθήματα, μια και νιώθει τον εαυτό του το κέντρο του κόσμου, αφού γι' αυτόν, για να φάει, γίνεται τέτοια φασαρία, γι' αυτόν που του προσφέρουν τόσο επίμονα μια τροφή που με πολύ κόπο διάλεξαν, αγόρασαν και ετοίμασαν. Ακόμα, όλη αυτή η κωμωδία του προσφέρει πολλές δυνατότητες που τόσο εύστοχα ξέρει και εκμεταλλεύεται για να δουλεύει όλους γύρω του, να τους τυραννάει και να τους ρεζιλεύει.

γ) *Το περπάτημα.* Η τρίτη σημαντική απόσπαση, με πο-

λύ εμφανέστερο το φαινόμενο της μεταβολής του ποσού σε ποιόν, είναι το περπάτημα, οπότε το παιδί αποσπάται από τη μητρική αγκαλιά και γίνεται ικανό να μεταφέρει τον εαυτό του όπου αυτό επιθυμεί. Η ικανότητα αυτή είναι αποτέλεσμα πολυσύνθετης προεργασίας, που γινόταν όταν το παιδί, ξαπλωμένο ακόμα, εκτός από άλλες πολύπλοκες ψυχικές προετοιμασίες, ακατάπαυστα και ακούραστα γύμναζε με διάφορες κινήσεις τους αδύναμους μυς των ποδιών του. Και τώρα με το περπάτημα θα αρχίσει μια συστηματικότερη άσκηση, μια πραγματική εσωτερική επιταγή για κίνηση.

Την εποχή αυτή αρχίζουν άλλοι φραγμοί του ενήλικου στη φυσιολογική αυτή άσκηση του παιδιού. Η αγκαλιά, το βάσταγμα και ιδίως το τρομερό τράβηγμα του χεριού, όταν το συνοδεύουμε –ας μην έχουμε πάντα την εγωιστική αντίληψη πως εκείνο μας συνοδεύει– το απεριόγραφο καρότσι που διασχίζει τους δρόμους σαν αστραπή κι εκείνα τα φοβερά λουριά με τα οποία δένουν τα παιδιά σαν να 'ναι σκυλάκια, για να μας ακολουθούν με το δικό μας ρυθμό βαδίσματος, με τη δική μας τη βούληση. Αν το παιδί έχει δικό του προσωπικό ρυθμό, που μόνο με τη βοήθειά του μπορεί να χτίσει την προσωπικότητά του, αυτό παραγνωρίζεται. Το ψηλό και κλουβωτό κρεβάτι, που δημιουργήθηκε έτσι για να το περιποιείται εύκολα ο ενήλικος, χωρίς να χρειαστεί να σκύψει, είναι ένας άλλος χαρακτηριστικός φραγμός του πολιτισμού μας απέναντι στο παιδί, που του απαγορεύει να βάζει σε χρήση τη δική του ενεργητικότητα για να πλαγιάσει και να ξυπνήσει. Άλλος επικίνδυνος φραγμός στη φυσιολογική του κινητικότητα είναι ο ύπνος στον οποίο το εξαναγκάζουμε, περισσότερο απ' όσο έχει πραγματική ανάγκη, με την επιβολή και το τεχνητό σκοτάδι, όση ώρα μας βολεύει.

Πολύ συχνά η ανώμαλη αυτή επέμβαση και παρεμπόδιση της κίνησης, της φυσιολογικής του δηλαδή γυμναστικής, φέρνει πολύ ισχυρή αντίδραση –γιατί ποτέ δε συνοδεύεται μόνο απ' αυτό το σφάλμα– που ξεσπάει και σε σωματικές

αδιαθεσίες και αδυναμίες. Οπότε για να θεραπευτούν το υποχρεώνουμε σε ξάπλωμα, σε ακινησία.

2. Ψυχικές αποσπάσεις:

α) *Ομιλία*. Δεν υπάρχει ενήλικος που να μην έχει θαυμάσει τη δυνατότητα του μικρού παιδιού, που ξαφνικά, μέσα σε λίγες μέρες πολλές φορές, αποκτά την ικανότητα της ομιλίας, χωρίς γραμματικά και συντακτικά λάθη. Ανεξαρτητοποιείται έτσι από τις διαισθητικές ερμηνείες των επιθυμιών και των συναισθημάτων του, και αρχίζει συνειδητά και καθαρά να τα εκφράζει όλα.

Πόση προεργασία για την κατάκτηση αυτής της πολυσύνθετης λειτουργίας! Πόσο καιρό πριν, όταν ακόμη δεν ήταν ικανό να αρθρώσει ούτε μια σωστή συλλαβή, όλο του το μηχανήμα «λήψεως», η παρατήρηση των χειλιών των ενηλίκων, το ξεκαθάρισμα του ήχου, η σύνδεση της κάθε λέξης με το αντίστοιχο αντικείμενο, της φράσης με την αντίστοιχη έννοια, βρισκόταν σε αδιάκοπη λειτουργία! Στη μεγάλη αυτή προσπάθεια που βάζει το παιδί για την εκμάθηση της γλώσσας, πάλι ο ενήλικος βάζει τα προσκόμματά του. Αντί να λέει μπροστά στο παιδί τις λέξεις καθαρές και άφθαρτες, καθώς ακριβώς έχει ανάγκη να τις ακούει, δημιουργεί μια δεύτερη, τεχνητή, τάχα πιο εύκολη για το παιδί, γλώσσα μ' ένα σωρό παραφθαρμένες ή νέες λέξεις κι έτσι, αντί να βοηθήσει, να ευκολύνει το παιδί, το μπερδεύει περισσότερο στην προσπάθεια της εκμάθησης και έχει ως αποτέλεσμα να μη μαθαίνει καλά ούτε τη γλώσσα, ούτε την πολύτιμη κυριολεξία. Τα «μαμ» και τα «άτα», τα «μπου» και τα «μπουμ» είναι στην πραγματικότητα μια δεύτερη γλώσσα που πρέπει να μάθει το παιδί πριν από τη δική του.

Αν το παιδί στην αρχή τα λέει έτσι γιατί δυσκολεύεται ακόμη να αρθρώσει σωστά, αυτό δε σημαίνει πως πρέπει να τα ξαναλέμε κι εμείς και να του εμποδίζουμε έτσι τη γρηγορότερη και καλύτερη εκμάθηση της γλώσσας του.

Ένα άλλο σημαντικό εμπόδιο που βάζει ο ενήλικος στην προσπάθεια του παιδιού να συσχετίσει έννοιες με τις κατάλληλες λέξεις και φράσεις είναι και η κακή συνήθεια που έχουν μερικοί, να περνούν το παιδί για αντικείμενο δικής τους διασκέδασης, τροφοδοτώντας το μ' ένα σωρό ανόπτες και ακατάλληπτες για κείνο εκφράσεις και να γελούν με την αμηχανία, την ανοησία ή εξυπνάδα του παιδιού, όταν καταφέρουν να κάνουν εκείνο που επιθυμούν.

Θυμούμαι σ' ένα σπίτι πώς διασκέδαζαν όλοι οι μεγάλοι όταν ρωτούσαν το παιδάκι τους, περίπου δώδεκα μηνών, κι όποια στιγμή τους κάπνιζε, χωρίς να έχει καμιά σχέση η ερώτηση με ό,τι συνέβαινε εκείνη την ώρα.

— Ποιος φταίει, παιδί μου;

Εκείνο είχε μάθει κι έδειχνε το κεφάλι του.

— Αυτό, αυτό, το ξερό σου φταίει, ε;

Και ξεκαρδίζονταν στα γέλια. Το ότι δεν είχαν συνείδηση πως κάνουν κακό, αποδεικνύεται κι από το γεγονός πως επαναλάμβαναν αυτό το «αστείο» κάθε φορά που είχαν ξένους, για να επιδείξουν την εξυπνάδα του παιδιού τους. (Περισσότερο, νομίζω, την ανοησία τη δική τους).

Πώς να κάνει έπειτα αυτό το παιδάκι τον παραμικρό λογικό συσχετισμό λέξεων και πραγμάτων, φράσεων και εννοιών στην εσωτερική του προεργασία για τη σωστή εκμάθηση της ομιλίας;

Το παιδί, για λόγους «υγιεινής», αποχωρίζεται πολύ την οικογένεια. Η μη συμμετοχή όμως του παιδιού, του πολύ μικρού παιδιού ακόμα, στην οικογενειακή ζωή βάζει κι έναν άλλο φραγμό, εκτός των άλλων, στην ομιλία. Και βρέφος ακόμα αισθάνεται άφθαστη ικανοποίηση παρακολουθώντας τους μεγάλους στη δράση τους, όταν ντύνονται, πλένονται, τρώνε ή συζητάνε. Έχει ανάγκη από πολύ μικρό να αποκτήσει την πείρα του γύρω από τη διαβίωση της οικογένειας, ιδίως ακούγοντάς την, για να μάθει τι αντιπροσωπεύουν οι

λέξεις και οι εκφράσεις. Τώρα απλώς θέλει να παρακολουθεί τη ζωή των μεγάλων και πρέπει να την παρακολουθεί. Αργότερα, θα έρθει η εποχή να θέλει και να πρέπει να ζήσει τη δική του ζωή. Τότε, δυστυχώς, θα του επιβάλλουμε το δικό μας περιβάλλον, τη δική μας νοοτροπία. Τότε θα θελήσουμε να μας μοιάσει!

β) *Συνειδητή εκλογή ασχολιών.* Ένας άλλος σημαντικός σταθμός στην ανάπτυξη του παιδιού, είναι η εποχή, γύρω στα δύο με δυόμισι, που γίνεται ικανό να διαλέγει από το περιβάλλον του, συνειδητά πια, ορισμένες ασχολίες, μέσα σε άλλες που παραμερίζει. Είναι οι εσωτερικές δυνάμεις που το σπρώχνουν για την άσκηση των αισθήσεων και της κινητικότητάς του, που θα το βάλουν σε πρώτη συστηματική επαφή με το περιβάλλον του. Είναι, μπορούμε να πούμε, τα εργαλεία του, που θα του χρησιμεύσουν για τη συνεχή πια άσκηση του πνεύματος και της προσωπικότητάς του.

Με πόση δυσκολία, όμως, βρίσκει αυτό το παιδάκι, σ' αυτό το ανέτοιμο, αμελέτητο και απροσάρμοστο περιβάλλον, κάτι που θα ικανοποιεί τη νέα του αυτή εξελικτική ανάγκη! Κι όταν βρει επιτέλους κάτι για τις καινούργιες του κατακτήσεις, πάλι επεμβαίνει ο ενήλικος με τα διάφορα «μη», τα ατελείωτα «όχι», με τις αμέτρητες διακοπές της αθεμελίωτης ακόμα πείρας του, με την ολέθρια αντικατάστασή του στις πράξεις που επιθυμεί να κάνει μόνο του και πρέπει να κάνει μόνο του, κρίνοντας το παιδί σαν ακαταλόγιστο πλάσμα, που ενεργεί μόνο από ιδιοτροπία και... καταστροφική μανία! Θα ενεργήσει μια μέρα και έτσι, εκδικούμενο για τις ατέλειωτες απαγορεύσεις και παρεμβάσεις, αλλά ποτέ δε θα παραδεχτεί ο ενήλικος πως εκείνος το έσπρωξε σ' αυτό το σημείο.

Πολλές φορές θα δούμε ακόμα πώς η σχολαστική και μονόπλευρη παρακολούθηση των κανόνων της σωματικής υγιεινής στέκεται φραγμός στην ψυχική του ανάπτυξη. Ο

αιώνιος φόβος μη χτυπήσει, μη λερωθεί, μη βραχεί. Πόσο πιο έξυπνο, πιο χρήσιμο, πιο ευπρόσδεκτο θα 'ταν για το παιδί, αντί να του απαγορεύουμε μίαν ασχολία, που την έχει ανάγκη και γι' αυτό το ευχαριστεί, να του δείχνουμε με ποιο τρόπο μπορεί να συνεχίσει χωρίς να χτυπήσει, χωρίς να λερωθεί, χωρίς να βραχεί. Αυτή θα ήταν μια πραγματική παιδαγωγική προσφορά.

Μπορεί όμως ο ενήλικος να δημιουργήσει κι ένα αντίθετο κακό. Όταν πια το παιδί, με την αδιάκοπη, σφαλερή επέμβασή μας, που δεν το αφήνει να εκδηλωθεί ομαλά, αρχίζει να εκδικείται και εκδηλώνεται με κάθε ανώμαλο τρόπο, χτυπώντας, φωνάζοντας, μουντζουρώνοντας, βρέχοντας τον κόσμο γύρω του κ.λπ., τότε, με την κακοχωνεμένη γνώση μιας νεότερης δήθεν ψυχολογίας, το αφήνουμε να κάνει ό,τι του κατέβει, όποιαν ώρα επιθυμεί και με όποιο τρόπο βρει πιο αποτελεσματικό για να νευριάζει τους μεγάλους, το αφήνουμε ελεύθερο να εκδηλώνει το αντικοινωνικό του αυτό φέρσιμο, για να μην του δημιουργήσουμε συμπλέγματα, «κόμπλεξ». Δημιουργούμε όμως έτσι ένα πολύ βασικότερο και πολύ πιο επικίνδυνο «σύμπλεγμα», το αντικοινωνικό, που το ακολουθεί σ' όλη του την παιδική ζωή και αργότερα πολύ πιθανό να μας δώσει εκείνους τους φοβερούς αντικοινωνικούς ενήλικους, που είναι ο φόβος της οικογένειας και ο κίνδυνος της κοινωνίας. Κανένας δικτάτορας δεν είχε σαν παιδί ευτυχισμένη ζωή. Όμως, αν πάρουμε τους αναμορφωτές της κοινωνίας, εκείνους που πρόσφεραν και τη ζωή τους ακόμα για το καλό της, θα δούμε πως όλοι είχαν ένα ευτυχισμένο σπιτικό, έναν τρυφερό σύνδεσμο με όλους τους δικούς τους.

Το φοβερό είναι πως όταν το παιδί φτάσει στην αντικοινωνική αυτή συμπεριφορά, δεν αισθάνεται καμιά χαρά, καμιά ικανοποίηση. Αισθάνεται ανασφάλεια, είναι γκρινιακό, δειλό. Η έλλειψη νόμων, κανόνων ζωής, και ιδίως η

ανικανότητα, όπως την αισθάνεται, των μεγάλων να επέμβουν, για να επιβάλλουν ή απλώς να επιδείξουν τους δικαίους κοινωνικούς νόμους, αυτή, η τόσο συνθησιμένη σ' αυτή την περίπτωση, έλλειψη πυξίδας για τη ζωή του, το απομακρύνει ψυχικά από τους δικούς του και το κάνει σκυθρωπό και δυστυχισμένο. Το παιδί έχει ανάγκη να αισθάνεται ότι κάπου μπορεί να ακουμπήσει. Ότι υπάρχουν άνθρωποι δυνατοί γύρω του, που είναι έτοιμοι, κάθε φορά που θα χρειαστεί, να επέμβουν και να το προστατέψουν. Άλλωστε, μια ευτυχισμένη κοινωνία, είτε για την οικογένεια πρόκειται, είτε για το σχολείο, είτε για τη μεγάλη, έξω από το σπίτι, κοινωνία, είναι μια ομάδα ανθρώπων που θέλουν, μπορούν και πρέπει, για την αρμονική συμβίωσή τους, να ακολουθούν ορισμένους νόμους. Και οι νόμοι αυτοί πρέπει να είναι ίδιοι για όλους, μεγάλους και μικρούς, δυνατούς και αδύνατους. Το παιδί σαν «κοινωνικό ον» έχει μεγάλη δεκτικότητα –πριν το χαλάσει βέβαια η κακή αγωγή– και ακολουθεί με χαρά αυτούς τους νόμους, μόλις του τους υποδείξουν. Φτάνει, όπως είπαμε, να μην είναι μονομερείς, να μην έχει μόνο αυτό την υποχρέωση να τους ακολουθεί αλλά και οι μεγάλοι που τους επιβάλλουν. Αυτό δεν το δέχονται ούτε οι μεγάλοι στην κοινωνία, αν αισθάνονται πως είναι ελεύθεροι άνθρωποι.

Ας πάρουμε μερικά παραδείγματα από την καθημερινή ζωή:

Μια μητέρα, παρερμηνεύοντας έτσι τη σημασία της κακής επέμβασης του ενπλίκου στις ασχολίες των παιδιών, έλεγε καμαρωτά, δείχνοντας το καταλασπωμένο παιδί της.

— Εγώ ακολουθώ νέα συστήματα στην αγωγή του παιδιού μου. Το αφήνω ελεύθερο να κάνει ό,τι θέλει.

Τι επικίνδυνη παρεξήγηση της έννοιας της ελευθερίας! Έπειτα, πρέπει να ξέρουμε πως σε κανένα ομαλό παιδί δεν αρέσει να είναι βρόμικο.

Κι ένα άλλο παράδειγμα:

Ο Γιαννάκης έχει μια ξαφνική ιδέα. Χαρούμενος, τρέχει στον κήπο για να πάρει το σκαλιστήρι να σκάψει. Μα επεμβαίνει η γιαγιά, που τη χωρίζουν από το παιδί και το σύγχρονο πολιτισμό δύο γενιές, που δε δέχεται καμιά νέα ιδέα, καμιά συμβουλή –ξέρει αυτή, έχει μεγαλώσει τόσα παιδιά– και λέει:

– Μη το σκαλιστήρι! Σκαφτιάς θα γίνεις;

Το παιδί επιμένει.

– Άσε με, γιαγιά, μ' αρέσει.

Η γιαγιά τραβάει το σκαλιστήρι από τα χέρια του, μαλώνοντας το παιδί:

– Άσ' το κάτω σου είπα, κακό παιδί. Πάλι θέλεις να λερωθείς; Τώρα δα άλλαξες.

– Δε σ' αγαπώ, λέει το παιδί απελπισμένο.

– Κι αν μ' αγαπάς κι αν δε μ' αγαπάς, το δικό σου δε θα περάσει.

Ποιος δεν έχει υπόψη του, από αναμνήσεις ή πείρα, τη δυσφορία των παιδιών την ώρα του αλλαγματος, ενώ θα 'πρεπε να είναι ώρα χαράς, ακριβώς γιατί επακολουθούν τόσες αυστηρές απαγορεύσεις για να μείνει η «κούκλα» μας ατσαλάκωτη, λαμπερή;

Όλη η ζωή του παιδιού είναι ένα ακατάπαυστο εμπόδιο σε κάθε ομαλή ενεργητικότητά του, σε κάθε χαρούμενη επιθυμία του.

Θέλει να φάει μόνο του, θα το ταΐσουν. Θέλει να έχει τη δυνατότητα να πει ότι χόρτασε, δεν του το αναγνωρίζουν. Θέλει να πλύνει το μαντιλάκι του ή κάτι άλλο προσωπικό του, δεν είναι σωστό να ανακατεύεται με τα νερά. Κι όμως, αν ήξεραν πόσο καλό κάνει, ιδίως στα νευρικά παιδιά, το νερό! Θέλει ν' ανοίξει μπουκάλια, κουτιά, συρτάρια, κάτι που σε μια ορισμένη ηλικία έχει ανάγκη το παιδί, του το απαγορεύουν. Θέλει να σκουπίσει, να ξεσκονίσει, θα ανα-

πνεύσει σκόνες. Θέλει να βοηθήσει στην κουζίνα, να καθαρίσει χόρτα π.χ., δεν είναι δουλειά του, δεν μπορεί. Θέλει να χτυπήσει κάπου ένα καρφί, θα τρυπηθεί. Θέλει να κόψει με το ψαλίδι, θα κάνει σκουπίδια, θα κοπεί. Θέλει να παίξει με το χώμα, θα λερωθεί, θέλει να ξυπολυθεί, θα κρωώσει. Θέλει να τραγουδήσει, ξεκουφαίνει τον κόσμο, θέλει να γράψει, θα μουντζουρωθεί. Θέλει να τρέξει, θα πέσει, θα χτυπήσει. Θέλει να μην το κρατούν από το χέρι, να περπατήσει μόνο του στο δρόμο ή να βγει από το καρότσι, θα κουραστεί, θ' αργήσουν. Θέλει να μην κοιμηθεί ακόμα, το υποχρεώνουν. Θέλει να ξυπνήσει, να κατέβει από το κρεβατάκι του, είναι ψηλό, δεν μπορεί, οι άλλοι κοιμούνται ακόμη, πρέπει κι αυτό να κοιμηθεί. Θέλει να ντυθεί μόνο του, δεν το αφήνουν, θα αργήσει κ.λπ.

Όλη η ζωούλα του παιδιού είναι μια αδιάκοπη απαγόρευση, μια ακατάπαυτη επέμβαση, μια καθημερινή θύμηση πως είναι μικρό, ανίκανο κι ανάξιο για κάθε δουλειά.

Σιγά σιγά το παιδί αρχίζει να επαναστατεί. Και τότε, αρχίζουν για το σπίτι οι φοβερές εκείνες ώρες με τα «όχι», τώρα του παιδιού, που δεν εννοεί πια να υποταχτεί σε κανένα νόμο, σε καμιά συμβουλή, σε καμιά παράκληση. Θέλει να φάει με τα χέρια του, να ρίχνει κάτω το φαγητό του, να ζητάει συνεχώς άλλο απ' αυτό που του δίνουν, να μην τρώει κι όταν ακόμα πεινάει, για να δείχνει τη δύναμή του· θέλει να σηκώνεται από το τραπέζι κάθε λίγο και λιγάκι, θέλει να αναστατώνει συνεχώς το σπίτι του, θέλει με λίγα λόγια να κάνει πάντα το αντίθετο απ' αυτό που πρέπει.

Τώρα πια εξασκεί καλά τον καινούργιο του ρόλο. Θα κάνει φασαρία, την ώρα ιδίως που οι άλλοι κοιμούνται. Θα γεμίζει το σπίτι σκουπίδια και χώματα. Θέλει να γδύνεται με το κρύο ενώ του φωνάζουν πως θα κρωώσει. Θέλει να μουντζουρώνει τους τοίχους, τα πατώματα, τα σεντόνια με μπογιές. Θέλει να ξεφωνίζει την ώρα που οι άλλοι εργάζο-

νται, για να τους εμποδίζει, κι ένα σωρό άλλα που όλοι μας ξέρουμε πολύ καλά. Τώρα το παιδί αυτό, το αναρχικό και αντικοινωνικό, είναι πιο δυστυχημένο από πρώτα, όταν κάθε του κίνηση, κάθε του δράση ήταν απαγορευμένη. Σ' αυτή τη φάση της αγωγής οι γονείς αντιδρούν με δυο τρόπους: Ο ένας είναι το ξύλο και η τιμωρία που πρέπει κάθε μέρα να γίνεται σκληρότερη και αυστηρότερη, ώσπου το παιδί να τη δέχεται, με μαζωχισμό πια, γελώντας και προκαλώντας για να συνεχιστεί. Η άλλη είναι εκείνη που περιγράψαμε παραπάνω: Να αφήνουν το παιδί να κάνει ό,τι θέλει για να μην πάθει κανένα κόμπλεξ! «Παιδί είναι», τι καταλαβαίνει;

Και μ' αυτή την αγωγή πρέπει το παιδί να αναπτύξει ψυχικά προτερήματα...

Κι όμως, υπάρχει ο απλός δρόμος της αξιοπρέπειας, μεταξύ μικρού και μεγάλου, ο δρόμος της ομαλής και χαρούμενης συμβίωσης, όπου ο καθένας, ανάλογα με την ώρα, θα κάνει μερικές υποχωρήσεις για να ευχαριστήσει τον άλλο, χωρίς κανείς ποτέ να εκμεταλλεύεται την ευγένεια του άλλου. Όπου ο καθένας χαίρεται με τη χαρά του άλλου, θλίβεται με τη στενοχώρια του και ευχαριστείται όταν του προσφέρει μια εξυπηρέτηση.

Το παιδί δεν είναι ένα ακαταλόγιστο ον, που έχει ανάγκη από αδιάκοπες διαταγές και παρατηρήσεις για να ζήσει, αλλά ούτε ένα ανίκανο, αδύναμο ον, που δεν μπορεί να πιέσει τον εαυτό του κάπου κάπου για να ευχαριστήσει εκείνους με τους οποίους αισθάνεται ψυχικό σύνδεσμο.

γ) *Ικανότητα της συνειδητής επανάληψης ασχολιών.* Άλλος σημαντικός σταθμός στην ψυχική εξέλιξη του παιδιού είναι όταν αποκτάει την ικανότητα της συνειδητής επανάληψης των ασχολιών του. Αρχίζει με άλλα λόγια τη συστηματική μελέτη του περιβάλλοντός του. Σ' αυτή την εποχή γίνεται ικανό, υπακούοντας σε φυσικές ανάγκες, να επαναλαμβάνει πολλές φορές την ίδια ασχολία που το ενδιαφέρει, κι ανοίγει

μ' αυτό τον τρόπο το δρόμο για την ταχτοποίηση στη συνείδησή του των γνώσεων και των ικανοτήτων που έχει αποκτήσει ως τώρα, δηλαδή δημιουργεί τα μέτρα, με τα οποία θα μελετήσει τον κόσμο.

Η ψυχική αυτή ικανότητα του παιδιού φανερώνει τα πνευματικά ενδιαφέροντα που έχουν ξυπνήσει. Είναι η εποχή που τα παιδιά γίνονται ώριμα για να φοιτήσουν σε Νηπιαγωγείο, σε περιβάλλον δηλαδή οργανωμένο επιστημονικά, για την ικανοποίηση κάθε ψυχικού ενδιαφέροντος, κάτω από ορισμένους νόμους ομαλής κοινωνικής συμβίωσης.

Στο σπίτι, η επέμβαση του ενήλικου σ' αυτό το στάδιο της ανάπτυξης του παιδιού είναι συχνή και καταπιεστική. Ο ενήλικος ενεργεί κάτω από τη δική του νοοτροπία για κάθε εργασία που είναι «ελάχιστη δράση για μεγαλύτερη απόδοση», με την πεποίθησή του πως κάθε εργασία είναι αντιπαθητική, κι ακόμα με την άγνοια που έχει για τις ψυχικές ανάγκες του παιδιού για οργανωμένη ενεργητικότητα. Έτσι, απαγορεύει στο παιδί κάθε δική του εκλογή ασχολίας, που καταφέρνει κάποτε να βρει στο ακατάλληλο αυτό περιβάλλον για φυσιολογική παιδική δράση, ή του καθορίζει τη διάρκειά της και του επιβάλλει άλλες, αντιπαθητικές για κείνο εργασίες, πολλές φορές υποχρεωτικές αγγαρείες, σε καθορισμένο από τον ενήλικο χρόνο την καθεμιά. Εμποδίζει έτσι, σταματάει ή διαστρεβλώνει τη φυσιολογική, αρμονική εξέλιξη του παιδιού.

Στο Νηπιαγωγείο υπάρχει συχνά η αντίληψη: «Αφήστε το ελεύθερο να δημιουργήσει αυτό τις ασχολίες του μ' ό,τι υλικό βρει γύρω του. Αφήστε το στη φύση με ό,τι του προσφέρει. Η καλή νηπιαγωγός θα βρει με τη φαντασία της να κατασκευάσει υλικό με απλά μέσα που βρίσκει γύρω της».

Το Νηπιαγωγείο είναι, όμως, ένα επιστημονικό κέντρο μεγάλης παιδαγωγικής σημασίας, που πρέπει να έχει γύρω του, στη διάθεση των παιδιών, κάθε δημιουργική απασχόληση που αναζητεί η κάθε ηλικία του, έτσι που, ασχολούμενο

με το κατάλληλο κάθε φορά υλικό, να χτίζει τα θεμέλιά του για υψηλότερες κάθε φορά κατακτήσεις. Και το υλικό αυτό της κάθε ηλικίας είναι μια πολύτιμη παιδαγωγική κατάκτηση. Ας μεταφέρουμε τους παραπάνω εμπειρικούς συλλογισμούς στην περιοχή της διαιτητικής και ας πούμε: «Αφήστε το παιδί στη φύση να βρει ό,τι του χρειάζεται να φάει. Και η μητέρα του, αν φάξει μαζί του, θα του βρει πολλά για να φάει και να ικανοποιήσει την πείνα και την όρεξή του». Αυτό μας φαίνεται παράλογο. Εκεί έχει δημιουργηθεί ολοκληρη επιστήμη και κανείς δε βρέθηκε να κατηγορήσει τη Διαιτητική πως επεμβαίνει στην ελευθερία του παιδιού να διαλέξει την τροφή του μόνο του. Μόνο όπου έχει μελετηθεί η πνευματική και ψυχική διαιτητική και βρίσκεται στη διάθεση των παιδιών, εκεί γίνεται επιστημονική Παιδαγωγική. Εκεί τα παιδιά είναι στ' αλήθεια ευτυχημένα, έξυπνα, ευγενικά, εργατικά και προσδεύουν πολύ βαθύτερα, πολύ περισσότερο από τα άλλα που βρίσκονται συνεχώς στο ύπαιθρο, λογαριάζουν με τα κουκουνάρια, τραγουδούν και παίζουν υποχρεωτικά όλα μαζί και απασχολούνται ακούοντας παραμύθια ή με πράγματα που έχει εφεύρει η κάθε «καλή νηπιαγωγός», – με μόνο εξοπλισμό, πολλές φορές, του σχολείου της, ό,τι έχει προφτάσει να ετοιμάσει κάθε βράδυ κι ό,τι μπορέσει να βγάλει από μέσα της, συνεχώς μιλώντας, παραδίδοντας, τραγουδώντας ή διηγούμενη, φωνάζοντας, μαλώνοντας, συγκρίνοντας, επαινώντας, κατηγορώντας και, ας μην το κρύβουμε, συχνά πυκνά μπατσίζοντας.

Δεν κατηγορώ καμιά νηπιαγωγό, κανένα δάσκαλο ή δασκάλα που τιμωρούν και δέρνουν. Η δουλειά που κάνουν, που είναι υποχρεωμένοι να κάνουν, εξεγείρει τα παιδιά, και αν τότε δε χρησιμοποιήσει βία, θα επαναστατήσουν και θα γίνει χάος. Είναι πολύ λίγοι οι δάσκαλοι που διαθέτοντας μια ισχυρή προσωπικότητα, με μεγάλο φορτίο γνώσεων και ικανοτήτων, με βαθιά τρυφερότητα και ψυχικό σύνδεσμο

με τα παιδιά, που παρ' όλο τον αντιπαιδαγωγικό τρόπο της δουλειάς τους, κατορθώνουν και επιβάλλονται χωρίς τιμωρίες και ξύλο. Δε μιλώ για τα μεγάλα παιδιά, γιατί εκεί υπάρχουν οι βαθμοί, η στασιμότητα και η σύγκριση που επιβάλλονται στα παιδιά σαν σκληρή τιμωρία για τυχόν ανυπακοή τους. Κι όμως, δε λείπουν κι εκεί οι νευρικοί δάσκαλοι και τα χαστούκια. Άλλωστε, τιμωρεί και δέρνει όχι επειδή πιστεύει πως αυτή είναι η σωστή παιδαγωγική. Το κάνει γιατί τον αναγκάζει η αντίδραση των παιδιών σε μια ανώμαλη αντιπαιδαγωγική εργασία. Στο τέλος, βέβαια, θα βγάλει το συμπέρασμα πως χωρίς ξύλο, τιμωρίες, βαθμούς και άλλες φοβέρες δεν μπορεί να γίνει καμιά αγωγή. Γι' αυτόν πάντοτε αγωγή σημαίνει μόνο γνώσεις και ησυχία μέσα στην τάξη. Η καλύτερη τάξη είναι η τάξη νεκροταφείο. Ότι μπορεί να γίνει και η τάξη «κ υ ψ έ λ η», αυτό είναι κάτι ακατανόητο γι' αυτόν. Υπάρχει βέβαια και ο Επιθεωρητής, και τα παιδιά πρέπει να είναι έτοιμα να απαντήσουν σε ξαφνικές ερωτήσεις στις ξαφνικές επισκέψεις του. Κι αλίμονο στο δάσκαλο αν το παιδί δεν απαντήσει – πάνε οι καλές εκθέσεις, οι προαγωγές. Υπάρχουν ακόμα οι διαγωνισμοί, όπου τα παιδιά πρέπει να απαντήσουν σε ορισμένες κληρωμένες ερωτήσεις, κι αν δεν τις ξέρουν, πάει ο προβιβασμός, πάει η εισαγωγή στο Γυμνάσιο! Αν το παιδί είναι μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα, ένα ον έξυπνο που αγαπάει την εργασία και την τάξη, αλλά έτυχε εκείνη την ώρα να μην έχει διάθεση να γράψει, αυτό δεν έχει καμιά σημασία. Κι επειδή η απαγγελία ενός μαθήματος ή το γράψιμο ενός διαγωνισμού δεν είναι «αγωγή», μόλις το παιδί πει το μάθημά του ή γράψει το διαγώνισμά του, πετάει όλες τις μαθημένες με καταναγκασμό γνώσεις του έξω από τη συνείδησή του, σαν σκουπίδια, που δεν του χρειάζονται πια. Αυτή είναι άλλωστε η «τεχνική» των εξετάσεων. Μαθαίνεις κάτι για να εξεταστείς, να βαθμολογηθείς, κι έπειτα δε σου χρειάζεται. Στη

θέση του ας μπουνε οι γνώσεις για τις επόμενες εξετάσεις. Βλέπετε, με τα αλληπάλληλα λόγια που του φορτώνουν το μυαλό, αν δεν έδιωχνε το παιδί όλα τα παλιά, δε θα είχαν θέση τα καινούργια.

Θέση στο μυαλό έχουν μόνο οι γνώσεις και οι ικανότητες που πήρε το παιδί με δική του πρωτοβουλία, εργαζόμενο και δρώντας την ώρα που διαλέγει και για όση ώρα διαρκεί το ενδιαφέρον του για τη συγκεκριμένη ασχολία. Πολλοί θα σκεφτούν: «Μα έτσι το παιδί θα κάνει μόνο ευχάριστες, εύκολες δηλαδή για τη νοοτροπία των ενηλίκων εργασίες». Όχι βέβαια. Για το ομαλό παιδί δεν υπάρχουν εύκολες και δύσκολες εργασίες. Υπάρχουν μόνο ενδιαφέρουσες εργασίες, που του χαρίζουν την εσωτερική ικανοποίηση της κατάκτησης ενός κοινωνικού αγαθού, την αύξηση των ικανοτήτων του και τον πλουτισμό της πείρας του.

δ) *Προσωπική πείρα*. Ο σημαντικότερος σταθμός που αντιπροσωπεύει πια μια ανώτερη ψυχική πρόοδο του παιδιού, σ' ένα παιδαγωγικό σχολείο, όπου γίνεται πράγματι «αγωγή», πάνω στην οποία στηρίζεται η βαθιά ευχαρίστηση για συνεχή μάθηση, είναι η εποχή που η απόκτηση της προσωπικής πείρας σε γνώσεις και ικανότητες, του επιτρέπουν να ενεργεί με ευκολία και βεβαιότητα. Τώρα έχει συνειδητοποιήσει την επαφή του με το περιβάλλον, τελειοποιήσει τη συσχέτισή του μ' αυτό και προχωρεί στην παρακάτω συγκρότηση της προσωπικότητάς του, στην ψυχική εξέλιξή του, στις πνευματικές του κατακτήσεις με σταθερότητα και σιγουριά. Είναι η εποχή που έχει πια γνωρίσει τις ορισμένες ιδιότητες των αντικειμένων του περιβάλλοντός του, έχει αρχίσει να συστηματοποιεί τις γνώσεις του, έχει εμπιστοσύνη και πίστη στις ικανότητές του. Τώρα πια οι μελέτες του είναι θετικές, οργανωμένες και συνειδητές.

Οι ενήλικοι, στο σπίτι ή στο κοινό σχολείο, αντιδρούν στην απόκτηση αυτής της πείρας, πρώτα πρώτα με το ίδιο

απροσάρμοστο περιβάλλον όπου υποχρεώνουν το παιδί να ζει κι όπου κάθε χρήση αντικειμένου, κάθε κίνηση απαιτεί δύναμη και διαστάσεις μεγαλύτερες από την αντοχή και την ανάπτυξή του. Υπάρχουν βέβαια σήμερα σκεύη στις διαστάσεις του, που είναι προορισμένα για προσωπική του χρήση, πιάτα, ποτήρια, φλιτζάνια κ.ά. Τα είδη όμως αυτά, προς μεγάλη χαρά των γονέων, βρίσκονται στην αγορά από υλικό άθραυστο, έτσι που ο κατ' εξοχήν μεγάλος καταστροφέας(!), που πρόκειται να τα χρησιμοποιήσει, να μην μπορεί να τα σπάσει. Χρησιμοποιώντας τα όμως το παιδί δεν μπορεί να ασκήσει, ούτε καν να χρησιμοποιήσει την προσοχή, τον αυτοέλεγχο και ιδίως τη συγκέντρωση, που είναι απαραίτητη για την άσκηση των ικανοτήτων, για την απόκτηση της πολύτιμης πείρας του. Απομακρύνουν έτσι από το παιδί ένα μεγάλο δάσκαλο της προσωπικής του πείρας, τη ζημιά. Τόσα έξοδα γίνονται για το παιδί, γιατί να μη γίνει ένα παραπάνω, λογαριάζοντας από πριν μερικές απαραίτητες μικροζημιές, που θα γίνουν αφορμή να τελειοποιήσει την προσωπικότητά του και να αποκτήσει τόση πείρα, ώστε να μάθει στ' αλήθεια πώς δε γίνονται οι ζημιές. Αυτό βέβαια προϋποθέτει να μην τιμωρηθεί για τη ζημιά. Αν αυτό γίνει, η παιδαγωγική της αξία χάνεται. Γίνεται μια μετατόπιση ενδιαφέροντος, που δεν επιτρέπει κανένα ψυχικό κέρδος, γιατί το παιδί δε θα σκέπτεται τις σφαλερές κινήσεις που προκάλεσαν τη ζημιά, αλλά το αντίκρισμα του αυστηρού κριτή και την απαίσια τιμωρία. Ακόμα, με την τιμωρία το παιδί αισθάνεται τον εαυτό του εξιλεωμένο απέναντι στη ζημιά και δε λυπάται καθόλου που έγινε. Αντιθέτως, αρχίζει να αισθάνεται ευχαρίστηση με κάθε πράξη του που μπορεί να καταστρέψει όλα όσα πρόκειται να επιφέρουν την οργή των αυστηρών τιμωρών.

Στο σχολείο τα θρανία είναι βαριά, ακίνητα και μαύρα. Καμιά άσκηση προσοχής για τις άγαρμπες κινήσεις που με-

τατοπίζουν τα έπιπλα και προκαλούν θόρυβο ούτε για την προσοχή που χρειάζεται η ανάγκη της καθαριότητας. Το μαύρο δεν πιάνει βρόμα, λένε. Πιάνει και παραπιάνει, αλλά απλούστατα δε φαίνεται. Εκεί για παράδειγμα που μπαίνει η επιστήμη, στα νοσοκομεία, ντύνουν τις νοσοκόμες στα άσπρα για να φαίνεται το παραμικρό λέρωμα και να γίνεται συχνή αντικατάσταση της ενδυμασίας. Στο σχολείο οι ποδιές είναι μαύρες ή μπλε σκούρες. Όλη γενικά η σχολική εργασία δεν ευνοεί την απόκτηση πραγματικής προσωπικής πείρας από το παιδί. Κάθε εργασία διευθύνεται από το δάσκαλο. Ο βαθμός ευκολίας ή δυσκολίας μιας εργασίας κανονίζεται εξωτερικά. Η προσωπική πείρα εμποδίζεται, άρα η πραγματική πρόοδος κόβεται. Οι κινήσεις απαγορεύονται, οι ερωτήσεις είναι μετρημένες, η βοήθεια προς άλλο παιδί είναι αμάρτημα, κάθε διδακτικό υλικό σπανίζει, πολύ συχνά λείπει εντελώς. Ο τρόπος της εργασίας δεν ευνοεί τη συγκέντρωση και την προσοχή, δύο απαραίτητους παράγοντες για την απόκτηση της πείρας. Έτσι το κέρδος του κοινού σχολείου δεν είναι σταθερό, βαθύ, παντοτινό, δηλαδή δεν είναι κέρδος.

Καθετί πραγματικό και θετικό, που αποκτά το παιδί σ' αυτή την ηλικία, ιδίως μίαν εμπειρική ικανότητα να παρακολουθεί –με πόσες δυσκολίες– τις αντιπαιδαγωγικές εργασίες του σχολείου, το αποκτά παλεύοντας και αναζητώντας διαρκώς στο εξωτερικό του περιβάλλον – σπίτι, δρόμο, κοινωνία, εξωσχολικά βιβλία, περιοδικά και ό,τι πραγματικά θα μπορούσε να το ενδιαφέρει, να το προαγάγει. Μια τέτοια πολύ αμφισβητήσιμη πείρα το βοηθάει στην υπερπήδηση των δυσκολιών της εργασίας του σχολείου, αντί, όπως θα έπρεπε, η αληθινή προσωπική πείρα που θα αποκτούσε στο σχολείο, να το βοηθήσει στη μελέτη και στη γνώση όλης της άλλης ζωής του.

Το παιδί διαθέτει άπειρες ικανότητες εξελικτικής αξίας, που ούτε το σπίτι ούτε το σχολείο κατάφεραν να χρησιμο-

ποιήσουν για την όσο το δυνατό ευκολότερη προώθηση της ανάπτυξης και εξέλιξής του.

Το σχολείο σήμερα ακολουθεί τη ζωή. Δε συμβαδίζει καν μαζί της, ενώ θα έπρεπε να προηγείται σ' όλες της τις εκδηλώσεις για να μπορεί να τραβήξει το πραγματικό ενδιαφέρον των παιδιών. Σήμερα, δυστυχώς, την ακολουθεί από μακριά, πολύ μακριά, με βήμα σημειωτόν, έτσι που χάνει κάθε ενδιαφέρον για το παιδί, το οποίο αναγκάζεται να ζητάει την ικανοποίηση του ενδιαφέροντός του σ' όλες του τις εκδηλώσεις –επιστημονικές, καλλιτεχνικές, κοινωνικές– στο δρόμο, στον κινηματογράφο, στην τηλεόραση, στις συγκεντρώσεις, στα περιοδικά και στα βιβλία, σ' όλους εκείνους τους παράγοντες που δείχνουν βέβαια τη σύγχρονη ζωή στο παιδί, αλλά τόσο ακατάστατα και αντιπαιδαγωγικά που σπάνια είναι εκείνο που πραγματικά χρειάζεται.

Η ζωή προχωρεί με την Επιστήμη. Το σχολείο φυτοζωεί με την εμπειρία.

Γ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

1. Στο σπίτι

α) *Παιχνίδια*. Οι εσωτερικές τάσεις για ψυχική εξέλιξη σπρώχνουν τα παιδιά να αναζητούν με επιμονή στο περιβάλλον τους ερεθίσματα ενεργητικότητας, που θα τα βοηθήσουν στο χτίσιμο της προσωπικότητάς τους. Στην επίμονη αυτή αναζήτηση ωφέλιμης πνευματικής τροφής, πνευματικής διαιτητικής, ο ενήλικος απάντησε στα παιδιά με τα διάφορα παιχνίδια (αθύρματα). Καμιά σημασία δε δόθηκε στην οργάνωση αυτής της έμφυτης ανάγκης για ενεργητικότητα, που την ερμηνεύουν μόνο σαν ζωική κινητική ανάγκη για την ανάπτυξη του σώματος. Το πνευματικό, το ψυχικό ενδιαφέρον ενός εξελιξιμού πνευματικού και ψυχικού όντος

συνήθως παραγνωρίζεται. Ο άνθρωπος, όπως είπαμε παραπάνω, οργάνωσε σαν επιστήμονας και τελειοποίησε πολύ την παιδική διαιτητική, μελετώντας επίμονα και βαθιά όλα τα αναγκαία συστατικά, όλες τις βιταμίνες και θερμίδες που έχει ανάγκη κάθε στάδιο της εξελιγμένης σήμερα παιδικής ηλικίας, για την ομαλή ανάπτυξη του κορμιού. Η πνευματική, όμως, και γενικά η ψυχική τροφή δε μελετήθηκαν κι αντικρίζονται πρωτόγονα κι εμπειρικά, ακόμα κι από τους ειδικούς παιδαγωγούς. Τα παιχνίδια της αγοράς είναι τυχαία βιομηχανικά ή βιοτεχνικά κατασκευάσματα, χωρίς παιδαγωγική αξία, που ευνοούν μόνο ακατάστατες εξωτερικές κινήσεις. Επειδή δεν έχουν κανένα πραγματικό εσωτερικό ενδιαφέρον, δεν ικανοποιούν την πνευματική πείνα των παιδιών, την ψυχική τάση για διαρκή εξέλιξη, και υποχρεώνονται έτσι σε μια άσκοπη ενεργητικότητα, μεταθέτοντάς την σε ανώμαλα πεδία. Να ένας λόγος που τα περισσότερα παιδιά σπάζουν τα παιχνίδια τους, αναζητώντας πιο μέσα την αναγκαία πείρα και τις ικανοποιήσεις, που αυτά δεν τους έδωσαν επιφανειακά.

Στα πιο πολλά παιχνίδια της αγοράς υπάρχει αυτός που χάνει και αυτός που κερδίζει. (Ψυχολογία ενηλίκων). Ένας γίνεται εγωιστής και ένας χάνει την εμπιστοσύνη στον εαυτό του. Δεν έχει καμιά σημασία που καμιά φορά αντιστρέφονται τα πράγματα. Πόσοι καθγάδες αδελφιών δεν πηγάζουν απ' αυτά τα κέρδη και τα χασίματα.

Η πολύτιμη ενεργητικότητα που χάρισε η φύση στο παιδί, για να το βοηθήσει στην προώθηση όλων των εσωτερικών ικανοτήτων, παλεύει μάταια να βρει βιολογική διέξοδο. Από την αδυναμία της ξεχειλίζει παραστρατημένη στην αταξία, στην ανυπακοή, στην γκρίνια, στην επιπολαιότητα, στην ιδιοτροπία, στην ακαταστασία και σε τόσα άλλα παιδικά «ελαττώματα», που επειδή τα παρουσιάζουν σχεδόν όλα τα παιδιά, θύματα της ίδιας λαθεμένης αγωγής, συνηθίσαμε να τα θεωρούμε κοινά, φυσικά γνωρίσματα της παιδικής ηλικίας.

Η εξαιρετική δθήθεν ευτυχία που αισθάνεται το παιδί για τα παιχνίδια του, είναι μύθος του ενηλικού. Υπάρχουν, βέβαια, παιδιά ανώμαλα, που προσκολλώνται αρρωστιάρικα στα παιχνίδια τους. Η περίπτωση όμως αυτή του παιδιού, που μετατόπισε ανώμαλα το ενδιαφέρον του, δε συναντάται στα ομαλά παιδιά, που ζουν σ' ένα οργανωμένο περιβάλλον, προσαρμοσμένο στην ιδιοσυγκρασία και τις ανάγκες τους. Ποιος δεν έχει προσέξει την αδημονία των παιδιών, που περιμένουν τα πρωτοχρονιάτικα παιχνίδια τους – ποιος ξέρει τι όνειρα έχουν πλάσει για κάτι που στ' αλήθεια θα τα ικανοποιήσει επιτέλους– και τη στενοχώρια και την απογοήτευσή τους με το πρώτο αντίκρισμά τους, όσο ωραία και πολύτιμα κι αν είναι! Δεν ήταν αυτό που ζητούσε η ψυχή τους. Πόσες φορές ακόμα δεν έχουμε δει παιδιά να εγκαταλείπουν τα πολυτιμότερα παιχνίδια για ένα παλιοκούρελο ή για κάτι πρόχειρο που το σκάρωσαν μόνα τους γιατί του βρίσκουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον! Το ομαλό παιδί ζητάει έξυπνες ενεργητικότητες. Το παιδί δεν είναι ζώακι που έχει ανάγκη μόνο από φαγητό, ήλιο και κίνηση. Έχει πολλές άλλες απαιτήσεις επιτακτικότερες, που πρέπει επιτέλους να τις μελετήσουμε και να τις οργανώσουμε.

β) *Παραμύθια*. Μια άλλη προσφορά του ενηλικού προς το παιδί είναι τα διάφορα παραμύθια. Πόσο χαρτί, πόσα λόγια δεν ξοδεύτηκαν, πόσοι λογοτέχνες και καλλιτέχνες δεν πρόσφεραν, πόσοι παιδαγωγοί δε βοήθησαν για να γεμίσουν τα κεφάλια των παιδιών μ' όλες εκείνες τις φανταστικές και πάντα ανόπτες ουτοπίες, που υποτίθεται πως αναπτύσσουν τη δημιουργική φαντασία του παιδιού! Τα πιο πολλά παραμύθια έχουν αξία λαογραφική και δημιουργήθηκαν από το λαό για την ανάγκη φυγής από μια δύστυχη πραγματικότητα. Γι' αυτό και τελειώνουν συχνά με τα χρυσαφικά που ανακαλύπτονται ή με το γάμο με το βασιλόπουλο. Το δθήθεν απαραίτητο των παραμυθιών για τα παιδιά έχει καταντίσει ένα

είδος ταμπού, και η πίστη στην ευεργετική τους επίδραση πρέπει να γίνεται δεκτή χωρίς συζήτηση. Είναι κάτι που μας κληροδότησαν παλαιότερες γενιές και δύσκολα μπορεί να κλονιστεί. Τα παραμύθια αυτά ειδικά προσφέρονται σε πολύ μικρά παιδιά, που αγωνίζονται ακόμα να έρθουν σε επαφή με την πραγματικότητα, να τη γνωρίσουν και να την κατακτήσουν, κατασταλάζοντας την πείρα τους για να ξεχωρίσουν το φανταστικό από το πραγματικό. Όλα αυτά τα παραμύθια, κατασκευάσματα της ενήλικης, πολλές φορές άρρωστης φαντασίας, μπορεί να διασκεδάζουν πάλι τους ενήλικους, που τα χαίρονται γιατί έχουν την ικανότητα να τα τοποθετούν συγκριτικά με την πραγματικότητα κι έχουν έτσι τη δυνατότητα κριτικής του παράλογου και να βγάλουν συμπεράσματα ηθικά, κοινωνικά, κοινωνιολογικά. Τα παιδιά, όμως, δέχονται τα παραμύθια σε μια ηλικία που η σύγχυση του φανταστικού με την πραγματικότητα, δεν τους γκρεμίζει μόνο το οικοδόμημα της πείρας, αλλά τους ανοίγει το δρόμο για πολλές ψυχικές διαταραχές, δειλίες, άγχη και διάφορες φοβίες που θα τους ακολουθήσουν και στην ενήλικη ζωή τους. Υπάρχει ίσως η πείρα πως τα παιδιά αγαπούν τα παραμύθια, άρα τους κάνουν καλό. Και του αλκοολικού του αρέσει να πίνει, και του καπνιστή να καπνίζει. Το παιδί, βέβαια, ζώντας σ' ένα ακατάλληλο και κουραστικό υλικό και πνευματικό περιβάλλον, όπου οι εσωτερικές βιοτικές του ανάγκες δεν ικανοποιούνται, αντιπαθεί την πραγματικότητα και ζητάει διέξοδο φυγής. Τη βρίσκει στα φανταστικά παραμύθια, μ' όλες τις επιζήμιες επιδράσεις που έχουν επάνω του. Εκεί αισθάνεται έναν κόσμο, όπου κάθε επιθυμία εκπληρώνεται εύκολα, όπου καμιά άρνηση, καμιά δυσκολία, καμιά απαγόρευση δεν πικραίνουν τη ζωή. Κι όμως, παρ' όλο που πολλοί ερευνητές παραδέχονται σήμερα πως η κλίση στα παραμύθια είναι φυγή από την πραγματικότητα που δεν ικανοποιεί, εξακολουθούν να τα συνιστούν ακριβώς γι' αυτό το λόγο, δηλαδή

για την εκπλήρωση της ανάγκης φυγής από την ανεπιθύμητη πραγματικότητα.

Θα μπορούσε να συγκρίνει κανείς αυτή τη νοοτροπία με την προσπάθεια μιας οργανωμένης κοινωνίας, που φροντίζει να βρίσκει διαρκώς δραστικότερα ποτά για τους αλκοολικούς, αντί να τους θεραπεύει. Στην περίπτωση του παιδιού, η ευθύνη μας είναι πολύ μεγαλύτερη, γιατί το κακό γίνεται στον άνθρωπο που ετοιμάζουμε, για την αυριανή κοινωνία και που δικαιούται ένα καλύτερο, ένα ευτυχέστερο μέλλον.

Αντί να ενδιαφέρονται για την ανάγκη ικανοποίησης της τάσης για φυγή του παιδιού από την πραγματικότητα με τα ωραία παραμύθια –που πολλοί συγγραφείς τους προσπαθούν να ωραιοποιήσουν απαλλάσσοντάς τα απ' τα μέρη που δημιουργούν άγχος– το καθήκον όλων των πραγματικών παιδαγωγών διαγράφεται πολύ σημαντικότερο. Να δημιουργήσουν ένα τέτοιο περιβάλλον για το παιδί, που να μην το κάνει να αισθάνεται την ανάγκη της φυγής, αλλά αντίθετα να το αγαπάει και να ζει μέσα σ' αυτό δημιουργικά. Αυτό το παιδαγωγικό περιβάλλον θα μας χαρίσει το πραγματικά ομαλό παιδί, που θα κρατάει γερά στα χέρια του το δημιουργικό κι ευτυχισμένο του μέλλον.

Όσο πιο ανώμαλο είναι το παιδί, τόσο περισσότερο αγαπάει τα παραμύθια, κι όσο πιο ομαλό είναι, τόσο αδιαφορεί για τις μάγισσες, τους δράκους, τα βασιλόπουλα και τα μαγικά παλάτια. Στο τέλος, το ανώμαλο παιδί βάζει στη θέση του παντοδύναμου βασιλόπουλου του παραμυθιού τον ενήλικο, που πρέπει να είναι ικανός να του εκπληρώσει κάθε του επιθυμία, και την πιο ουτοπική ακόμα.

Αν θελήσουμε να εξετάσουμε και το ηθικό περιεχόμενο των παραμυθιών, δε θα δυσκολευτούμε να βρούμε μέσα τους κάθε ελάττωμα των ανώμαλων ενηλίκων μέσα στην κοινωνία. Η υπόθεσή τους, τις περισσότερες φορές αντιπαιδαγωγική και ανήθικη, είναι μακριά από κάθε φυσική αγνότητα και καλοσύνη του παιδιού.

Ας πάρουμε για παράδειγμα την κλασική *Κοκκινοσκουφίτσα*: Βάζω κατά μέρος τις διάφορες ανοησίες για την πρωτάκουστη νοοτροπία του λύκου, για την ανικανότητα της μικρής να τον ξεχωρίσει από τη γιαγιά και το θαυματουργό κόψιμο της κοιλιάς του, απ' όπου βγαίνουν όλοι ζωντανόι, ατσαλάκωτοι, έτοιμοι για φαγοπότι. Αν πάρουμε την ηθική του βάση, θα δούμε πως όλα αυτά τα παθαίνει η Κοκκινοσκουφίτσα, όχι γιατί έκανε κάτι παράλογο, μια κακή ας πούμε εκτίμηση της κατάστασης, αλλά απλούστατα γιατί «δεν άκουσε τη μαμά». Η διδασκαλία της χωρίς αντίρρηση υποταγής και η βαριά τιμωρία της ανυπακοής, παρουσιάζονται σ' όλη τους τη μεγαλοπρέπεια. Να μην ξεχνάμε πως η μητέρα εδώ έδωσε την πιο παράλογη διαταγή: «Αν κόψει λουλούδια, θα έρθει ο λύκος». Δεν πρέπει να απορούμε πώς η κοινωνία μας έθρεψε τέτοια παραμύθια.

Ένα άλλο πασίγνωστο παραμύθι είναι ο *Κοντορεβιθούλης*.

Ας ξεχάσουμε το δράκο και το ανθρώπινο κρέας που τρώει, τις διάφορες πονηρίες για να φαγωθούν άλλοι στη θέση του κι άλλες ανοησίες του παραμυθιού αυτού, κι ας εξετάσουμε κι εδώ την ηθική του βάση.

Ο μικρός Κοντορεβιθούλης όλο σώζει τα αδέρφια του απ' την εναντίωση... των γονιών τους, που, επειδή είναι φτωχοί, αφήνουν τα παιδιά τους να χαθούνε στο δάσος. Όταν όμως ξαναγουρίζουν με τα χρυσαφικά και τα πετράδια, τους καλοδέχονται με πολλή αγάπη. Αυτά τα χρυσαφικά και τα πετράδια δεν έχουν καμιά σχέση με τις επιθυμίες και τα ιδανικά των παιδιών. Είναι ιδανικά του δυστυχημένου και στερημένου φτωχόκοσμου.

Άλλο κλασικό παραμύθι:

«*Η Χιονάτη*». Αυτού του παραμυθιού η υπόθεση έχει ακόμη πιο ανήθικη βάση. Η μητριά, που πρέπει, επιτέλους, να πάψουμε να τη διασύρουμε, για πολλούς λόγους, η περίφημη μητριά των παραμυθιών, ζηλεύει την προγονή της

γιατί είναι πιο όμορφη και θέλει γι' αυτό να τη σκοτώσει(!). Έχοντας λοιπόν αυτό το δικαίωμα, στέλνει έναν έμπιστό της να τη... σφάζει, αλλά την τελευταία στιγμή αυτός το μετανιώνει για να πάει το παραμύθι μπροστά. Έπειτα ακολουθούν όλες εκείνες οι φοβερές πονηριές της μητριάς, ώσπου να καταφέρει επιτέλους να τη σκοτώσει. Στο τέλος, βέβαια, παρουσιάζεται το βασιλόπουλο που όλα τα διορθώνει, γιατί είναι βασιλόπουλο. Δεν έχει καμιά σημασία για το παιδί αν η μικρή ηρώιδα στο τέλος ανασταίνεται. Η τελική ηθικοδιδασκαλία δεν ενδιαφέρει το παιδί· εκείνο που μένει ανεξίτηλο στην καρδιά του είναι όλα εκείνα που του δημιουργούν φόβους και άγχη. Το παιδί δεν ενδιαφέρεται για την ομορφιά ή την ασκήμια των ανθρώπων που το περιτριγυρίζουν. Δεν τη βλέπει καν. Αυτά είναι ιδανικά των ενηλίκων και συνδέονται με το ένστικτο της αναπαραγωγής. Το παιδί βλέπει ωραίο μόνον εκείνο που βρίσκεται σε πραγματική ψυχική επαφή μαζί του. Καμιά από τις πονηρές και γεμάτες κακία σκέψεις των παραμυθιών δεν ανήκουν στη νοοτροπία και στην ιδιοσυγκρασία του παιδιού, και όμως επιμένουμε να το τρέφουμε με αυτές.

Θα σας πω ένα παράδειγμα που δείχνει καθαρά πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά το πρόβλημα της ομορφιάς, του πλούτου, της πολυτέλειας.

Είχα προ ετών στο σχολείο ένα φτωχό κοριτσάκι, τη Σπυριδούλα. Καθόταν σ' ένα μοναδικό δωμάτιο με τους γονείς της κι άλλους συγγενείς. Υπήρχε ένας γιούκος στην άκρη του δωματίου που άνοιγε το βράδυ για να πιάσει όλο το χώρο για να κοιμηθούν όλοι αυτοί οι άνθρωποι. Λίγα ακόμα απαραίτητα επιπλάκια γέμιζαν το φτωχικό δωμάτιο. Βέβαια όλα αυτά καθαρά, ταχτικά, νοικοκυρεμένα. Από την πόρτα έβγαινες στο δρόμο κατευθείαν. Σ' ένα δρόμο αδιαμόρφωτο εκείνη την εποχή, που μόνο πεζοί τον περνούσαν.

Μια μέρα έφτασε στο σχολείο η μαμά της Σπυριδούλας

πολύ στενοχωρημένη. Μου εξήγησε το λόγο. Τη Σπυριδούλα την είχε καλέσει σπίτι της μια συμμαθήτριά της, η Αμαλία, ένα εύπορο κοριτσάκι που καθόταν σ' έναν ολόκληρο όροφο μιας μεγάλης, ωραίας πολυκατοικίας. «Και γιατί σε στενοχωρεί αυτό;» τη ρώτησα. «Να», μου απάντησε, «γιατί έπειτα θα πρέπει κι εγώ να καλέσω το κοριτσάκι και πώς μπορώ σ' ένα τέτοιο σπίτι που μένουμε;». «Να το καλέσεις», της είπα. Τα μικρά παιδιά έχουν άλλα μάτια από τα δικά μας. Έγιναν λοιπόν οι προσκλήσεις, πήγε η Σπυριδούλα, ήρθε και το πλούσιο κοριτσάκι στο σπίτι της. Το δέχτηκαν, βέβαια, μ' όλη την αγάπη και την ειλικρίνεια που μπορεί και προσφέρει ο απλός, φτωχός κόσμος.

Ξέρετε ποιο ήταν το αποτέλεσμα; Όταν γύρισε στο αρχοντικό της η Αμαλία από το φτωχόσπιτο της Σπυριδούλας, άρχισε να κλαίει και να οδύρεται. «Θέλω ένα σπίτι σαν της Σπυριδούλας. Βγαίνεις από την πόρτα κι είναι αμέσως στο δρόμο και παίζεις», έλεγε κλαίγοντας. «Εδώ ανοίγεις μια πόρτα, μπαίνεις σ' ένα δωμάτιο, ανοίγεις μια άλλη, μπαίνεις σε άλλο δωμάτιο, ανοίγεις άλλη πόρτα, μπαίνεις σε άλλο δωμάτιο. Σας είπα, θέλω ένα σπίτι σαν της Σπυριδούλας».

Βλέπετε, οι αξίες των παιδιών είναι πολύ διαφορετικές. Κι όμως, επιμένουμε να τα τρέφουμε με τις δικές μας αξίες για την ομορφιά και την ασκήμια, για τα πλούτη και τη φτώχεια, για τα χρυσαφικά και τα μαργαριτάρια.

Πόσο έχουμε στ' αλήθεια περιφρονήσει την ωραία και τόσο πλούσια πραγματικότητα! Μόνο αυτή μπορεί ν' αναπτύξει την αληθινή, τη δημιουργική φαντασία που οδηγεί στην πρόοδο τον πολιτισμό μας. Τα παραμύθια διαστρέφουν και δημιουργούν αρρωστιάρικη φαντασία στα παιδιά.

Υπάρχουν ωραιότατες αληθινές ιστορίες ζώων που τόσο αγαπούν τα παιδιά. Υπάρχουν άλλα παιδάκια στη γη, μαύρα, κίτρινα, σε χώρες ζεστές, σε χώρες κρύες, που η ζωή τους είναι τόσο διαφορετική και η γνώση τους θέλγει στ' αλήθεια. Υπάρχει

σήμερα το φεγγάρι, τ' αστέρια, οι αστροναύτες, οι πύραυλοι, τα διαστημόπλοια, που κανένα παραμύθι δεν μπορεί να παραβγεί μαζί τους στο ενδιαφέρον που δημιουργούν και στα εκπληκτικά κατορθώματα που στηρίχτηκαν σε εργασίες ανθρώπων με πραγματική δημιουργική φαντασία. Γιατί να τα παραγνωρίσουμε όλα αυτά για χάρη των παράλογων παραμυθιών;

γ) *Το ξεγέλασμα του παιδιού.* Το παιδί παλεύει και με πολλές άλλες ανώμαλες καταστάσεις.

Οι γονείς μπορεί να είναι οι πιο ευσυνείδητοι, οι πιο τίμιοι άνθρωποι στην κοινωνία. Απέναντι στο παιδί τους δεν αισθάνονται τον παραμικρό ενδοιασμό να πουν τα πιο φοβερά και ανόητα φέματα. Πιστεύουν μάλιστα πως έτσι κάνουν έργο παιδαγωγικό. Αδιαφορούν για την απογοήτευση που θα αισθανθεί το παιδί για το πρόσωπό τους όταν ανακαλύψει αυτά τα φέματα. Και, αργά ή γρήγορα, πάντα τα ανακαλύπτει.

Μια κυρία μού έλεγε, με πολύ καμάρι, πως η κορούλα της, δέκα χρόνων(!), είναι τόσο αφελής (παιδικό προτέρημα), που ακόμα πιστεύει κάθε πρωτοχρονιά που ντύνουν το θείο της Άγιο Βασίλη, πως είναι στ' αλήθεια ο ίδιος ο Άγιος που της φέρνει τα δώρα!

Μια άλλη χαϊρόταν που το παιδί της (επτά ετών!) πίστευε πως το νεογέννητο αδερφάκι του το παράγγειλαν στο Παρίσι!

Η ζωή του μικρού παιδιού είναι γεμάτη από φέματα που του λένε οι δικοί του, απαντώντας στις αδιάκοπες ερωτήσεις του.

— Πού πας μαμά;

— Στο γιατρό, παιδί μου.

Κι ας ξέρει το παιδί πως η μαμά δεν είναι καθόλου άρρωστη.

Ο γιατρός είναι το φόβητρο, όπου το παιδί δεν πρέπει να θέλει να πάει, κι έτσι δε θα θελήσει να ακολουθήσει τη μητέρα του. Όταν όμως σε μια στιγμή ανάγκης χρειαστεί να πάνε στ' αλήθεια στο γιατρό, είναι αδύνατο να πείσουμε το παιδί να τον αντικρίσει. Το πηγαίνουμε λοιπόν πάλι με το φέμα.

Μπορούμε να πούμε πως το παιδί ζει σε μια ατμόσφαιρα αδιάκοπης φευτιάς; ο Μπαμπούλας, ο Εβραίος, ο Αράπις, ο γέρος, η γριά που παίρνουν τα κακά παιδιά, το πουλάκι που μαρτυράει τις αταξίες και τόσα άλλα. Πολλοί καλλιεργούν ακόμα ένα σωρό δεισιδαιμονίες και ανοησίες όπως για παράδειγμα, «Μη μετράς τ' αστέρια γιατί θα βγάλεις σφυριά». «Κουτούλησες; Θα βγάλεις κέρατα».

Πόση στ' αλήθεια περιφρόνηση στην αντίληψη και στην προσωπικότητα του παιδιού, που προσπαθεί να σχηματίσει πραγματική ιδέα του γύρω του κόσμου!

Πόσες φορές όμως τα παιδιά, αφού απέκτησαν πραγματική πείρα του γύρω τους κόσμου, αντιδρούν με την κριτική και την ειρωνεία τους ακόμα. Δεν μπορώ να μη θυμηθώ το περιστατικό μιας τετράχρονης μαθήτριας, που ερχόταν ένα πρωί στο Νηπιαγωγείο με τη μητέρα της σ' ένα σχεδόν άδειο λεωφορείο. Ο εισπράκτορας της πιάνει την κουβέντα που μου μετέφερε σε λίγο η μητέρα.

— Είσαι καλό παιδί; Το ήπιες το γάλα σου; (Το ζήτημα του φαγητού κατάντησε να είναι η λυδία λίθος του καλού και κακού παιδιού).

Η μικρή τον κοιτάει μα δεν απαντάει.

— Δεν είσαι καλό παιδί, της ξαναλέει ο εισπράκτορας. Δεν το ήπιες το γάλα σου. Μου το είπε το πουλάκι.

Η μικρή τον κοιτάει με περιφρόνηση, χωρίς πάλι να απαντήσει.

— Πώς σε λένε; τη ρωτάει πάλι, θέλοντας οπωσδήποτε να ανοίξει κουβέντα μαζί της. Πώς σε λένε;

Τότε του απαντάει η μικρή:

— Δε σου το 'πε το πουλάκι;

Σ' άλλες περιπτώσεις, οι μεγάλοι προσπαθούν να κάνουν συνειδητή παιδαγωγική επέμβαση, κάνοντας άλλα λάθη:

Πέφτει κάτω το παιδί τους, χτυπάει πολύ, μα οι γενναίες μητέρες λένε:

— Δεν είναι τίποτε. Δεν πονεί.

Κι όμως, πόσες φορές είναι βαρύ το χτύπημα και πονεί πολύ. Του καταστρέφουν έτσι την έννοια του πόνου και την αναζήτηση ψυχικής συμπαράστασης σε μια δύσκολη στιγμή του. Η πρόθεση της μητέρας αυτής είναι να μη μοιάσει της δειλής, νευρωτικής που με το παραμικρό χτύπημα του παιδιού της τα χάνει, βάζει τις φωνές και τρομοκρατεί βαθύτατα το παιδί της, κάνοντάς το γκρινιάρικο και δειλό. Ο δρόμος της αξιοπρεπούς συμπόνοιας είναι πιο συνεπής με την πραγματικότητα.

Άλλο παράδειγμα:

Πέφτει κάτω ένα παιχνιδάκι από τα χέρια του παιδιού. Η «παιδαγωγός» μητέρα λέει: «Ω, χάιδεψέ το, πόνεσε». Πονούν λοιπόν και τα άψυχα; Ρίχνουν, χωρίς να το καταλάβουν, το πνευματικό επίπεδο του παιδιού τους.

Μια άλλη μητέρα ήρθε μια μέρα στο σχολείο και μου λέει μπροστά στο παιδί της:

— Είναι καλό παιδί ο Τάκης; Όλες τις αταξίες του μου τις λέει το πουλάκι. Να τον βάλετε στο υπόγειο με τα ποντίκια.

— Δεν έχουμε υπόγειο με ποντίκια, της απαντώ.

Απελπισμένη με την κουταμάρα μου, μου κλείνει με τρόπο το μάτι για να μου δείξει πως το ξέρει δα, μα το λέει έτσι για το παιδί της. Και προσθέτει:

— Το υπόγειο που κλείνουν τα κακά παιδιά.

Την κατάσταση την έσωσε το ίδιο το παιδί, που σε μια στιγμή που δεν το έβλεπε η μητέρα του, μου κλείνει και αυτό χαρακτηριστικά το μάτι, σαν για να μου πει: «Αφήστε τη να νομίζει πως τα πιστεύω, αφού της κάνει ευχαρίστηση!». Πόσο πιο έξυπνα από μας είναι πολλές φορές τα παιδιά!

Εκτός απ' όλα αυτά, το παιδί ζει συνεχώς όλες τις μορφές και τις αποχρώσεις κάθε κοινωνικής, συμβατικής ψευτιάς των μεγάλων γύρω του, που για την αγνότητά του, είναι το ίδιο αποτρόπαιες σαν κάθε άλλο φέμα.

Μόλις όμως το σπίτι συλλάβει το παιδί να λέει το πα-

ραμικρό ψέμα, χαλάει ο κόσμος. Απελπισία, τιμωρίες, προσβολές. Οι ηθικές όμως αυτές διδασκαλίες μπορεί να έχουν αποτέλεσμα;

2. Στην κοινωνία

α) *Θεάματα* (Κινηματογράφος, θέατρο, τηλεόραση). Τα θεάματα που η κοινωνία θεωρεί συνήθως κατάλληλα για παιδιά, είναι σχεδόν πάντα τα πιο ακατάλληλα. Σκοτωμοί, μίσση, πόλεμοι, φανατισμοί, βομβαρδισμοί, όπλα, τανκς, κατασκοπείες και ιδίως τα απαραίτητα παραμύθια, με όλες τις αρνητικές επιδράσεις τους πάνω στα παιδιά. Άλλες υποθέσεις έργων τάχα παιδικών, είναι εμπνευσμένες από τα πάθη, τα ενδιαφέροντα και τα ιδανικά των ενηλίκων: ζήλιες, εκδικήσεις, αναζήτηση της χαράς στον πλούτο, επιβράβευση πάντα με χρήμα, πολύ χρήμα, και πάντα στο τέλος τα απαραίτητα και τόσο ανώφελα ηθικά συμπεράσματα. Πολύ σπάνια θα βρει κανείς έργα που είναι στ' αλήθεια κατάλληλα για παιδιά, κι αυτά συνήθως δόκιμων συγγραφέων και όχι των λεγόμενων «παιδαγωγικών συγγραφέων», που με μια αμφισβητήσιμη γνώση της παιδικής ψυχολογίας, δεν μπορούν να δώσουν την ικανοποίηση ούτε λογοτεχνικής ούτε παιδαγωγικής ούτε καλλιτεχνικής περιγραφής.

Στην προσφορά των θεαμάτων σήμερα για τα παιδιά σημαντική θέση παίρνει η τηλεόραση που έχει μπει και στο πιο φτωχό σπίτι. Είναι ένα θέαμα τόσο κοντινό, τόσο εύκολο για το παιδί που το απολαμβάνει όποια μέρα κι αν είναι χωρίς να χρειαστεί να το συνοδεύσει κανείς, χωρίς να χρειαστεί να βγει από το σπίτι του. Η επίδρασή του λοιπόν είναι πιο άμεση, πιο αποφασιστική και πιο συχνή. Εκτός από τις παιδικές εκπομπές που είναι πολύ χαμηλού πνευματικού επιπέδου, το παιδί έχει εκεί την ευκαιρία να παρακολουθεί και κάθε ανόητη εκπομπή που αποτείνεται στους μεγάλους. Εκείνο, όμως, που εντυπώνεται για καλά στο μυαλό του παιδιού, για-

τί συνεχώς επαναλαμβάνεται, είναι η ρεκλάμα. Η επανάληψη είναι ένας μεγάλος βοηθός για τη μάθηση του παιδιού. Και το ίδιο το παιδί, όταν εργάζεται ατομικά, επαναλαμβάνει πολλές φορές κάθε άσκηση που επιθυμεί να καταλάβει καλά καλά. Και οι ρεκλάμες βέβαια δεν ανήκουν στα ακατάλληλα θεάματα. Τις θεωρούμε τόσο ασήμαντες και αβλαβείς! Και όμως, αν τις παρακολουθήσουμε καλύτερα, θα δούμε: «Αυτή η οδοντόπαστα είναι πιο αποτελεσματική για να τη φιλάει εκείνος», «αυτό το αποσμηπτικό είναι χρήσιμο για να μη σου φεύγει εκείνος», «αυτό το ξυραφάκι είναι το καλύτερο για να σε διαλέξει εκείνη», και συνέχεια κάθε απορρυπαντικό, κάθε προϊόν για τα μαλλιά, κάθε κάλτσα, κάθε εσώρουχο, όλα τελοσπάντων είναι άξια να διευκολύνουν τον ερωτισμό. Έτσι, το παιδί διδάσκεται πως οι μόνες αξίες είναι τα φιλήματα και οι αγκαλιές! Και να θέλει κανείς, δεν μπορεί να εμποδίσει ένα παιδί να δει τις ρεκλάμες, γιατί δεν ξέρει ούτε και πόσες φορές θα παρουσιαστούν.

Άλλη παιδαγωγική επίδραση γίνεται πάνω στα παιδιά με τη μουσική που προσφέρεται από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Εκεί πια περιεχόμενο και μουσική αποσπώνται σε ορισμένου είδους γούστα. Μόνο που το παιδί τότε διαμορφώνει το δικό του καλλιτεχνικό κριτήριο. Η καλή μουσική δίνεται σπάνια, και συνήθως πολύ αργά το βράδυ. Πρέπει, λένε, να ευχαριστήσουμε όλους τους ανθρώπους. Μα, νομίζω, πως και οι μεγάλοι μπορούν να καλλιεργηθούν με εκλεκτό θέαμα και ακρόαμα.

Όλα τα τραγούδια δεύτερης και τρίτης κατηγορίας τα ξέρουν τα παιδιά από το μικρότερο ως το μεγαλύτερο. Και τα ονόματα των συνθετών και τα ονόματα των τραγουδιστών. Βλέπετε και αυτά επαναλαμβάνονται.

Εκείνο που κάνει αυτά τα τραγούδια πιο ελκυστικά ακόμα είναι η απαγόρευσή τους από το σπίτι.

Τι μεγάλο δώρο μπορούσε να ήταν το καλό ραδιόφωνο,

η καλή ηπλεόραση, αν αντιμετώπιζαν το παιδί σαν ένα ον πνευματικό, έξυπνο, γεμάτο ουσιαστικά ενδιαφέροντα, ένα ον, με λίγα λόγια, άξιο να το εκτιμάς και να το σέβεσαι.

β) *Βιβλία*. Όλα τα παραπάνω ελαττώματα, εκτός από τον ερωτισμό, βρίσκονται και στα παιδικά βιβλία και περιοδικά που είναι όλα εμπνευσμένα από τη λαθεμένη αντίληψη που έχει ο ενήλικος για τα ενδιαφέροντα του παιδιού. Όσο μικρότερα τα παιδιά, τόσο δυσκολότερα γράφονται κατάλληλα βιβλία γι' αυτά. Τα πιο πολλά βιβλία που υπάρχουν είναι κακογραμμένα, άσκημα στη μορφή και στο περιεχόμενο, αρχίζοντας από τα χειρότερα, τα σχολικά βιβλία. Κι όμως υπάρχουν τόσα ωραία γραφτά μνημεία δόκιμων συγγραφέων που τα στερούμε από τα παιδιά. Τα λογοτεχνικά βιβλία, πεζά ή ποιήματα, είναι πάντα και παιδαγωγικά. Δεν πρέπει να θεωρείται παιδαγωγικό ένα βιβλίο χωρίς λογοτεχνική αξία.

Σήμερα κάθε ξένος ή συγγενής που μπαίνει σ' ένα σπίτι όπου κάποιο παιδί γιορτάζει, θεωρεί υποχρέωσή του να του προσφέρει ένα-δυο βιβλία, συνήθως ανόητα σε σημείο που το παιδί χάνει την όρεξη της ανάγνωσης. Σ' αυτό βέβαια έχει πολύ βοηθήσει και το σχολείο με τα δικά του άθλια βιβλία.

Περίπτερα και βιβλιοπωλεία –τι δεν κάνει το εμπόριο– έχουν γεμίσει με βιβλία χαμηλής ποιότητας και με περιοδικά γεμάτα φρίκη, μίσος, πονηριά, εκδίκηση, κυνήγι του πλούτου με κάθε μέσο. Με αυτά έχουν γεμίσει τα σπίτια των παιδιών που τα διαβάζουν με τέτοιο φανατισμό, σαν τον αλκοολικό που πίνει το ποτό του ή το μορφινομανή που παίρνει τη δόση του. Μα αφού αρέσουν στα παιδιά, θα πούνε μερικοί, γιατί να τους τα στερήσουμε; Μα αυτά τα αναγνώσματα χαλούν στα παιδιά την ικανότητα της κριτικής, τη λογοτεχνική εκτίμηση, εκτός από την καταστροφή του χαρακτήρα και της πνευματικότητάς τους. Έπειτα θα είναι ανάκα να να χαρούν ένα καλό λογοτεχνικό κείμενο, ένα εξαιρετο ποίημα, μια καλή εικόνα. Γιατί κοντά στα άλλα, αυτής της

ποιότητας τα αναγνώσματα έχουν και απαίσια εικονογράφηση. Σ' αυτό το φαινόμενο την πρώτη λέξη έχει η οικογένεια και η δική της ηθική και κριτική συμπαράσταση. Αυτή, σε περίπτωση που έχει ψυχικό σύνδεσμο με το παιδί, μπορεί πολύ εύκολα να μην επιτρέπει να γεμίζει το σπίτι μ' αυτά τα πνευματικά δηλητήρια.

Εδώ και πολλά χρόνια έχει αρχίσει μια προσπάθεια για την έκδοση καλών παιδικών βιβλίων, και ως προς το κείμενο και ως προς την εικόνα. Πολλά είναι μεταφράσεις επιτυχημένων ξένων βιβλίων. Κάθε οικογένεια με μια σχετική μόρφωση μπορεί να σχηματίσει για το παιδί της μια οπωσδήποτε καλή βιβλιοθήκη που να τη χαίρονται τα παιδιά και να τα ωφελεί.

Και κάθε καλός δάσκαλος μπορεί επίσης να δημιουργήσει για την τάξη του μια καλή βιβλιοθήκη, που πολύ θα βοηθήσει και αυτόν και τα παιδιά του στην εργασία τους. Δεν υπάρχει πιο πολύτιμος βοηθός για μεγάλους και μικρούς, ιδίως μικρούς, από το καλό βιβλίο, από την αγάπη που θα μάθουν να δείχνουν για το εκλεκτό βιβλίο. Η αγάπη αυτή θα τους μείνει και στην ενήλική τους ζωή, και θα αισθάνονται με αυτά τη μεγαλύτερη απόλαυση και την εκλεκτότερη συντροφιά, χωρίς να ξεχνάμε και τον πλούτο των γνώσεων που θα τους χαρίζουν πάντα. Άλλωστε, όλη η σοφία των αιώνων, όλη η ιστορία, όλες οι επιστήμες είναι καταχωρημένες στα πολύτιμα βιβλία.

Το χαρακτηριστικό του πολιτισμένου, του συγχρονισμένου ανθρώπου είναι μια πλούσια βιβλιοθήκη και ο συνεχιζόμενος πλουτισμός της.

γ) *Περιφρόνηση της προσωπικότητας.* Μια άλλη πληγή που ανοίγει η κοινωνία των μεγάλων στα παιδιά, είναι και η περιφρόνηση της προσωπικότητάς τους. Δεν τα υπολογίζουν, δεν τα σέβονται. Μπορεί να μιλήσουν για ένα παιδί μπροστά του για τα πιο απίθανα πράγματα, και ιδίως για τα

προτερήματα και τα ελαττώματά του, χαρακτηρίζοντάς το με την πιο μεγάλη ανευθυνότητα και θεωρώντας το ανίκανο να παρακολουθήσει και να υποβληθεί: «Είναι τεμπέλης», «είναι άταχτος», «είναι έξυπνος», «οι γονείς του χώρισαν», «η μητέρα του χαρτοπαίζει», «ο πατέρας του έχει φιλενάδα», και ό,τι άλλο μπορεί κανείς να φανταστεί.

Απαιτούν πιεστικά από το παιδί να χαιρετάει πρώτο –με το καλό χεράκι– χωρίς να ενδιαφέρονται αν οι μεγάλοι το χαιρετούν. Αυτό πρέπει να είναι ευγενικό με όλους, να μη διακόπτει τους μεγάλους που μιλούν, να λέει πάντα «ευχαριστώ», ενώ οι μεγάλοι πολύ σπάνια λένε «ευχαριστώ» στο παιδί τους ή υπολογίζουν να μην το διακόπτουν όταν εκείνο μιλά. Πολύ συχνά περιφρονούν κάθε σκέψη, κάθε πρωτοβουλία του και σε κάθε παιδιαστική εκδήλωσή του ξεκαρδίζονται στα γέλια.

Άλλοτε μπορείτε να δείτε –ευτυχώς σπανιότερα σήμερα– το φαινόμενο της εισαγωγής ενός μικρού στο σαλόνι, όπου το υποχρεώνουν, μπροστά σ' όλους αυτούς τους άγνωστους και είρωνες κριτές, να πει το ποίημα –συχνά πλίθιο– ή το τραγουδάκι του.

Μ' αυτό τον τρόπο προσπαθούμε να δημιουργήσουμε αξιοπρεπείς, λογικούς, ήρεμους και ελεύθερους ανθρώπους!

Μια τέτοια ατμόσφαιρα περιφρόνησης και ασυνεννοσίας ζει το παιδί στο σπίτι και στην κοινωνία. Πόσοι αγώνες θα του χρειαστούν για να αντιμετωπίσει αυτό το πνευματικό περιβάλλον! Πόση προσπάθεια, πόση ενεργητικότητα ξοδεύεται για μια άμυνα που μπορούσε πολύ εύκολα να μην ήταν αναγκαία. Έτσι φέρονται μητέρες και πατέρες και όλοι οι ενήλικοι στα παιδιά, που τα λατρεύουν περισσότερο από το καθετί στον κόσμο, επειδή δεν υπάρχει άλλο πεδίο όπου να βασιλεύει τόση άγνοια, τόση παρεξήγηση, τόση ασυνεννοσία, τόση ασυναρτησία, όσο στο πεδίο της αγωγής των παιδιών.

3. Στο σχολείο

Νέοι αγώνες προσαρμογής: Η ανωμαλία που φέρνει η έλλειψη κατάλληλου περιβάλλοντος στο παιδί κορυφώνεται με την είσοδό του στο σχολείο. Εδώ το περιβάλλον είναι πολύ πιο ακατάλληλο για ομαλή σωματική και συγχρόνως ψυχική εξέλιξη. Εδώ μέσα βασιλεύει ένα πνεύμα επιβολής ή, στην καλύτερη περίπτωση, υποβολής που δημιουργεί αισθήματα αντικοινωνικότητας και έλλειψη αλληλοβοήθειας. Απαγορεύει την κίνηση, την αυθόρμητη ενεργητικότητα. Πολλές φορές απαγορεύονται οι ερωτήσεις, συχνά βασιλεύει ατμόσφαιρα εχθρική.

Καταστάσεις που επιτείνουν ακόμα περισσότερο τους φραγμούς που βάζει ο ενήλικος στο παιδί, στην προσπάθειά του για δημιουργία του πνεύματος και γενικά της προσωπικότητάς του.

Προγράμματα αναλυτικά και ωρολόγια στρυμώχνουν το παιδί, του αφαιρούν κάθε πρωτοβουλία και δυνατότητα αυθόρμητης δράσης, κάθε προσπάθεια ελεύθερης σκέψης, κάθε επιθυμία ελεύθερης κίνησης. Η βασιλεία του λόγου είναι στο ζενίθ της. Με τα λόγια θα διδάξουν, θα διορθώσουν, θα συνεισφέρουν, θα οδηγήσουν στην πρόοδο. Με τα λόγια θα αλλάξουν χαρακτήρες, θα επιβάλουν ηθικές αρχές, θα καταστρέψουν κακές συνήθειες. Με τα λόγια θα αναπτύξουν τη βούληση, θα μορφώσουν προτερήματα, θα δώσουν παραδείγματα για μίμηση. Κι αφού ειπωθούν τα λόγια, τα ατέλειωτα λόγια, είναι ευχαριστημένοι, γιατί έκαναν το καθήκον τους απέναντι των παιδιών. Κι όταν παρ' όλα τα λόγια, τα ωραία λόγια, ανακαλύψουν μια μέρα πως τα αποτελέσματα ήταν εντελώς αντίθετα από εκείνα που επιζητούσαν, όταν ο καλός φίλος που ετοίμαζαν, ο τίμιος συνεργάτης, ο ευσυνείδητος υπάλληλος, ο χρηστός γενικά πολίτης που διαπαιδαγώγησαν έγινε ολωσδιόλου το αντίθετο, τότε φταίει η κακή του φύση, οι ανώμαλες προδιαθέσεις, τα βάρβαρα ένστικτα, οι νοσηρές

καταβολές, γενικά η κληρονομικότητα, ευεργέτρια σ' αυτές τις δύσκολες κριτικές, σ' αυτές τις δοσίλογες στιγμές.

Μ' αυτή την ανώμαλη σπιτική και σχολική ζωή, έχουμε για αισιτέλεσμα τη δημιουργία ανώμαλων τύπων παιδιών. Κι όταν λέω ανώμαλα, εννοώ όλα αυτά τα αντικοινωνικά, άταχτα, γκρινιάρικα, ανικανοποίητα παιδιά που γνωρίζουμε τόσο καλά γύρω μας και που κανείς δε σκέπτεται πως είναι ανώμαλα από ανώμαλη αγωγή. Πάνω σ' αυτά τα παιδιά, που τα θεωρούν ομαλά και φυσιολογικά, γίνονται έπειτα παρατηρήσεις και μελέτες, βγαίνουν παιδαγωγικά συμπεράσματα και θεμελιώνουν παιδικές ψυχολογίες. Δεν πρέπει λοιπόν να μας κάνουν εντύπωση τα σφαλερά συμπεράσματα, οι επιφανειακές παρατηρήσεις των παλιών μελετητών, που σχημάτισαν ένα φαύλο κύκλο γύρω από την προσωπικότητα του παιδιού, έτσι που δεν μπορούμε να βρούμε ούτε αρχή ούτε τέλος με τα διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα. Αυτός είναι ο λόγος που προόδεψαν τόσο οι ψυχοπαθολογίες και έμεινε μακριά από τη σωστή επιστημονική σκέψη η φυσιολογία, δηλαδή τα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες του τόσο άγνωστου ομαλού παιδιού.

Κανένα ον δεν μπορεί να μελετηθεί και να μας δείξει τα πραγματικά φυσικά του χαρακτηριστικά, αν δε ζει στο φυσικό για εκείνο περιβάλλον, χωρίς μάλιστα να το επηρεάζει ένα εξωτερικό ερέθισμα, δηλαδή χωρίς να αντιλαμβάνεται τον παρατηρητή.

Φανταστείτε να θέλαμε να μελετήσουμε τη μέλισσα μακριά από τους ανθώνες και την κυψέλη της και την πεταλούδα κλεισμένη σ' ένα κουτί. Κι όμως, έτσι μελετάει τα παιδιά η Πειραματική Παιδαγωγική με τις διάφορες μετρήσεις και τα τεστ, που γίνονται πολλές φορές σε εργαστήρια όπου πρώτη φορά μπαίνουν τα παιδιά, με ερευνητές που για πρώτη φορά βλέπουν και που γι' αυτό δεν τους έχουν εμπιστοσύνη για να τους αντικρίσουν έστω με ειλικρίνεια. Εξάλλου, τι εί-

ναι οι εξετάσεις, οι καθημερινές βαθμολογίες, οι κατατάξεις σε πρώτους και τελευταίους, σε τεμπέλιδες κι εργατικούς, σε φρόνιμους και άταχτους, σε καλούς και κακούς;

Οι μελέτες αυτές, είτε για ειδικά εργαστήρια πρόκειται είτε για τις αφύσικες για την ομαλή παιδική ζωή τάξεις, δεν μπορούν να δώσουν κανένα χρήσιμο και επιστημονικό αποτέλεσμα.

Έχουμε γενικά στην Παιδαγωγική μια παράδοση από σφαλερές μελέτες και συμπεράσματα, αποτέλεσμα όχι μόνο της παρακολούθησης των παιδιών σε ακατάλληλα περιβάλλοντα, αλλά ιδίως της παρακολούθησης του ίδιου αυτού ελαττωματικού παιδιού, που δημιούργησαν οι ανώμαλες συνθήκες της ζωής του.

Πώς μπορεί με τέτοια εφόδια να χτιστεί μια επιστημονική Παιδαγωγική;

Το παιδί, το ομαλό παιδί, έμεινε άγνωστο στη σημερινή Παιδαγωγική. Εκείνο που αυτή γνωρίζει είναι ένα ον, που ακατάλληλες συνθήκες ζωής το καμουφλάρισαν με χαρακτήρες άμυνας. Είναι τόσο σπάνιο το είδος του ομαλού παιδιού σε οικογένειες ήρεμες και αγαπημένες, με καλοσύνη κι αισθήματα θυσίας, με πραγματική καλλιέργεια και γνώσεις, που κατάντησε να θεωρείται εξαίρεση και άνθρωπος με πολύτιμες καταβολές. Κι όμως όλα τα παιδιά μπορούσαν να είναι έτσι, με τα πραγματικά προτερήματα της παιδικής ηλικίας, με τις ατέλειωτες δυνατότητες και τα ευγενέστερα κοινωνικά αισθήματα.

Σήμερα εκείνο που είναι γενικώς γνωστό είναι οι δευτερογενείς χαρακτήρες που θεωρούνται φυσιολογικοί. Αυτοί μελετήθηκαν όλα τα χρόνια από την Αγωγή σαν πρωταρχικοί παράγοντες και πάνω σ' αυτή τη βάση η Παιδαγωγική πήρε ένα μακρινό, σφαλερό δρόμο, που δεν μπορεί να βγάλει σε καμιά ορθή, επιστημονική διεξοδο.

Το ομαλό παιδί, η γνώση της φυσιολογίας του ψυχικού

του κόσμου, το παιδί με τους γερούς, φυσιολογικούς χαρακτήρες, με τα πραγματικά του πλεονεκτήματα, τις αληθινές του ικανότητες και τις ομαλές εκδηλώσεις, αυτά μόνο μπορεί να βοηθήσουν την Παιδαγωγική στη δημιουργία πραγματικής θετικής επιστήμης. Μόνο με τέτοια μελέτη, με τέτοια γνώση, μπορεί να προχωρήσει στην προσφορά μιας πραγματικής βοήθειας.

Χρειάζεται νέα αντιμετώπιση των προβλημάτων, νέα μελέτη για να φτάσουν μια μέρα οι παιδαγωγοί στη μόνη επιστημονική και αληθινή Παιδαγωγική, στο σπίτι, στο σχολείο, στην κοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Ι. ΓΕΝΙΚΑ

ΔΕ ΘΑ ΜΑΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΕΙ εδώ η γενική μελέτη της φυσιολογίας του ψυχικού κόσμου του παιδιού. Αυτό είναι έργο μιας ειδικής ψυχολογίας της παιδικής ηλικίας. Θα αναφέρουμε μόνο μερικές βασικές και σημαντικές λειτουργίες, που η βαθιά γνώση τους είναι απαραίτητη σε κάθε μας σχεδόν παιδαγωγικό βήμα. Κανένας παιδαγωγός, βέβαια, δεν πρέπει να παραμελήσει και τη γενική μελέτη της ψυχολογίας και ειδικότερα ό,τι αναφέρεται στην ηλικία του παιδιού, αν θέλει το έργο του να είναι θετικό και σταθερό. Χρησιμότερος σύμβουλος θα του είναι πάντα οι μελέτες που αναφέρονται σε νεότερες ψυχαναλυτικές ανακαλύψεις. Έτσι θα φωτιστεί αρκετά για τις αιτίες, που δημιουργούν αργότερα στους ενήλικους διάφορες ανωμαλίες. Θα δει τι σημασία έχει ο ψυχικός κόσμος του παιδιού που έχει πιεστεί ή παραμεληθεί στην ανάπτυξή του. Θα κατανοήσει τότε πως οι ανωμαλίες της ενήλικης ηλικίας έχουν για βασική αιτία την κακή οργάνωση της παιδικής ηλικίας. Τις αιτίες αυτές πρέπει να τις αναζητήσουν, σε τελευταία ανάλυση, στο άνωμαλο περιβάλλον που δημιούργησε ο ενήλικος για την παιδική ηλικία.

Οι ψυχαναλυτικές ψυχολογίες στην εξέλιξή τους ξεπέρασαν από καιρό την περιοχή της ψυχοπαθολογίας, για να μας δώσουν, με τις νεότερές τους έρευνες, την ψυχοφυσιολογία του ενήλικου, καθώς και του παιδιού. Αυτή θα μας είναι πολυτιμότερος βοηθός για την επιστημονική οργάνωση της παιδαγωγικής μας εργασίας.

Στις ψυχαναλυτικές μας έρευνες και ιδίως σε ό,τι αφορά τη θεραπεία με την ψυχανάλυση, πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί όταν πρόκειται για το παιδί. Ο ενήλικος μπορεί πολλές φορές με τη βοήθεια του ψυχαναλυτή του να ξεπεράσει αρκετά εμπόδια και να θεραπευθεί από νευρώσεις αρκεί να συνειδητοποιήσει τις απωθημένες στο υποσυνείδητό του αιτίες που τις δημιουργούν. Αυτό στο παιδί συμβαίνει πολύ δύσκολα, γιατί όλες του οι ενέργειες, όλη του η δυναμικότητα διευθύνονται φυσιολογικά από αυθόρμητες βιολογικές τάσεις που έχουν σ' όλα τα παιδιά τον ίδιο εσωτερικό σκοπό: «Να το ωριμάσουν σωματικά και ψυχικά». Δεν υπάρχει λοιπόν ανάσυρση από το υποσυνείδητο στο συνειδητό αιτίας που η γνώση της θα το απαλλάξει από την ανωμαλία. Το παιδί δεν ενδιαφέρεται καν για τη συνειδητοποίησή της, του είναι αδιάφορη. Η θεραπεία του με την ψυχανάλυση δεν το ωφελεί.

Βάζει, βέβαια, και το παιδί δευτερεύοντες συνειδητούς μικροσκοπούς στην πορεία της ανάπτυξής του σ' όλη τη διάρκεια της παιδικής του ηλικίας κι όσο εκείνο μεγαλώνει κι αυτοί πληθαίνουν. Όλοι αυτοί όμως εξυπηρετούν το μεγάλο, υποσυνείδητο, εσωτερικό σκοπό. Όσο περισσότερο πλησιάζει στην εκπλήρωση αυτού του εσωτερικού σκοπού, δηλαδή στη σωματική και ψυχική του ολοκλήρωση, τόσο υποχωρούν οι αυθόρμητες βιολογικές τάσεις και αναφάνονται στον ομαλό ενήλικο οι καθαροί και πολυποίκιλοι εξωτερικοί σκοποί, που θα τον βοηθήσουν στην καλύτερη οργάνωση της ζωής του. Όταν όμως ο ενήλικος, για πολλούς και διάφορους λόγους, που τους περισσότερους πρέπει να τους αναζητήσουμε στην ανώμαλη παιδική ζωή του, εξακολουθεί να διευθύνεται από υποσυνείδητες δυνάμεις, τότε παρουσιάζει πλήθος ανώμαλων φαινομένων, που προσπαθεί ο ψυχαναλυτής να θεραπεύσει βοηθώντας τον να συνειδητοποιήσει αυτές τις δυνάμεις του υποσυνείδητου.

*Η αληθινή τεχνική της βυθοσκόπησης του υποσυνείδητου, που επιτρέπει τόσες ανακαλύψεις στην περίπτωση των ενήλικων, γίνεται ένα εμπόδιο στην περίπτωση του παιδιού. Το παιδί από τη φύση του δεν είναι το πρόσφορο έδαφος για τέτοια τεχνική, γιατί δεν έχει να θυμηθεί την παιδική του ηλικία. Είναι η ίδια η παιδική ηλικία. Το παιδί χρειάζεται μάλλον να το παρατηρούμε, παρά να το αναλύουμε· να το παρατηρούμε από την ψυχική σκοπιά, με την προσπάθεια να εξακριβώσουμε τη σύγκρουση στις σχέσεις του με τον ενήλικο και με το κοινωνικό του περιβάλλον. Είναι φανερό, πως αυτή η έρευνα θα μας οδηγήσει μακριά από την ψυχανάλυση σαν θεωρία και τεχνική, σ' ένα νέο πεδίο παρατήρησης του παιδιού στο κοινωνικό του περιβάλλον.**

Το περιβάλλον αυτό, υλικό και πνευματικό, παίζει το μεγάλο ρόλο στην ομαλή εξέλιξη του παιδιού. Το έχει ανάγκη το κατάλληλο αυτό περιβάλλον το παιδί, για να προλάβει τις διάφορες ανωμαλίες και ακόμα για να τις θεραπεύσει όσο ακόμα είναι καιρός. Οι προσπάθειές μας δεν πρέπει ποτέ να απευθύνονται απευθείας στο παιδί, αλλά σ' εμάς που ζούμε μαζί του και στο περιβάλλον όπου δρα, κινείται, σκέπτεται, αποφασίζει με μια λέξη στο περιβάλλον όπου ζει.

Το καθήκον μας αυτό θα το δικαιολογήσουν δύο βασικές αρχές της ψυχικής λειτουργίας του παιδιού, που θα τις εξετάσουμε αμέσως.

A. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Στις επεμβάσεις των ενήλικων στη ζωή και στη δράση του παιδιού, με τις αυθαίρετες παρεμβολές τους, σαν ανώτερες τάχα προσωπικότητες και ιδίως με την αντικατάστασή

* M. Montessori, «The Secret of Childhood», Fr. Stokes, New York, 1939, σελ. 6.

τους στις διανοητικές και κινητικές του λειτουργίες, το μεγαλύτερο κακό που του κάνουν δεν είναι τόσο η διακοπή της πείρας του, αλλά το σπάσιμο της εσωτερικής του ενότητας.

Η προσωπικότητα του παιδιού δεν μπορεί να αναπτυχθεί ομαλά παρά μόνο με την προσωπική του εργασία, που έρχεται σαν αποτέλεσμα της δικής του βούλησης και της δικής του σκέψης. Τότε το πνεύμα και το σώμα, η σκέψη και η δράση, οδηγημένα από τη δική του βούληση, βρίσκονται σε εσωτερική ενότητα. Η διάσπαση αυτής της εσωτερικής ενότητας (βούληση-σκέψη-δράση) είναι το πιο συχνό, το πιο κοινό, αλλά και το πιο χαρακτηριστικό σφάλμα της σημερινής αγωγής. Μπορούμε να πούμε πως η αγωγή στηρίζεται ακριβώς στην άγνοια της ύπαρξης αυτής της ενότητας.

Το πνεύμα και το σώμα αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο, που δεν μπορούμε να το παραγνωρίσουμε χωρίς λυπηρές συνέπειες. Κάθε διαταγή, επιβολή ή υποβολή μιας οποιασδήποτε ενέργειας ή σκέψης είναι διάσπαση αυτής της ενότητας, γιατί σ' αυτή την περίπτωση άλλος συνέλαβε τη σκέψη και άλλος την εκτελεί. Το ίδιο σφάλμα γίνεται και αντίστροφα, όταν δηλαδή το παιδί συλλαμβάνει τη σκέψη και ο ενήλικος την εκτελεί στη θέση του. Το τάισμα, το πλύσιμο, το ντύσιμο των παιδιών, τι άλλο είναι από αντικατάσταση στην πράξη μιας σκέψης που εκείνα κάνουν, όταν είναι πια ικανά να ενεργούν μόνα τους;

Ο νόμος της εσωτερικής ενότητας είναι βασικός, αποφασιστικής σημασίας για την παιδική ηλικία, και στην άγνοιά του πρέπει να αναζητήσουμε πολλές ψυχικές διαστροφές της ενήλικης προσωπικότητας. Εκεί πρέπει να αποδώσουμε και τις τόσες, ψυχικές μα και σωματικές ανωμαλίες, των παιδιών, ιδίως των παιδιών της σχολικής ηλικίας, και οι οποίες θα τα ακολουθήσουν και στην ενήλικη ζωή τους. Το μεγαλύτερο απ' αυτά τα ανώμαλα χαρακτηριστικά, που θεωρείται

φυσικό σε μικρούς και μεγάλους, είναι η απέχθεια προς την εργασία και το ιδανικό της τεμπελιάς. Κι αυτό, γιατί από μικρό του έδιναν την εργασία με ανώμαλο τρόπο. Κι όμως, ο άνθρωπος είναι ένα ον εργατικό και αυτή του η ιδιότητα έκανε δυνατή την εξέλιξη και τον πολιτισμό του.

Στο σχολείο ο δάσκαλος σκέπτεται και το παιδί εκτελεί τη σκέψη του. Εσωτερικά κι εξωτερικά η εργασία κανονίζεται από εκείνον. Έτσι τον υποχρεώνει ο Νόμος να κάνει. Στην τάξη εκείνος δρα για να σκεφτεί το παιδί, στην αυλή –στη Γυμναστική– εκείνος σκέπτεται και το παιδί εκτελεί ό,τι ακριβώς διατάσσει εκείνος. Παντού η ενέργεια της ισχυρής προσωπικότητας. Στην τάξη πρέπει να δουλεύει το μυαλό και κάθε κινητική ενέργεια να αδρανεύει. Στη Γυμναστική δουλεύουν οι μύες υποταγμένοι στις διαταγές και στη βούληση μιας ισχυρής προσωπικότητας. Έτσι, η δύναμη της επιβολής παραστράτιζει τη φυσική σκέψη ή δράση του παιδιού και στέκεται συνεχώς εμπόδιο στην πραγματοποίηση της εσωτερικής ενότητας. Οι διαταγές, οι υποχρεώσεις στο σπίτι, τα θέματα των εκθέσεων και ολόκληρο το ωρολόγιο πρόγραμμα είναι σκέψη του δασκάλου για δράση του παιδιού. Καμιά φορά δεν είναι ούτε σκέψη του δασκάλου γιατί οι διαταγές έρχονται από πιο ψηλά. Άμεσο αποτέλεσμα έχουμε τότε την υπερκόπωση του παιδιού. Γιατί το παιδί δεν κουράζεται από την πολλή δουλειά, αλλά από μια δουλειά δοσμένη αντιπαιδαγωγικά. Καμιά ενέργεια που ακολουθεί τους νόμους της εσωτερικής ενότητας δε φέρνει κούραση στα παιδιά.

Η ανατροφή των παιδιών στο σπίτι αγνοεί εντελώς την ανάγκη της εσωτερικής ενότητας, ακόμα και σε περιβάλλοντα πολιτισμένα και μορφωμένα. Πολλές φορές η επιταγή ενός κανόνα υγιεινής κάνει τους ενήλικους, ακολουθώντας τον στατικά και μονόπλευρα, να σπάνε συνεχώς την ενότητα σκέψης και δράσης του παιδιού τους, με μεγάλη ζημία στον φυσικό του κόσμο.

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα:

Είναι η ώρα του πρωινού περιπάτου και τα παιδιά με τη δασκάλα τους είναι έτοιμα για την καθημερινή τους έξοδο. Εκείνη την ώρα χτυπάει το κουδούνι και φτάνει –τι χαρά των παιδιών– κάποιος από το χωριό, που τους φέρνει για δώρο μια κασόνα με δυο κουνελάκια. Τι ενθουσιασμός! Τα παιδιά αγαπούν πολύ τα ζώα. «Μα μαμζέλ, είναι εννέα και δέκα κι ακόμα δε φύγατε;» διαμαρτύρεται η μητέρα, που ξέρει πόσο ωφελεί τα παιδιά ο καθαρός αέρας στον κήπο. Η δασκάλα στενοχωρημένη προσπαθεί να πείσει τα παιδιά. Στάθηκε αδύνατο! Η κάσα με τα κουνέλια είναι τόσο ελκυστική! Συνέλαβαν τώρα με τη σκέψη τους όλη τη διαδικασία της εγκατάστασης των κουνελιών στην ταρατσά, την περιποίηση, το τάισμα κι επιθυμούν τόσο να λάβουν μέρος σ' όλα αυτά.

«Ω, μανούλα, να μείνουμε, να δούμε, να βοηθήσουμε!»

Μα η μανούλα είναι μια μορφωμένη κυρία που έχει μελετήσει καλά την επίδραση των ηλιακών ακτίνων, του οξυγόνου, της υπαίθρου... Επιμένει λοιπόν να φύγουν τα παιδιά και η τραγωδία αρχίζει.

Κλάματα, νεύρα, μάλωμα, ξύλο. Δεν πρέπει να τροφοδοτούμε τις ιδιοτροπίες των παιδιών!

Τα δύστυχα παιδιά τραβιούνται με το ζόρι προ τη μονόπλευρη υγιεινή του σώματος. Πότε όμως θα μπορέσουν να αναπνεύσουν λίγο ψυχικό οξυγόνο, πότε θα δουν, επιτέλους, μια ψυχική ηλιαχτίδα;

Το τι επακολουθεί στην πληγωμένη ψυχούλα των παιδιών και στις σχέσεις τους με τον άδικο ενήλικο, δεν είναι δύσκολο να το προβλέψουμε. Οι φυσιολογικές ανάγκες είναι πολύ ισχυρές. Όταν παραμελούνται και περιφρονούνται, η φύση μια μέρα θα εκδικηθεί.

Σ' αυτή την περίπτωση το παιδί υποχρεώθηκε να ακολουθήσει τη σκέψη και το πρόγραμμα που ο ενήλικος, αγνώστως τις ψυχικές του ανάγκες, καθόρισε αυθαίρετα.

Το πνεύμα του ίδιου του παιδιού, ωθούμενο από τις εσωτερικές του ανάγκες, πρέπει να κάνει τη σκέψη, που να διοχετεύεται από την ίδια του τη βούληση στην πράξη για να ανέβει, ύστερα από κάθε τέτοια ορθή ενέργεια, ένα σκαλοπάτι ψηλότερα προς τη δημιουργία της τελειοποιημένης, ομαλής προσωπικότητας, των εξελιγμένων και ισχυρών πνευματικών του δυνάμεων. Η αρμονία αυτή σ κ έ ψ η - β ο ύ λ η σ η - π ρ ά ξ η , είναι εκείνη που χαρίζει την εσωτερική ισορροπία, με την ήρεμη ικανοποίηση των εσωτερικών αναγκών.

Ποιος όμως μπορεί από τα έξω να παρακολουθήσει τα μυστικά της εσωτερικής πορείας των λειτουργιών; Να γιατί είναι μεγάλο σφάλμα στην αγωγή η αντικατάσταση. Να γιατί επιβάλλεται η εκλογή ασχολιών από το παιδί. Να γιατί χρειάζεται να οργανωθεί το περιβάλλον του, για να βρίσκει μέσα εκεί, κάθε φορά που θα συλλαμβάνει η σκέψη, την αντίστοιχη ασχολία, που θα συμβαδίζει με τις δυνατότητες και τις ανάγκες του.

Η α υ τ ο α γ ω γ ή , που θέσπισε η Μαρία Μοντεσσόρι, δίνει τις δυνατότητες μιας τέτοιας παιδαγωγικής εργασίας.

Στην τάξη ο δάσκαλος που διδάσκει έχει αντικατασταθεί μ' ένα κατάλληλο υλικό. Έτσι καταργείται η επιβολή ή υποβολή μιας ισχυρής προσωπικότητας. Στη Γυμναστική η προσωπικότητα αυτή έχει αντικατασταθεί από ένα άλλο απρόσωπο, πολύτιμο στοιχείο, τη μουσική. Παντού λοιπόν η σκέψη του παιδιού του ίδιου συλλαμβάνει, και πάλι το ίδιο το παιδί εκτελεί. Έτσι ούτε η σωματική ούτε η πνευματική δουλειά προξενεί κούραση, σ' όλες τις εκδηλώσεις της προσωπικότητάς του.

Β. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ

Η κίνηση για τον άνθρωπο που αναπτύσσεται έχει σημασία πρωταρχική. Είναι η βάση κάθε ψυχικής δημιουργίας.

Οι συνέπειες της απαγόρευσής της είναι καταστρεπτικές. Αν απαγορεύαμε στο παιδί να χρησιμοποιεί κάποια βασική αίσθησή του, για παράδειγμα την όραση ή την ακοή του, η πορεία της ανάπτυξής του δε θα εμποδιζόταν τόσο πολύ όσο με την απαγόρευση της κίνησης. Η έλλειψη μιας αίσθησης μπορεί να αντικατασταθεί μερικά από την τελειότερη ανάπτυξη μιας άλλης. Η κίνηση όμως που δεν έχει καλλιεργηθεί ομαλά, δεν μπορεί με τίποτε να αντικατασταθεί στην επίδραση που έχει για την ομαλή λειτουργία της προσωπικότητας.

*Η προσωπικότητα του ανθρώπου εκδηλώνεται με την πράξη και η αγωγή των κινήσεων είναι το κλειδί της ανάπτυξής της. Μήπως η ζωή του ανθρώπου δε χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα να μεταβάλλει το περιβάλλον του; Το πνεύμα για την ανάπτυξή του, χρειάζεται απαραίτητα την κινητική ενέργεια.**

Το κοινό σύστημα αγωγής στηρίζεται στην κατάπιψη κάθε αυθόρμητης κίνησης. Όλη η εργασία του σχολείου στηρίζεται στην επιτυχία της ακινησίας των παιδιών. Ο καλός δάσκαλος είναι εκείνος που ξέρει να επιβάλλεται και να εμποδίζει κάθε κίνηση. Η πειθαρχία στο σχολείο είναι συνώνυμη με την ακινησία. Στο σχολείο, στο σπίτι, στην κοινωνία το καλό παιδί είναι το φρόνιμο παιδί, που μένει όσο το δυνατόν περισσότερο ακίνητο.

Κι όμως μόνο με την κίνηση, τη δράση δημιουργείται η προσωπικότητα. Μόνο με την κίνηση μπορεί ο άνθρωπος να γνωρίσει τον εαυτό του και το γύρω του κόσμο και, το σπουδαιότερο, να μεταβάλλει το περιβάλλον του για την καλύτερη ευση της δικής του ζωής και για την πρόοδο της κοινωνίας. Μόνο με την κίνηση μπορεί να τροφοδοτηθεί το σώμα, το πνεύμα και γενικά ο ψυχικός κόσμος του ανθρώπου.

* Μ. Μοντεσσόρι, «Μαθήματα».

Η κίνηση δεν είναι μόνο η έκφραση του «εγώ»: είναι ο απαραίτητος παράγοντας για τη δημιουργία της συνείδησης γιατί είναι το μόνο από μέσο, που διαμορφώνει καθαρές σχέσεις μεταξύ του εγώ και της εξωτερικής πραγματικότητας. Κατά συνέπεια η κίνηση είναι ο ουσιαστικός παράγοντας για τη δημιουργία της διάνοησης, που τρέφεται και ζει από τις γνώσεις που πήρε από το εξωτερικό περιβάλλον. Και οι αφηρημένες ιδέες ακόμα, γεννιούνται από την επαφή με την πραγματικότητα: κι η πραγματικότητα κατακτιέται με την κίνηση. Οι πιο αφηρημένες ιδέες, όπως του χώρου και του χρόνου, γίνονται αισθητές στο πνεύμα με την κίνηση. Η κίνηση, λοιπόν, είναι ο ενωτικός κρίκος μεταξύ πνεύματος και κόσμου. Είναι το άυλο μέσο, που πραγματοποιεί διττά την πράξη: στην εσωτερική αντίληψη της καθώς και στην εξωτερική της εκτέλεση.*

Η αντίληψη και η εκτέλεση μιας πράξης που γίνεται με εσωτερική ενότητα πραγματοποιείται με την κίνηση.

Το παιδί πρέπει να έχει στο περιβάλλον τη δυνατότητα της δράσης, της κίνησης. Γι' αυτό, το πρώτο καθήκον του πραγματικού παιδαγωγού είναι η ετοιμασία ενός περιβάλλοντος πλούσιου σε δυνατότητες δράσης και κίνησης. Μόνο εκεί θα μπορέσει να διαλέξει και να ολοκληρώσει τις ασχολίες του που το βοηθούν στην ομαλοποίησή του.

Η ελεύθερη κίνηση στην τάξη, η πειθαρχημένη κίνηση, η δυνατότητα μετακίνησης, η ανυπαρξία πάγιας θέσης, η κίνηση αυτή, που τη δημιουργεί είτε το σώμα στην πορεία της ανάπτυξής του είτε το πνεύμα στην αναζήτηση ανταπόκρισης στην πράξη, συμβάλλει στην ομαλή ψυχική ανάπτυξη.

Η ελευθερία αυτή κίνησης-δράσης είναι οι απαραίτητες βάσεις της Αυτοαγωγής.

Είναι αφάνταστες στον ξένο προς την παιδική ψυχosύν-

* M. Montessori, «L' enfant», Desclée de Brouwer, Paris, σελ. 242.

θεση ενήλικο, οι δυνατότητες δράσης, που μπορούν να πραγματοποιηθούν με πειθαρχία και τελειότητα και τα παραγνωρισμένα ακόμα και τάχα ανίκανα και ασήμαντα νήπια. Αναλαμβάνουν και εκτελούν με τόση τελειότητα, σιγουριά και προθυμία εργασίες που δε θα τολμούσαν πολλοί να εμπιστευθούν ούτε στα μεγαλύτερα παιδιά του Δημοτικού Σχολείου.

Η ικανοποίηση της έμφυτης εσωτερικής κινητικής ανάγκης μας χαρίζει, εκτός από τη δική της τελειοποίηση, τους πιο πολύτιμους καρπούς στην πορεία της ανάπτυξης του ανθρώπινου γένους.

Γ. ΕΠΟΧΕΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΕΥΑΙΣΘΗΣΙΑΣ – ΑΙΣΘΗΜΑ ΤΑΞΗΣ

Η σημασία που είχε για τη μελέτη του ανθρώπινου οργανισμού η ανακάλυψη στη φυσιολογία των έσω εκκρίσεων, μπορεί να συγκριθεί με τη σημασία της ανακάλυψης στην ψυχολογία του παιδιού των εποχών ειδικής ευαισθησίας για την ανάπτυξη του ψυχικού κόσμου.

Ο σοφός Ολλανδός φυσιολόγος Devries τις είχε ανακαλύψει στα ζώα. Διάφοροι ψυχολόγοι τις παρατήρησαν στα παιδιά. Η Μοντεσσόρι τις χρησιμοποίησε στην Παιδαγωγική.

Οι ευαισθησίες αυτές είναι ειδικά κίνητρα για ορισμένες κατακτήσεις από το περιβάλλον, που βάζουν σε ενέργεια όλες τις ψυχικές δυνάμεις στο στάδιο της παιδικής ηλικίας. Παρουσιάζονται μια ορισμένη εποχή που δεν είναι η ίδια στα διάφορα άτομα, για να αισθητοποιήσουν και να κατακτήσουν κάτι ορισμένο από τον εξωτερικό τους κόσμο. Μόλις η αισθητοποίηση συντελεστεί, η ευαισθησία παύει. Είναι, δηλαδή, οδηγά ένστικτα που βοηθούν στην ανάπτυξη των όντων. Κάθε ηλικία, κάθε εποχή ζητάει άλλες κατακτήσεις στο περιβάλλον με μεγάλη επιμονή, ενεργητικότητα και επι-

μέλεια. Αν η ευαισθησία δε βρει στο περιβάλλον της τις δυνατότητες να ικανοποιηθεί την εποχή που παρουσιάζεται, τότε δύσκολα ή καθόλου δεν ξαναεμφανίζεται στο μέλλον για την εύκολη και βαθιά κατάκτηση του ειδικού αυτού αγαθού. Είναι μια χαμένη ευκαιρία, ένα κενό που μένει στο όν που αναπτύσσεται.

Το παιδί κάνει ένα πλήθος τέτοιες κατακτήσεις στις αντίστοιχες εποχές ειδικής ευαισθησίας. Εκεί πρέπει να αποδώσουμε την ευκολία που έχει στην πρόσληψη και τη διατήρηση για πάντα τόσων γνώσεων και ικανοτήτων, που αποκτά στην παιδική του ηλικία. Σ' αυτές ακόμα τις ευαισθησίες πρέπει να αποδώσουμε τις δυσκολίες που συναντούν πολλά παιδιά σε ορισμένους τομείς γνώσεων και ικανοτήτων, παρ' όλο που σε άλλους δείχνουν εξαιρετικές ικανότητες. «Δεν παίρνει τα μαθηματικά» ή «δεν μπορεί να τραβήξει μια γραμμή» ή «είναι εντελώς παράφρων». Είναι περιπτώσεις ψυχολογικών φραγμάτων, που δημιουργήθηκαν από την παραμελημένη ικανοποίηση των ειδικών αυτών ευαισθησιών, την εποχή που οι διάφορες αυτές ικανότητες ζητούσαν στο περιβάλλον τους τα μέσα για να αναπτυχθούν φυσιολογικά. Οι εποχές ειδικής ευαισθησίας μας δίνουν το κλειδί για να εξηγήσουμε τις ιδιότητες της ψυχικής ανάπτυξης. Ερμηνεύουν ακόμα την τάση για άμυνα ενάντια σ' εσφαλμένες επεμβάσεις και εξηγούν την παρουσία των διαφόρων ψυχικών παραμορφώσεων, σε περίπτωση που δεν μπόρεσαν να ικανοποιηθούν.

Έχουμε όλοι υπόψη το παιδί την εποχή που πρωτομαθαίνει να μιλά, να περπατά κ.λπ. Αυτό γίνεται τόσο γρήγορα και τόσο εύκολα με τη βοήθεια των φυσιολογικών αυτών ενστίκτων. Αν δεν είχε όμως τότε την ευκαιρία να ασκήσει την ομιλία ή το βάδισμα την κατάλληλη εποχή, θα δοκίμαζε μεγάλη δυσκολία αργότερα στην προσπάθεια εκμάθησής τους και ποτέ δε θα είχαν την τελειότητα και το βάθος, όσο όταν θα είχαν γίνει με τη βοήθεια των εποχών ειδικής ευαισθησίας.

Μία μπτέρα καμάρωνε για την καλή αγωγή που έδινε στο βρέφος της. «Εγώ το παιδί μου το ανατρέφω με τις καλύτερες παιδαγωγικές συνθήκες. Το έχω απομονώσει σ' ένα δωμάτιο στην πίσω μεριά του σπιτιού, όπου τα παράθυρα βλέπουν στον κήπο, κι εκεί κανένας θόρυβος, καμιά κουβέντα δεν μπορεί να το ταραξεί. Μπαίνω κάπου κάπου στις μύτες των ποδιών και με τη μεγαλύτερη ησυχία το ταΐζω και το αλλάζω».

Αργότερα η μπτέρα αυτή ήρθε για να με συμβουλευτεί γιατί το παιδί της, τεσσάρων χρονών, δε μιλούσε ακόμα. Με τη μη ένταξή του στην οικογένεια, στη ζωή του σπιτιού, του έλειπε κάθε δυνατότητα δράσης των ειδικών του ευαισθησιών, κάθε ικανότητα προσαρμογής στο οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον.

Ο ενήλικος, γονιός ή δάσκαλος, είναι αδύνατο από τα έξω να παρακολουθήσει την αρχόμενη, την πορεία και την τελική ικανοποίηση της εσωτερικής αυτής λειτουργίας, να την κατευθύνει ευνοϊκά με τη δυνατή του προσωπικότητα, επιβάλλοντας ή υποβάλλοντας το παιδί. Η δημιουργική αυτή επικοινωνία των αισθήσεων του παιδιού με τα στοιχεία του περιβάλλοντός του ρίχνουν άπλετο φως στην εσωτερική πορεία ανάπτυξης του ψυχικού εμβρύου, που δημιουργήθηκε ευθύς μετά τη γέννηση του παιδιού.

Το παιδί δεν είναι ένα κενό δοχείο, που για να σχηματίσει τη διάνοψή του, δέχεται παθητικά εικόνες από τον εξωτερικό κόσμο, όπως πίστευαν οι παλιοί ψυχολόγοι, αλλά επεξεργάζεται το περιβάλλον του με μία συστηματική και βαθιά παρατήρηση, κίνηση και δράση, τοποθετώντας και ταξινομώντας εικόνες και καταστάσεις, γενικά το καθετί που το περιτριγυρίζει, έμφυχο ή άφυχο, κινητό ή στάσιμο. Μ' αυτό τον τρόπο κατεργάζεται με τον προσωπικό του ρυθμό, με μεγάλη επιμέλεια και σύστημα –όταν δεν αντιδρά η καταστροφική παρεμβολή του ενηλίκου– στη συνείδησή του τον πνευματικό, ηθικό και συναισθηματικό του κόσμο.

Κάθε φορά που αναφαίνεται μια ευαισθησία, το παιδί αισθάνεται μια εξαιρετική έλξη, μια ψυχική πείνα μπορεί κανείς να πει, που το τραβάει εντατικά προς κάτι ορισμένο, ανεβάζοντας στο έπακρο το ενδιαφέρον του για το αντίστοιχο αγαθό.

Η ικανοποίησή του είναι εξαιρετική, όταν μπορεί ανενόχλητα να ικανοποιήσει την ευαισθησία του με τα κατάλληλα μέσα και η απελπισία του ανάλογη, όταν δε βρίσκει στο περιβάλλον του ό,τι ζητούν οι εσωτερικές του ανάγκες.

Μόλις ικανοποιηθεί η μία ευαισθησία, εξαφανίζεται και δίνει τη θέση της για άλλες που θα αναζητήσουν άλλες κατακτήσεις. Αυτές είναι ακόμα που διαφοροποιούν τόσο την ψυχοσύνθεση του παιδιού από του ενηλικού.

Όταν επιβάλλουμε εμείς τη δική μας θέληση σαν δυνατότεροι, εναντιωνόμαστε στη φύση, αλλάζουμε το ρυθμό της, σπέρνουμε την παραμόρφωση για να πλουτίσουμε την παθολογία. Έχουμε δηλαδή μια άλλη βασική δικαιολογία για την ανάγκη της ατομικής εργασίας και της ελεύθερης εκλογής της που πάνω της στηρίζεται η αυτοαγωγή.

Ας πάρουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, αρκετά συνηθισμένο, από την καθημερινή ζωή του μικρού παιδιού, για να δούμε πόσο βοηθιέται στην ψυχική του εξέλιξη. Το παράδειγμα αυτό αναφέρεται σε σπίτι που έχει κάθε διάθεση να χαρίσει στο παιδί του ό,τι καλύτερο έχει ανακαλυφθεί για την πιο σωστή αγωγή του.

Το παιδάκι βρίσκεται στις μέρες που πρωτοέμαθε, με βοήθεια ακόμα, να ανεβοκατεβαίνει σκαλοπάτια. Η ειδική κινητική του ευαισθησία που το διευθύνει τότε, του δίνει τη μεγαλύτερη απόλαυση σ' αυτή την άσκηση. Τα σκαλοπάτια του σπιτιού που οδηγούν στον κήπο το ενθουσιάζουν. Τραβάει λοιπόν τη μητέρα του προς τα κάτω. Εκείνη δέχεται, το πιάνει από το χέρι και το παιδί χαρούμενα κατεβαίνει. Μα μόλις κατέβηκε θέλει να ξανανεβεί. Η μητέρα που μεταφέρει τη δική

της ψυχοσύνθεση στο παιδί της, την ψυχοσύνθεση του εξωτερικού συνειδητού σκοπού σε κάθε της πράξη, το βρίσκει ανόητο. «Τι κατέβηκε αφού θέλει να ξανανεβεί;». Μα είναι καλή μητέρα και υποκύπτει και σ' αυτή την ιδιοτροπία του παιδιού. Το παιδί χαίρεται, το πρόσωπό του λάμπει. Μόλις φτάνουν πάνω, όμως, θέλει να ξανακατεβεί. Η καλοσύνη της μητέρας έχει όρια. «Ε, μα δεν υποφέρεσαι, το παρακάνεις». Το παιδί παρακαλεί κλαίοντας τόσο πολύ, που παρ' όλο το θυμό της δέχεται να κατεβεί άλλη μια φορά. Μόλις όμως βρεθεί κάτω, την ξανατραβάει πάλι προς τα πάνω. «Α, αυτό πάει πάρα πολύ!». Αρπάζει το παιδί νευριασμένη στην αγκαλιά της, το πηγαίνει επάνω και το κλείνει στην κάρμαρά του. Εκείνο κλαίει απαρνηγόρητα για την απότομη διακοπή μιας απαραίτητης εσωτερικής λειτουργίας. Τις τρώει. «Τι, από τώρα θα μας επιβάλει τις ιδιοτροπίες του;». Κι η μικρή αυτή, μα τόσο συνηθισμένη, ιστορία καταλήγει σε τραγωδία. Η μητέρα το δέρνει γιατί θέλει να το κάνει «άνθρωπο» κι είναι ευχαριστημένη που δεν ανέχθηκε άλλο τις ιδιοτροπίες του. Φτάνει η ώρα του φαγητού, μα το παιδί δε θέλει ούτε να το δει. Το σπρώχνει, το κλοτσάει, κλαίει απελπισμένα. Η ψυχούλα του είναι πιο απαραίτητη από το στομάχι του. Τι θα πει, όμως, δε θέλει να φάει; Ορίστε μας, πέρασαν κιόλας δέκα λεπτά από το ωρολόγιο πρόγραμμα διαιτητικής που καθόρισε ο γιατρός. Καταστροφή! Το παιδί πιάνεται με τη βία, τα δύο ποδαράκια σφιχτά μέσα στα γόνατα της μαμάς, άλλος του κρατάει τα χέρια και το φαγητό μπαίνει με τη βία στο στόμα. Α, η μητέρα ακολουθεί πιστά τις συμβουλές του κυρίου Καθηγητή. Οι ποσότητες, οι ώρες του φαγητού είναι επιστημονικότερα καθορισμένες. Αν το παιδί από δω κι εμπρός αισθανθεί αποστροφή για κάθε είδος φαγητού και η ώρα του γεύματος είναι η χειρότερή του ώρα, ω, είναι οι συνηθισμένες ιδιοτροπίες των παιδιών. Πολλές φορές το φαινόμενο είναι κληρονομικό! Και η μαμά όταν ήταν μικρή, ήταν πολύ δύσκολη στο φαγητό της.

Αίσθημα τάξης. Ας παρακολουθήσουμε μια εποχή ευαισθησίας πολύ σημαντική, που αρχίζει από την πολύ μικρή ηλικία του παιδιού και εξαφανίζεται με την πάροδο των πρώτων του χρόνων.

Για τη διευκόλυνση του εσωτερικού του προσανατολισμού και τη συσχέτιση της συνείδησης με το εξωτερικό περιβάλλον, την ταξινόμηση και τη μελέτη εικόνων και καταστάσεων, το παιδί έχει από τη βρεφική του ηλικία μια ισχυρή ευαισθησία στο ζήτημα της εξωτερικής τάξης των πραγμάτων. Στη θέση που έχει συνηθίσει να βλέπει τα πράγματα, για όποιο σκοπό ξέρει πως χρησιμοποιούνται καθώς και με τη μορφή που τα πρωτογνώρισε, έτσι του αρέσει να τα συναντάει συνεχώς. Όσο μεγαλώνει και η πείρα του πλουτίζεται με άλλες ιδιότητες των αντικειμένων, ποικιλίες θέσης και χρήσης τους, τόσο η ανάγκη αυτή υποχωρεί. Το αίσθημα αυτό δεν περιορίζεται μόνο στα εξωτερικά αντικείμενα και φαινόμενα του περιβάλλοντος, αλλά επεκτείνεται και στον προσανατολισμό των μελών του κορμιού του μέσα στο περιβάλλον, στη συνείδηση δηλαδή του κορμιού του, ως προς τη χρήση, τις αποστάσεις, τη διεύθυνση σχετικά με το γύρω του κόσμο.

Κάθε αλλαγή του φέρνει κούραση, δυσθυμία και εκδηλώσεις στενοχώριας. Όσο μικρότερο είναι το παιδί, τόσο εντονότερο είναι αυτό το αίσθημα τάξης. Αυτό ακριβώς εκμεταλλεύονται στα μοντεσσοριανά νηπιαγωγεία, για να συνειδητοποιήσουν στο μικρό παιδί τη θέση και τη χρήση κάθε αντικειμένου, που για την ηλικία αυτή είναι τόσο εύκολο και ευπρόσδεκτο. Αργότερα, σε μεγαλύτερη ηλικία, όταν το αίσθημα τάξης σαν φυσικό ένστικτο θα χαθεί, θα του μένει η τάξη σαν συνήθεια, παντοτινή ψυχική κατάκτηση και κέρδος. Οι ενήλικοι συμβάλλουν στην προσπάθεια συγκρότησης ομαλού ψυχικού κόσμου του μικρού παιδιού όταν φροντίζουν ώστε τα πράγματα που έχει στο περιβάλλον του,

να έχουν πάντα την ίδια θέση και να χρησιμοποιούνται μόνο για εκείνο που είναι προορισμένα. Είναι δύσκολο και πρόωρο για τις δυνατότητες ενός τόσο νέου όντος το πέταγμα του μυαλού και η αλλαγή μιας μόλις σχηματισμένης εντύπωσης σε μιαν άλλη. Θα έρθει κάποτε ο καιρός, που αφού θα έχει γνωρίσει τα πράγματα στη στασιμότητά τους, θα μπορέσει να μελετήσει κι άλλες τους ιδιότητες.

Ας πάρουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από την καθημερινή ζωή του παιδιού σχετικά με την επίδραση που ασκεί επάνω του αυτό το αίσθημα τάξης.

Ένα κάδρο με λουλούδια είναι κρεμασμένο στον τοίχο ακριβώς απέναντι από την κούνια του μωρού. Κάθε μέρα το παρατηρούσε και τα ματάκια του πήγαιναν από τη μια ως την άλλη γωνιά του. Θαρρείς, το μελετούσε. Μια μέρα, ποιος ξέρει γιατί, αποφάσισαν στο σπίτι να βγάλουν από κει το κάδρο. Ξαφνικά το παιδί ξεσπάει σε κλάματα χωρίς να μπορεί κανείς να καταλάβει το γιατί. Προσπάθησαν να το ησυχάσουν μ' όλους τους δυνατούς τρόπους. Στάθηκε αδύνατο. Κάποιος ξανακρέμασε το κάδρο. Τα κλάματα έπαψαν απότομα και το παιδί ησύχασε. Στην πορεία της ψυχικής του συγκρότησης είχε τοποθετήσει το κάδρο εκεί και δεν μπορούσε να το συλλάβει διαφορετικά. Αυτή ήταν η διάταξη του εσωτερικού του προσανατολισμού. Θα έρθει, βέβαια, η εποχή που η ολοκληρωμένη πείρα του για το περιβάλλον δε θα του προκαλεί τέτοιες ανησυχίες.

Μια μητέρα ενός παιδιού 20 μηνών, διαβάζοντας σ' ένα περιοδικό μερικές ενδιαφέρουσες γυμναστικές ασκήσεις, αποφάσισε να τις δοκιμάσει. Φόρεσε λοιπόν ένα μαγιό, ξάπλωσε σ' ένα χαλί και άρχισε να τις δοκιμάζει. Το παιδάκι, βλέποντας τη μητέρα του σ' αυτή την κατάσταση, ξέσπασε σε γοερά κλάματα. Μ' αυτό το φόρεμα και με τέτοιες κινήσεις δεν είχε ταξινομήσει μέσα του τη μητέρα του.

Το πράγμα δεν έχει επακόλουθα όταν η ανώμαλη επίδρα-

ση ξεπερνιέται από γονείς που κατανοούν το παιδί. Τι γίνεται όμως όταν τις φυσιολογικές ψυχικές λειτουργίες, τις περνούμε για ιδιοτροπίες και επιμένουμε στην άποψή μας για να «μην περάσει το δικό του»; Η εσωτερική αναστάτωση είναι μεγάλη και όσο πληθαίνουν οι άστοχες παρεμβολές –κι όλο πληθαίνουν σε περιβάλλοντα που δεν κατανοούν το παιδί– γινόμαστε ένας αδιάσειστος φραγμός στην ομαλή ψυχική του ανάπτυξη, αίτιοι για κάθε είδους ψυχικές διαταραχές.

Ας πάρουμε μερικά τέτοια παραδείγματα:

Μια μητέρα ταΐζει το παιδάκι της τη συνηθισμένη του κρεμούλα. Κάθε μέρα χρησιμοποιεί μικρό κουταλάκι του γλυκού. Σήμερα αποφάσισε να το ταΐσει με το κουτάλι της κομπόστας για να τελειώσει πιο γρήγορα. Μα το παιδί δεν έχει την ίδια γνώμη. Έχει ταξινομήσει μέσα του γι' αυτή τη δουλειά άλλου είδους κουτάλι. Η ξαφνική αλλαγή το αναστατώνει. «Μα δε θα μας κάνει εκείνο ό,τι θέλει! Ορίστε μας, μια σταλιά παιδί και έχει και προτιμήσεις! Τι ιδιοτροπίες είναι αυτές; Θαρρείς πώς δεν μπορώ να σε ταΐσω με το ζόρι;». Και η γνωστή διαδικασία του ευχάριστου αυτού ταΐσματος ακολουθεί το μοιραίο της δρόμο. Έτσι έχουμε μπροστά μας άλλη μία από το πλήθος των σφαλερών μας επιδράσεων, που θα κάνουν το παιδί να βλέπει από δω κι εμπρός με εχθρότητα μια από τις πιο ευχάριστες απολαύσεις, το φαγητό.

Ένα παιδάκι αγαπούσε εξαιρετικά το λουτρό του. Έβαζαν πάντα το κεφάλι του από τη δεξιά μεριά της μπανιέρας. Μια μέρα το έβαλαν ανάποδα. Το παιδί χάλασε τον κόσμο και ήθελε να βγει από την μπανιέρα. Μόλις το ξανάβαλαν από την άλλη μεριά άρχισε πάλι να χαίρεται το λουτρό του. Η αλλαγή του προσανατολισμού του είχε αναστατώσει το παιδάκι.

Μια οικογένεια ταξίδευε με το μωρό της. Έφτασαν κάπου όπου το παιδί, μην έχοντας κούνια για να κοιμηθεί όπως συνήθως, κοιμόταν με τη μητέρα του σ' ένα μεγάλο κρεβάτι. Το παιδί, ως τώρα πολύ καλά στην υγεία του, άρχισε να πα-

ρουσιάζει πολλές διαταραχές. Ανωμαλίες στομαχιού, αϋπνίες, ανησυχίες. Ό,τι μέτρα κι αν πήραν για να συνέλθει, δεν ωφέλησαν. Έφτασε και να πάθει νευρικούς σπασμούς. Επισκέφθηκε το παιδάκι η Μοντεσσόρι. Μόλις άκουσε το ιστορικό, είχε μια ξαφνική ιδέα. Πλησιάζει δύο πολυθρόνες, έτσι που να σχηματίζουν ένα είδος κούνιας και τοποθετεί εκεί το παιδί. Σαν μαγικά έπαψαν όλες οι ανώμαλες εκδηλώσεις. Το παιδί ξάπλωσε ικανοποιημένο και βυθίστηκε σ' έναν ήρεμο και πολύωρο ύπνο. Ο ασυνήθιστος προσανατολισμός του κορμιού του πάνω στο μεγάλο κρεβάτι το είχε αναστατώσει.

Ας δούμε τώρα δύο άλλα παραδείγματα που μας δείχνουν πόσο οι πρώτες ταξινομήσεις του παιδιού είναι βαθιές και ριζικές. Έτσι, θα αντιληφθούμε καλύτερα τη σημασία της δικής μας ταξινόμησης στο περιβάλλον του παιδιού, των πρώτων γνώσεών του, γνώσεων που θα αποτελέσουν τη βάση της μελλοντικής του πείρας.

Ένα παιδάκι με ρωτούσε μια μέρα διάφορες πληροφορίες για το λύκο. Ξαφνικά μου λέει: «Ο λύκος φοράει γυαλιά».

«Όχι», προσπαθώ να του εξηγήσω, «γυαλιά φορούν μόνο οι άνθρωποι». Μα εκείνο επιμένει. Πάει και μου φέρνει ένα βιβλίο που είχε μαζί του –τα αιώνια παραμύθια– και μου δείχνει την εικόνα ενός λύκου με γυαλιά. Η πρώτη του συνάντηση με την έννοια «λύκος» είχε αυτή τη μορφή. Δύσκολα θα αλλάξει γνώμη.

Ένα άλλο παιδί, βλέποντας μια μέρα μια ρόδα, μου λέει: «Πάπια». «Όχι πάπια», του λέω, «ρόδα». «Πάπια» επιμένει εκείνο.

Απλούστατα, του είχαν χαρίσει μία ξύλινη πάπια που κυλούσε πάνω σε ρόδες και είχε μπερδέψει τις δύο έννοιες.

Και μια βαθύτερη ψυχική αναστάτωση:

Ένα παιδί φτάνει για πρώτη φορά στο σχολείο. Σε λίγο ένας παλιός μαθητής βρίσκει ένα βιβλίο μ' ένα μικρό σκίσιμο.

«Ποιος έσκισε αυτό το βιβλίο;», ρωτάει στεναχωρημένο τα άλλα παιδιά. Ξαφνικά ακούει την απάντηση από το καινούργιο παιδί:

«Εγώ το έσκισα».

«Πώς το έσκισες εσύ;», του απαντάει, «εσύ τώρα ήρθες στο σχολείο. Δεν το έσκισες εσύ».

Αρχίζει τότε το νέο παιδί να λέει σ' όλους τους τόνους και για πολλή, πολλή ώρα:

«Δεν το έσκισα εγώ; Δεν το έσκισα εγώ; Δεν το έσκισα εγώ;».

Ξέρετε τι συνέβαινε μ' αυτό το παιδί; Στο σπίτι του πάντοτε έφταιγε για όλα. Είχε ένα μικρότερο αδερφάκι, πολύ άταχτο και πολύ χαϊδεμένο. Ότι και να έκανε, πάντα έφταιγε ο μεγάλος. Έχασε λοιπόν την έννοια του φταίχτη. Πάντα έφταιγε αυτός. Πώς να μην είχε σκίσει το βιβλίο; Αυτό του ήταν ακατανόητο.

Πόσα παραμύθια, πόσα κακόγουστα παιδικά βιβλία, πόσα αποτρόπαια παιδικά περιοδικά, που γεμίζουν σήμερα τα περίπτερα, πόσα παιχνίδια της αγοράς και ιδίως πόση κακομεταχείριση από μέρους των ενηλίκων δε βοηθούν για να συγχέει το παιδί τις βασικές έννοιες, που αντί να το βοηθήσουν στη συγκρότηση της προσωπικότητάς του, στην κατάρτιση του πνεύματος και στην ομαλή ένταξή του στην κοινωνία, το απομακρύνουν από όλες αυτές τις απαραίτητες κατακτήσεις που θα του είναι απαραίτητες για την αυριανή ζωή του!

Πολύ λίγη σημασία δίνεται σήμερα στις πραγματικές ανάγκες των παιδιών της μικρής ιδίως ηλικίας και στην ανάγκη εκλογής καταρτισμένων ανθρώπων για την αγωγή τους.

Δ. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ

Η συσχέτιση του παιδιού με το περιβάλλον στη δημιουργία

γική πορεία της ψυχικής και της πνευματικής του εξέλιξης, γίνεται με τις αισθήσεις. Γι' αυτό η άσκηση των αισθήσεων αποκτά εξαιρετική σημασία, γιατί με τη βοήθειά τους πραγματοποιείται κάθε κατάκτηση από το περιβάλλον.

Δεν πρέπει να ενδιαφερόμαστε τόσο να μετρήσουμε με διάφορους τρόπους την οξύτητα των αισθήσεων, αλλά να βρούμε με ποια μέσα θα τις αναπτύξουμε.

Το περισσότερο υλικό, όταν υπάρχει, στα διάφορα νηπιαγωγεία είναι απλούστατα τεστ για να δουν ποιο παιδί και σε ποιο βαθμό έχει αναπτυγμένη τη γνώση των χρωμάτων, των ήχων, της αφής, την παρατηρητικότητα κ.ά. Δεν καταπιάνονται καθόλου με την πραγματική παιδαγωγική υποχρέωση να αναπτύξουν αυτές τις ικανότητες στα παιδιά.

Στη διαμόρφωση του μοντεσσοριανού νηπιαγωγείου η αγωγή των αισθήσεων έχει σημαντική θέση. Μεγάλο μέρος από το βασικό ειδικό υλικό που υπάρχει στο περιβάλλον του, έχει για σκοπό την ανάπτυξη των αισθήσεων. Η ανάπτυξη αυτή βοηθάει την ευκολότερη και θετικότερη μελέτη του περιβάλλοντος και δημιουργεί τις βάσεις για το μελλοντικό φορτίο των γνώσεων του παιδιού. Με την αγωγή των αισθήσεων γίνονται στο παιδί συνειδητές οι διάφορες εντυπώσεις που του αφήνουν τα αντικείμενα του περιβάλλοντός του.

Εκτός από την άσκηση των αισθήσεων και η ανάλυση των κινήσεων έχει πρωταρχική σημασία. Το παιδί πρέπει να συνειδητοποιήσει πόσες και ποιες κινήσεις χρειάζονται για να εκτελέσει κάποια πράξη.

- α) Πώς παίρνουν μια καρέκλα και την ξαναβάζουν στη θέση της χωρίς θόρυβο.
- β) Πώς σηκώνουν δύο παιδιά ένα τραπέζι και του αλλάζουν θέση αθόρυβα.
- γ) Πώς παίρνουν το υλικό, πώς το τοποθετούν στο τραπέζι για να εργαστούν μ' αυτό και πώς το ξαναπάνε ακριβώς στη θέση του όταν τελειώσουν.

- δ) Πώς ανοίγουν και κλείνουν πόρτες, παράθυρα, συρτάρια.
- ε) Πώς χύνουν νερό από την καράφα στο ποτήρι χωρίς να βρέξουν γύρω.
- στ) Πώς πλένουν τα χέρια τους χωρίς να βραχούν κ.λπ.

Μ' αυτό τον τρόπο κάνουμε τα παιδιά ικανά να έρθουν σε ερευνητική επαφή με τα γύρω τους αντικείμενα. Η παρατήρησή τους γίνεται σωστή και αναλυτική και συνδέεται βαθιά με τις ατομικές τους κινήσεις.

Έτσι, ξυπνάει και αναπτύσσεται η προσωπικότητα του ανθρώπου και οδηγείται το παιδί σε προσωπικές ανακαλύψεις. (Πραγματική φαντασία).

Η παρατήρηση και η μελέτη του παιδιού δεν κατευθύνονται μόνο στον εξωτερικό κόσμο, αλλά το ίδιο έντονα και στον εσωτερικό. Όλη η ζωτική του ορμή τραβιέται τότε ευκολότερα από τα διάφορα ερεθίσματα ενεργητικότητας που αφθονούν στο περιβάλλον του. Κάθε τέτοια ενέργεια, επειδή ικανοποιεί τις εσωτερικές τάσεις εξέλιξης, γίνεται με σταθερότητα και πραγματική απόλαυση.

Έτσι προσλαμβάνει τις γνώσεις και τις ικανότητες με έναν εξαιρετικά ευαίσθητο τρόπο. Εμείς, κάνοντάς του συνειδητές τις αισθήσεις του και διευκολύνοντάς του την ορθή εκδήλωση όλων των κινήσεων που πρέπει και θέλει να κάνει, το βοηθάμε στην αυθόρμητη κατάκτηση των γνώσεων που βρίσκει στο περιβάλλον. Έτσι, μαθαίνει να παρατηρεί βαθιά στις κατάλληλες στιγμές εκείνο που πραγματικά το ενδιαφέρει. Κανείς δεν μπορεί να παρατηρεί πάντα όλες τις λεπτομέρειες των πραγμάτων που έχει μπροστά του. Οι λεπτομέρειες γίνονται αντιληπτές ανάλογα με την ψυχική στάση του παρατηρητή, και όχι ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του αντικειμένου. Όταν, για παράδειγμα, φοράς καινούργια παπούτσια, παρατηρείς τα παπούτσια των άλλων. Έτσι θα υπάρχει πάντα κάτι που περνάει απαρατήρητο, γιατί δεν

κινεί το ενδιαφέρον. Γι' αυτό δεν μπορούμε να υποχρεώσουμε το παιδί να προσέξει την ώρα που το ζητούμε εμείς όλες τις λεπτομέρειες των πραγμάτων. Είναι διαφορετικές οι στιγμές που θα έχει την ψυχική διάθεση να ενδιαφερθεί για τις διάφορες λεπτομέρειες των αντικειμένων. Αν επιμένουμε στο αντίθετο, σπέρνουμε τη διαστροφή αντί να τη θεραπεύουμε και να την προλαβαίνουμε. Μαθαίνει κανείς να παρατηρεί, όχι με την παραίνεση, ούτε παρατηρώντας, αλλά αναπτύσσοντας τις διάφορες ικανότητες. Με την αγωγή των αισθήσεων αυξάνουμε τα ενδιαφέροντα για παρατήρηση. Εκείνο που μας ενδιαφέρει δεν είναι η μετάδοση, κατά τον έναν ή άλλον τρόπο, γνώσεων, αλλά να μάθουμε στο παιδί ένα σύστημα εργασίας, μια ακριβή μέθοδο παρατήρησης.*

Από πολύ μικρό το παιδί βρίσκεται στην ανάγκη, για τη γνωριμία του περιβάλλοντός του και με τη βοήθειά του, να αποκτήσει συνείδηση του χρώματος, του ήχου, του βάρους, της αφής, του πλήθους, του χώρου –μήκους, πλάτους, ύψους– του χρόνου ακόμα, που αν δεν τα αισθητοποιήσει, γιατί δεν τα έχει μέσα του ο άνθρωπος «a priori». Αυτά τα βασικά στοιχεία θα το βοηθήσουν αργότερα να κάνει τη βαθύτερη, λεπτομερέστερη και συστηματικότερη μελέτη του γύρω του κόσμου.

Η αγωγή πρέπει να διαθέσει στο παιδί τα κατάλληλα μέσα για την πολύτιμη άσκηση των αισθήσεών του, καθώς και για τη συστηματική και ορθή κατανόηση και εμβάθυνση των βασικών ιδιοτήτων των αντικειμένων του περιβάλλοντος.

* Μ. Μοντεσσόρι, «Μαθήματα».

II. ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΣΑΝ ΞΕΧΩΡΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ

A. ΒΑΣΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

Το παιδί δεν είναι Homunculus. Αυτό όλοι το παραδέχονται. Και όμως, όλη η αγωγή σήμερα, στο σπίτι και στο σχολείο, στηρίζεται στο πνεύμα του ενηλικισμού, που εμπνέει παλιά και νέα συστήματα στο αντίκρισμα όλων των αναγκών της παιδικής ηλικίας.

Η ψυχοσύνθεση του ολοκληρωμένου ανθρώπου μεταφέρεται στο παιδί και κάτω από το πρίσμα της εξετάζονται τα προβλήματα της εργασίας, της ανάπαυσης, της διασκέδασης και γενικά της διαβίωσής του. Το παιδί, όμως, διαφέρει ριζικά στην ψυχοσύνθεση του από τον ενήλικο, και το κύριο σφάλμα της αγωγής είναι που ακολούθησε το δρόμο της χωρίς να λάβει υπόψη της αυτό το σημαντικό γεγονός. Της έμειναν έτσι άγνωστοι οι νόμοι και οι αρχές που διευθύνουν την ψυχική ανάπτυξη του παιδιού, γιατί ακριβώς της έμεινε άγνωστη η ψυχοσύνθεσή του, που μόνο αυτή θα μπορούσε να τους αποκαλύψει και να οδηγήσει την αγωγή στον επιστημονικό της δρόμο.

Ας εξετάσουμε μερικά απ' αυτά τα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας, που διαφοροποιούν τόσο την ψυχοσύνθεση του παιδιού από την ψυχοσύνθεση του ενήλικου. Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάστηκαν και μελετήθηκαν πάνω στο ομαλό παιδί, χωρίς χαρακτήρες άμυνας, στο παιδί που έζησε κι εργάστηκε σ' ένα προσαρμοσμένο για την ηλικία και τις ανάγκες του περιβάλλον, το μόνο κατάλληλο για να μας αποκαλύψει την πραγματική του φύση.

1. Συνεχής διαφοροποίηση

Το παιδί είναι ένα όν που συνεχώς διαφοροποιείται.

Όλες οι ικανότητες που μια μέρα θα αποκτήσει βρίσκονται μέσα του *έν δυνάμει*. Οι εσωτερικές ένστικτες τάσεις ανάπτυξης θα τις βοηθήσουν σιγά σιγά να εκδηλωθούν, να ασκηθούν και να εξελιχθούν ομαλά. Το παιδί είναι ο γυρίνος που μια μέρα θα αναπνεύσει με πνευμόνια, η κάμπια που μια μέρα θα πετάξει σαν πεταλούδα, είναι το βρεφικό στομαχάκι που μια μέρα θα χωνέψει το κρέας, μα που τώρα είναι αδύνατο να κάνει όλες αυτές τις μελλοντικές ενέργειες.

Πολλοί πιστεύουν πως πρέπει να φερόμαστε στο παιδί σκληρά, πως πρέπει να το συνηθίσουμε στις δυσκολίες της κοινωνίας, στα κατά «συνθήκην ψεύδη» της, για να μπορέσει αργότερα να τα υπομείνει στην κοινωνία. Με τη νοοτροπία αυτή του ενηλικισμού, άλλοι υποστήριξαν πως πρέπει το παιδί να γίνει παραγωγικό στην κοινωνία, να μπει στο εργοστάσιο, στο χωράφι, αφού μια μέρα έτσι κι αλλιώς αυτό θα συμβεί. Γιατί να μην το συνηθίσουμε από τώρα; Όταν πιέσουμε το παιδί να ζήσει σαν ενήλικος, μόνο κακό μπορούμε να του προσξενήσουμε. Ίσως το χωράφι, το εργοστάσιο, αν χρησιμοποιηθούν παιδαγωγικά, να μπορούν κι αυτά, μαζί με όλα τα άλλα κατάλληλα μέσα, να χρησιμεύσουν σαν μέσα ανάπτυξης. Δεν πρέπει, όμως, ποτέ να θεωρήσουμε το παιδί σαν παραγωγική δύναμη.

Το παιδί πρέπει να περάσει όλα τα βιολογικά στάδια σωματικής και ψυχικής ανάπτυξης ομαλά, για να γίνει, όταν μεγαλώσει, ένα ον αποδοτικό στην κοινωνία κι ευτυχισμένο, για καλό δικό του και των συνανθρώπων του. Όσο πιο ομαλές συνθήκες του παρουσιαστούν γι' αυτή τη βιολογική ανάπτυξη, τόσο πιο άρτιος, πιο ικανός κι ευτυχισμένος θα γίνει όταν ενηλικιωθεί, όταν όλα τα καλά στοιχεία που διαθέτει μέσα του σε δυναμισμό, συμπληρώσουν, χωρίς αντιξοότητες, την πορεία της ομαλής εξέλιξής του. Τότε μόνο, ως ενήλικος, θα αποδώσει καρποφόρα και στο χωράφι και στο εργοστάσιο και στην επιστήμη και στην καλλιτεχνία ή όπου αλλού αφοσιώσει τον εαυτό του.

2. Κοινωνικό ένστικτο

Το παιδί αισθάνεται την ανάγκη της κοινωνικής συμβίωσης που πρέπει να τροφοδοτηθεί από την αγωγή σ' όλη την πορεία της επίδρασής της. Συνήθως το σπίτι, και ιδίως το σχολείο, διαστρεβλώνουν αυτό το ένστικτο στο κοινωνικότερο απ' όλα τα όντα της Γης. Η υποταγή του ανθρώπου στους νόμους της αρμονικής κοινωνικής συμβίωσης είναι βασική προϋπόθεση και της δικής του κανονικής ζωής. Για τον ίδιο λόγο το ομαλό παιδί υποτάσσεται σ' αυτούς με την πιο φυσική ευκολία.

Η πιο κοινή και συνηθισμένη διαστροφή των σημερινών παιδιών γίνεται στον τομέα της κοινωνικής αγωγής, ιδίως από «μορφωμένους» γονείς. Νομίζοντας και πιστεύοντας πως βοηθούν το παιδί, το κάνουν κάθε μέρα και πιο αντικοινωνικό. Επειδή, όμως, η κοινωνικότητα είναι συνηθισμένη με την ομαλή, ευτυχισμένη ζωή, τα παιδιά αυτά αισθάνονται όσο πάει και πιο ανικανοποίητα και πιο δυστυχημένα. Αυτή η καθημερινή αγωνία γύρω στο παιδί: «έφαγε το παιδί;», «βρήκες ψάρι της ώρας για το παιδί;», «πήρες αβγό της ημέρας για το παιδί;», «έγινε το μπιφτέκι του;», «έχει μία μόνο μπανάνα, δώστε τη στο παιδί», «κατεβάστε τα ρολά μην ξυπνήσει το παιδί», «σιγά, κοιμάται το παιδί», (μπορεί να' ναι και άντρας ή γυναίκα 18 χρονών), «μη τη σκούπα το παιδί, έχει μικρόβια», «μη το σφουγγαρόπανο», «μη το ξεσκονόπανο» κ.λπ. Η φασαρία αυτή που γίνεται γύρω του, το κάνουν να αισθάνεται σαν ένα προνομιούχο, ξεχωριστό ον που όλοι γύρω πρέπει να το εξυπηρετούν και αυτό να μην εξυπηρετεί κανένα.

«Μαμά (ή γιαγιά), δώσε μου ένα ποτήρι νερό». (Το παιδί είναι 7 χρονών).

«Μαμά, χύθηκαν τα νερά, έλα να τα σκουπίσεις». (Το παιδί είναι 12 χρονών).

«Μαμά, έλα να σφουγγαρίσεις το διάδρομο, λερώθηκε». (Το παιδί είναι 14 χρονών).

Κι όταν κάποιος το ρώτησε γιατί δεν το κάνει εκείνο, είπε: «Αυτή είναι δουλειά των μαμάρδων».

«Μαμά, πλύνε μου τη μπλούζα μου». (Το παιδί είναι 16 χρονών).

«Μαμά, ξύπνησα, στρώσε μου το κρεβάτι». (Το παιδί είναι 18 χρονών).

Πολύ συνηθισμένη είναι η εικόνα μιας μαμάς ή ενός μπαμπά που συνοδεύουν το παιδί στο σχολείο ή που περιμένουν το σχολικό λεωφορείο, να κρατούν εκείνοι τη σάκα του, μην κουραστεί.

Αλλά γιατί να προχωρήσω; Όλοι γνωρίζουν το φαινόμενο των κηφήνων που γυρίζουν στο σπίτι σαν εξαιρετικά, ανώτερα όντα κι από πίσω να τους κυνηγούν για εξυπηρέτηση μαμάδες, γιαγιάδες, υπηρέτριες και μπαμπάδες ακόμη. Όταν πια το παιδί μελετάει, τότε είναι που όλοι πρέπει να εξαφανίσουν τη ζωή τους με το φόβο μήπως το ενοχλήσουν.

«Το παιδί διαβάζει, χτυπήστε του ένα αβγό». «Το παιδί διαβάζει, σιωπή». Εδώ, βέβαια, πρόκειται για μεγάλα κορίτσια ή αγόρια γιατί τα μικρότερα τα βοηθούν στο διάβασμά τους, τους βαστούν το χέρι στο γράψιμο, τους υπαγορεύουν τις εκθέσεις τους, τους λύνουν τα προβλήματα τους κ.λπ. Κι όταν κάποτε η μητέρα, ιδίως όταν πρόκειται για κορίτσια, αποφασίσει να μάθει στη μεγάλη κόρη της «νοικοκυριό» –γιατί μεθαύριο θα παντρευτεί και πώς θα κρατήσει το σπιτικό της– τότε είναι πολύ αργά πια και σε κάθε πρόσκληση της μητέρας απαντούν πολύ φυσικά: «Βαριέμαι, αυτή είναι δική σου δουλειά».

Πώς να σχηματίσει το παιδί κοινωνική συμπεριφορά; Πώς θα πειστεί πως είναι ένα παιδί ικανό και εργατικό που δεν έχει ανάγκη από δεκανίκια; Πώς θα μάθει να σέβεται τους συνανθρώπους του, που τους θεωρεί κατώτερα όντα στην υπηρεσία του; Πώς θα μάθει πως είναι ισότιμο μέλος αυτής της οικογένειας;

Κοινωνική ζωή σημαίνει όχι μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις, και το ομαλό παιδί, ο ομαλός ενήλικος εκτελεί αυτές του τις υποχρεώσεις με μεγάλη ευχαρίστηση. Πώς θα μάθει πως σε μια ομαλή κοινωνική συμβίωση η ελευθερία κάθε ατόμου σταματάει εκεί που θίγεται η ελευθερία του συνανθρώπου του; Πόσο δύσκολα θα συμφιλιωθεί με τις υποχρεώσεις του στο αυριανό δικό του σπιτικό! Τότε το βάρος αυτό προσπαθούμε να το φορτώσουμε σε άλλους, γιατίάδες ή έμμισθους ξένους με διάφορες δικαιολογίες. Το μεγαλύτερο βάρος γίνεται τότε το παιδί, που, καθώς αισθάνεται την ψυχική απόκρουση, γίνεται σκληρό, απαιτητικό, γκρινιάρικο, δυστυχισμένο.

Στο κοινό σχολείο καλλιεργούνται τα ίδια αντικοινωνικά αισθήματα. Ο ένας δεν πρέπει να βοηθάει τον άλλο. Πρέπει να χαίρεται γιατί ξεπέρασε τους άλλους. Πρέπει μαζί με το δάσκαλο να περιφρονεί τους τελευταίους. Πρέπει να επιδεικνύει τις γνώσεις που έχει, χωρίς να τις μεταδώσει σε άλλον, να μη χάσει τα πρωτεία, τη διάκριση.

Κι όμως, το παιδί αισθάνεται την ανάγκη της κοινωνικής προσφοράς και της συνεργασίας, σ' ένα περιβάλλον ήρεμο και ειρηνικό, όπου καθένας διαλέγει ελεύθερα την εργασία του, που είναι πότε ατομική, πότε ομαδική. Η ομαδική αποτελεσματική εργασία μπορεί να αποδώσει μόνο όταν το παιδί εξάσκησε πολλά χρόνια ατομικά την προσωπικότητα, την κοινωνικότητα και το πνεύμα του.

Η ομαδική εργασία είναι η προσαρμογή στη βούληση των συνανθρώπων, που την κατορθώνει απρόσκοπτα μόνο η ομαλή προσωπικότητα. Αυτή είναι μόνο ικανή να αισθανθεί τον κοινωνικό σύνδεσμο με τους άλλους ανθρώπους, τους πιο δυνατούς, τους πιο αδύνατους, τους λιγότερο ή περισσότερο άξιους.

Στο φυσικό, ειρηνικό, κοινωνικό περιβάλλον το παιδί αναπτύσσεται ομαλά, γιατί το ένστικτο της αυτοσυντήρη-

σης, καθώς και η τάση για ψυχική εξέλιξη, βρίσκουν βιολογική ανταπόκριση. Αυτή η συνταύτιση επιτρέπει στους φυσιολογικούς, ομαλούς χαρακτήρες να εκδηλωθούν, και στους ανώμαλους, αμυντικούς να εξαφανιστούν.

Οι ανώμαλες ψυχικές, κοινωνικές εκδηλώσεις που παρουσιάζουν τα παιδιά, οφείλονται στο γεγονός ότι το υλικό, πνευματικό και ιδίως κοινωνικό περιβάλλον είναι αντίθετο στις ψυχικές, πνευματικές και κοινωνικές απαιτήσεις.

3. Η εργασία του παιδιού

Για τον ενήλικο η ανάπαυση είναι απόλαυση, πολλές φορές ένα ιδανικό, κι αυτό για πολλούς κοινωνικούς λόγους. Για το παιδί όμως το ιδανικό είναι η κίνηση, η δράση που καθοδηγείται από ένστικτες δυνάμεις, που ολοκληρώνουν με τη βοήθειά τους την προσωπικότητα και το πνεύμα του. Η εργασία είναι το κέντρο και γύρω απ' αυτή θα γίνουν όλα, η ψυχική διάπλαση, η ανάπτυξη και η ομαλή εξέλιξη του ανθρώπου.

Ο ενήλικος φροντίζει πάντα ώστε η εργασία να του παίρνει όσο το δυνατό λιγότερο χρόνο. Το παιδί όμως αναπτύσσεται με την εργασία και γι' αυτό ο χρόνος που του παίρνει του είναι αδιάφορος, εφόσον μάλιστα δεν αποβλέπει στο ιδανικό της ανάπαυσης μετά το τέλος της δράσης του. Το παιδί δεν κουράζεται δρώντας, αλλά, αντίθετα, μη βρίσκοντας ερεθίσματα για εσωτερικά σκόπιμη ενεργητικότητα.

Το παιδί, σπρωγμένο από τις εσωτερικές του δυνάμεις, έχει μια εξαιρετική ευαισθησία, μια πραγματική αγάπη προς όλα που το περιτριγυρίζουν, προς όλα που το διευκολύνουν στην απόκτηση της πολύτιμης πείρας που οδηγεί στην εξέλιξη. Ο σύνδεσμος του παιδιού με το περιβάλλον δεν είναι καθόλου μηχανικός. Ο εσωτερικός δυναμισμός του, του χαρίζει το ακούραστο στις ενέργειές του, ενεργεί κατά τέτοιο τρόπο που αντί να φθείρεται κινούμενο και εργαζό-

μενο, αποκτά συνεχώς νέα ζωτική δύναμη. Αυτή η ακούραστη και αυθόρμητη παιδική ενεργητικότητα οδηγεί το παιδί στην αδιάκοπη δράση, τη συνεχή τελειοποίηση και, όταν είναι ανάγκη, το βοηθάει στην αναδιοργάνωση της εκφυλισμένης του προσωπικότητας. Η φυσιολογική ενεργητικότητα ενεργεί πάνω στο παιδί σαν παιδαγωγός και σαν γιατρός με την προσφορά της αδιάκοπης ομαλής εξέλιξης.

Για τον ενήλικο η εργασία, είτε στις μηχανικές είτε στις πνευματικές της εκδηλώσεις, είναι εσωτερικά οργανωμένη πάνω σε ορισμένους νόμους, ιδίως στο νόμο της λιγότερης προσφοράς για τη μεγαλύτερη απόδοση. Για το παιδί η εργασία είναι εσωτερική οργάνωση, γι' αυτό κινείται και ενεργεί πέρα από τη λογική και την ανάγκη.

Το παιδί εργάζεται χαρούμενα και ακατάπαυστα. Εμβαθύνει σε κάθε είδος ενεργητικότητάς του, ακριβώς γιατί αισθάνεται τη χαρά της δημιουργίας και δεν το πιέζει το βάρος που αυτή συχνά φέρνει στον ενήλικο. Η ευδιαθεσία αυτή στην εργασία του είναι απόδειξη της ικανοποίησης που του δίνει. Είναι η μορφή της ζωής του, που του χαρίζει την ανάπαυση, τη δύναμη αναδημιουργίας και τέλος του φέρνει την πνευματική και ψυχική ανάπτυξη, όπου το ωθούν οι εσωτερικές του ένστικτες τάσεις.

Οι ενήλικοι, αντί να προσπαθήσουν να συγκρατήσουν αυτό το πολύτιμο δώρο, προσπαθούν να το εξαφανίσουν επιβάλλοντας στο παιδί εργασίες και ιδίως πρόγραμμα εκτέλεσης που είναι αντανάκλαση της δικής τους ιδέας για εργασία. Θαρρείς πως προσπαθούν να υποβάλλουν στο παιδί ότι η εργασία είναι κάτι το κακό, επιβάλλοντάς του ακόμα και τις διάφορες γραπτές τιμωρίες. Γενικά, στην περιοχή της σχολικής εργασίας, ο ανώμαλος τρόπος που δίνεται, ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή, έφερε πολύ νωρίτερα τα αποτελέσματά του από τα αποτελέσματα που έφερε η σημερινή προσφορά του φαγητού στα παιδιά. Η αντιπάθεια

προς την εργασία θεωρήθηκε φυσική. Η αντιπάθεια προς το φαγητό τείνει να θεωρηθεί κι αυτή φυσική για την παιδική ηλικία. Θα χρειαστεί ίσως να θεσπίσουν βαθμούς γι' αυτόν που τρώει καλύτερα και περισσότερο, όπως έγινε με την εργασία. Μήπως δεν ακούγεται καθημερινά το «μπράβο, παιδί μου, έφαγες όλο το φαγητό σου!». Και όμως, και το φαγητό και η εργασία είναι βασικές ανάγκες σε ομαλούς οργανισμούς. Η ομαλοποίηση θα έρθει όταν το παιδί θα πει στη μαμά: «Μπράβο, μαμά, μου έκανες ωραίο φαγητό. Μπορώ να 'χω λίγο ακόμα;». Ή όταν το παιδί που γυρίζει από το σχολείο λέει: «Τι χαρά! Έχω πολλή δουλειά σήμερα», κι η μητέρα του απαντά: «Ποιος τη χάρη σου, παιδί μου!». «Τι τρελά πράγματα!», θα σκεφτούν πολλοί, ιδίως εκπαιδευτικοί.

Η σημερινή τάση των ειδικών για να βοηθήσουν το παιδί είναι:

«Λιγοστέψτε τη δουλειά των παιδιών που τους φέρνει υπερκόπωση. Ύπαιθρο, καθαρός αέρας, πολύς ύπνος, περισσότερες διακοπές, εξοχή, βουνό, θάλασσα, χωρίς εργασία, μόνο με παιχνίδι, με τρέξιμο, με ελευθερία. Αλλιώς θα μεγαλώσει και οι απωθημένες επιθυμίες του παιδιού θα το κάνουν δυστυχημένο, επικίνδυνο». «Κάτω οι νόμοι της καλής ανατροφής, οι νόμοι στο τραπέζι, στο δρόμο, στις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους. Ας λέει βρομόλογα, ας βρίζει, ας κάνει ό,τι θέλει, προπαντός... μην το πληγώσεις!».

Παρ' όλα αυτά, και ιδίως όπου τηρούν αυτές τις συμβουλές των «ειδικών», πολύ άγχος κατέχει τον κόσμο για τα διαρκώς πληθυνόμενα απροσάρμοστα παιδιά. Άλλοι τα αποδίδουν στην καλοπέραση, άλλοι στη γενική νευρικότητα της εποχής, άλλοι σε πολλούς ανάλογους λόγους. Πολλοί έφτασαν στο συμπέρασμα ότι η «νέα αγωγή» είναι βλαβερή και πρέπει να ξαναγυρίσουμε στα παλιά: αυστηρότητα, τιμωρίες, ξύλο!

Ο σκοπός του σωστού παιδαγωγού πρέπει να τείνει στην

ορθή, τη φυσιολογική οργάνωση της εργασίας του παιδιού, αν θέλουμε να προσφέρουμε στο παιδί ικανοποίηση και χαρά.

Δε θα ξεχάσω ποτέ την ικανοποίηση που αισθάνθηκα τρεις αδερφούλες και την απόλαυση για τη ζωή τους σ' ένα μακρινό χωριό, όπου πήγαν να ξεκαλοκαιριάσουν. Θα δείτε κι εσείς από τη διήγηση που μου έκαναν, πόση ευχαρίστηση δίνει στα παιδιά το περιβάλλον που τους επιτρέπει να εργάζονται, να δρουν, να κινούνται. Ήταν εύπορα παιδιά και στην πόλη ζούσαν με πολλές ανέσεις όπου πολλοί δούλευαν γι' αυτά και όλα ήταν οργανωμένα έτσι που με «την ελάχιστη προσφορά» να έχουν τη «μεγαλύτερη» απόδοση. Ας αφήσω όμως τα παιδιά τα ίδια να διηγηθούν:

«Α, δεν μπορείτε να φανταστείτε τι ωραία περάσαμε αυτό το καλοκαίρι! Πολύ διασκεδάσαμε! Ξέρετε, εκεί στο χωριό, δεν έχει κουμπιά (αυτό το έλεγε πολύ περιφρονητικά για την εφεύρεση του καπνένου του Έντισον) που άμα τα γυρίσετε ανάβει το φως. Εκεί ήταν πολύ ωραία. Έπρεπε κάθε απόγευμα, πριν σκοτεινιάσει, να γεμίζουμε τις λάμπες με πετρέλαιο, να τρίβουμε τα γυαλιά, να στρώνουμε το φιτίλι. Α, πόσο διασκεδάσαμε!

»Νομίζετε πως είχε εκεί βρύση, που την άνοιγες κι έτρεχε ζεστό νερό στο μπάνιο; Α, όχι. Εκεί ήταν όμορφα! Βάζαμε ένα μεγάλο καζάνι με νερό να βράσει. Φέρναμε ξύλα από το υπόγειο, τα κουβαλούσαμε σε κοφίνια και τα ρίχναμε στη φωτιά. Έπειτα κουβαλούσαμε το νερό και το ρίχναμε μέσα στην μπανιέρα. Τι ωραία που ήταν! Πολλές φορές το νερό χυνόταν έξω, τι γέλια που κάναμε, κι έτρεχαν τα νερά και στο κάτω πάτωμα. Τρέχαμε κάτω με τα σφουγγαρόπανα, τα σκουπίζαμε και όλο γελούσαμε. Μια άλλη μέρα έγινε το ωραιότερο. Η μπανιέρα, βλέπετε, δεν είναι σαν κι αυτήν (περιφρονητικά) χτισμένη στον τοίχο και όπως μπήκα μέσα, «μπουμ!» αναποδογυρίζεται, βρίσκομαι κάτω εγώ, η μπανιέ-

ρα από πάνω μου, το σπίτι γέμισε νερά ως το κάτω πάτωμα. Πάλι τρέχαμε να τα μαζέψουμε κι όλο διασκεδάσαμε. Α, τι καλά που περάσαμε!».

Και συνέχισαν στον ίδιο τόνο να μου διηγούνται διάφορα περιστατικά της ζωής τους στο μικρό χωριό, όπου τις άφησαν για μεγάλη τους ευτυχία να λάβουν μέρος σ' όλες τις πρωτόγονες δουλειές που παρουσιάζονταν.

Αυτή η εργασία ακριβώς ήταν η χαρά τους. Στην πολιτεία, στο μεγάλο σπίτι που ζούσαν, για πολλούς και διαφόρους λόγους, δεν είχαν ευκαιρίες να δράσουν έτσι φυσικά. Αυτή όμως η περίπτωση της απόλαυσης κάθε σπιτικής δουλειάς, δεν μπορεί να παρουσιαστεί σε παιδιά που είναι υποχρεωμένα, με εντελώς άλλο πνεύμα, να κάνουν πολλές σπιτικές δουλειές που στο τέλος μισούν.

α) *Ιδιαίτερος προσωπικός ρυθμός.* Κάθε παιδί έχει δικό του προσωπικό ρυθμό δράσης και σκέψης που διαφέρει από το ρυθμό άλλων παιδιών, αλλά ιδίως από το ρυθμό του ενήλικου. Το παρατηρούμε σ' όλες σχεδόν τις εκδηλώσεις του, που νευριάζουν τόσο συχνά τον απαιδαγώγητο ενήλικο. Γι' αυτό συνεχώς επεμβαίνει και προστάζει: «Γρηγορότερα, θα χρονίσεις, κουνήσου». Πολύ χαρακτηριστική εικόνα της νοοτροπίας αυτής είναι το τράβηγμα από το χέρι ενός παιδιού, που αγωνίζεται να φτάσει τον ενήλικο που το συνοδεύει. Στο σχολείο είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, ο δάσκαλος με το ρολόι στο χέρι, μεγαλόψυχα να χαρίζει στα παιδιά άλλα δέκα λεπτά για τη λύση ενός προβλήματος ή για το τελείωμα μιας έκθεσης! Μήπως όλα τα κουδούνια, τα ωρολόγια προγράμματα, τα διαλείμματα δεν είναι ένας ρυθμός γενικός, που επιβάλλεται σ' όλων των ειδών τις ατομικότητες των μαθητών; Ο κυριότερος λόγος που οι πρώτοι μαθητές δεν είναι πάντα οι πραγματικά πιο άξιοι, είναι αυτός: Πετυχαίνουν στα σχολεία καλύτερα όχι τα ικανότερα παιδιά, αλλά εκείνα που ο προσωπικός τους ρυθμός ταιριάζει περισσότερο με το γενικό ρυθμό που επιβάλλει η τάξη.

Όλη η ζωή του παιδιού διευθύνεται συνεχώς από την ψυχρόσύνθεση του ενηλικού, γιατί εκτός από όλα τ' άλλα, ζει κάτω απ' την αδιάκοπη προσταγή για υποταγή στο ρυθμό του.

β) *Η συγκέντρωση.* Το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα του ομαλού παιδιού είναι η ικανότητά του για τέλεια συγκέντρωση στη δουλειά του. Όταν τα παιδιά βρεθούν σε περιβάλλον που περιέχει αντικείμενα με εσωτερικό για κείνα ενδιαφέρον κι όταν έχουν περάσει όλες τις φάσεις της ομαλοποίησης, συγκεντρώνονται στη δουλειά τους με τέτοια ζέση και αφοσίωση που ο εξωτερικός κόσμος τους γίνεται αδιάφορος και τον ξεχνούν όση ώρα είναι βυθισμένα στη δράση τους.

Όλοι οι παιδαγωγοί είναι σύμφωνοι πως η ικανότητα της συγκέντρωσης είναι το μυστικό της μάθησης. Το πρόβλημα όμως για όλους παραμένει το πώς θα προκαλέσουν αυτή τη συγκέντρωση. Το μοντεσσοριανό σχολείο, όταν δεν είναι μόνο με τ' όνομα τέτοιο, με το προσαρμοσμένο στο παιδί πνευματικό και υλικό περιβάλλον που δημιούργησε, έχει την ικανοποίηση της λύσης και αυτού του προβλήματος μέσα στις τόσες του άλλες αποκαλύψεις.

Η ικανότητα συγκέντρωσης και στους ενηλικούς είναι ένα προτέρημα των εξαιρετικών ανθρώπων, των σοφών, των αληθινών ερευνητών, δηλαδή εκείνων που βοηθούν την πρόωθηση της κοινωνίας προς ένα καλύτερο μέλλον.

Μ' αυτούς τους εξαιρετικούς ανθρώπους μπορούμε να παρομοιάσουμε το ομαλό παιδί. Σαν κι αυτούς πολύ συχνά το παιδί εμβαθύνει στα προβλήματα που το απασχολούν με μια απλότητα και καθαρότητα που καταπλήσσει. Αυτή η διαύγεια το οδηγεί πολύ συχνά σε ανακαλύψεις. (Πραγματική, υγιής φαντασία). Στα μοντεσσοριανά σχολεία έχουμε πολλά παραδείγματα ανακαλύψεων από παιδιά και σε πολύ δύσκολα πεδία, όπως είναι η διατύπωση άγνωστων και στο δάσκαλο θεωρημάτων.

Αυτός ο τόσο πολύτιμος χαρακτήρας της συγκέντρωσης, είναι άγνωστος στην παραδεγμένη παιδική ψυχολογία, ακριβώς γιατί η βλαβερή επιβολή του ενήλικου δεν τον αφήνει να εκδηλωθεί. Μόνο όταν ευνοήσουμε την ανάπτυξη των φυσιολογικών χαρακτήρων του παιδιού, μπορούμε να οδηγηθούμε στον ορθό προσανατολισμό μας απέναντί του.

γ) *Εσωτερικός σκοπός*. Το παιδί, όσο πιο μικρό είναι, δεν επιδιώκει κανέναν εξωτερικό σκοπό στην εργασία του.

Ο ενήλικος, αντίθετα, εργάζεται μόνο για το φτάσιμο κάποιου εξωτερικού σκοπού και μόνο αυτός τον ενδιαφέρει. Γι' αυτό στην εργασία του ακολουθεί το νόμο της ελάχιστης προσφοράς για τη μεγαλύτερη απόδοση κι αισθάνεται ευθύνη για την επιτυχία ή αποτυχία της δουλειάς του.

Το παιδί εργάζεται υπακούοντας στις εσωτερικές υποσυνείδητες δυνάμεις του για ένα μακρινό κι ανώτερο σκοπό, για τη δημιουργία της προσωπικότητάς του. Πολλές φορές, βέβαια, παρατηρούμε έναν εξωτερικό σκοπό (σκουπίσμα, πλύσιμο χεριών), αλλά αυτός χρησιμεύει απλώς για πρόσκληση, είναι σαν να λέμε ένας οδηγός, μια βοήθεια για δράση που θα οδηγήσει στο φτάσιμο του εσωτερικού βιολογικού σκοπού. Αυτό μας το αποδείχνει και η άσκοπη εξωτερικά, πολλές φορές, εργασία του παιδιού. Μπορεί για παράδειγμα να εξακολουθεί να σκουπίζει το πάτωμα κι όταν δεν υπάρχει πια κανένα σκουπιδάκι ή να πλένει τα χέρια του πολλή ώρα και μετά το τέλειο καθάρισμά τους. Η ευθύνη για την έκβαση της δουλειάς είναι άγνωστη στο μικρό παιδί.

Το παιδί ζητάει στην εργασία την ατομική δημιουργία, την ατομική τελειοποίηση και όχι, όπως ο ενήλικος, την παραγωγή. Το τελείωμα μιας εργασίας από το παιδί είναι μόνο ένας επιφανειακός σκοπός. Ο πραγματικός σκοπός της εργασίας του παιδιού είναι η εσωτερική οργάνωση.

Όταν εμείς επιβάλλουμε, με τη δική μας ψυχосύνθεση, έναν εξωτερικό σκοπό και το παιδί είναι υποχρεωμένο να εργαστεί γι' αυτόν, γινόμαστε εμπόδιο στην ομαλή του εξέλιξη. Η ελεύθερη εκλογή εργασίας σ' ένα κατάλληλο περιβάλλον επιτρέπει στο παιδί να προχωρεί σταθερά προς τον εσωτερικό του μακρινό σκοπό.

Ας πάρουμε μερικά παραδείγματα από τη ζωή του παιδιού, που μας δείχνουν την αντίθεση των σκοπών παιδιού και ενήλικου.

Πόσοι δεν έχουν παρακολουθήσει τα μικρούλια στη μαγία που έχουν να ρίχνουν κάτω την κουδουνίστρα τους ή κάτι άλλο που κρατούν, να επιμένουν να τους την ξαναδώσουν, πάλι να τη ρίχνουν, πάλι να τη θέλουν, ώσπου επιτέλους να εξαντληθεί η υπομονή του ενήλικου που κουράζεται πάντα γρηγορότερα από το παιδί! Ο ενήλικος έχει την ιδέα πως είναι κι αυτή μία από τις πολλές παράλογες(!) ιδιοτροπίες του παιδιού. Γι' αυτό του κάνει ευχαρίστηση αυτή μόνο όση ώρα αντέχουν τα νεύρα του. Η κουδουνίστρα, όμως, του παιδιού δεν πέφτει τυχαία ή από ανικανότητά του, ούτε τη ζητάει πάλι από ιδιοτροπία. Το παιδί ρίχνει την κουδουνίστρα του ακολουθώντας τον εσωτερικό σκοπό της γύμνασης των αρθρώσεων και των μυών του αδύναμου και αγύμναστου ακόμα χεριού του κι ακόμα για τη μελέτη της αλλαγής του χώρου στα διάφορα αντικείμενα. Όταν ικανοποιηθεί ο εσωτερικός αυτός σκοπός, το παιδί δε θα έχει πια τέτοιου είδους... ιδιοτροπίες.

Μια μητέρα παίζει κυνηγτό με το παιδάκι της που δεν είναι ακόμα τριών ετών. Τρέχει σιγά και το παιδάκι την κυνηγάει. Ξάφνου η μητέρα μικραίνει πολύ τα βήματά της για να δώσει στο παιδί την ευχαρίστηση να την πιάσει. Στη δική της ψυχολογία και ψυχосύνθεση ο σκοπός του κυνηγητού είναι το πιάσιμο. Μα η ψυχосύνθεση του παιδιού δεν είναι ίδια. Ο σκοπός του τρεξίματος του παιδιού είναι εσωτερι-

κός: Η ανάπτυξη των κινητικών του ικανοτήτων. Αυτός ο εσωτερικός, μακρινός και υποσυνείδητος σκοπός τού δίνει τη χαρά της κίνησης για την ικανοποίηση εσωτερικών αναγκών. Κάθε φορά λοιπόν, που σταματάει η μητέρα, εκείνο κατσουφιάζει, λιγосτεύει κι αυτό το τρέξιμό του, για να μη μικρύνει η απόσταση που δικαιολογεί το κυνηγητό, το τρέξιμο, την κίνηση και θυμώνει όταν η μητέρα του επιμένει να του δώσει τη χαρά της δικής της ιδιοσυγκρασίας λέγοντάς του: «Μα πιάσε με, λοιπόν, δε βλέπεις που μπορείς; Τι κουτός που είσαι!».

Εδώ μπορούμε να θυμηθούμε το παιδάκι που τόσο επιθυμούσε να ανεβοκατεβαίνει στις σκάλες για τον εσωτερικό σκοπό της κινητικής του τελειοποίησης και που τόσο άσχημα ερμήνευσε η μητέρα του.

Ένα νήπιο κάθεται σ' ένα μεγάλο, μακρύ τραπέζι, προς το αριστερό μέρος του. Δίπλα στο τραπέζι, αριστερά, είναι ένα ντουλάπι με λογής λογής χαρτιά. Το παιδί χρειάστηκε ένα τέτοιο χαρτί και σηκώθηκε να το πάρει. Παίρνει τότε το δεξιό μέρος του τραπεζιού, κάνει όλη τη βόλτα και φτάνει στο ποθητό χαρτί. Το παίρνει και ξαναγουρίζει στη θέση του από τον ίδιο μεγάλο δρόμο. Κανένας ενήλικος δε θα το έκανε ποτέ αυτό και παρατηρώντας το παιδί θα το θεωρεί κουτό. Αλλά το παιδί, εκτός από την πνευματική δουλειά που έκανε στο χαρτί, γύμνασε και το σώμα του με τη μεγαλύτερη διαδρομή. Και τα δύο του είναι απαραίτητα για την ψυχική του συγκρότηση. Και οι δύο αυτοί σκοποί είναι υποσυνείδητοι και ευτυχισμένα τα παιδιά που έχουν τη δυνατότητα να τους ακολουθούν.

δ) *Εσωτερική πειθαρχία*. Επειδή η εργασία του ενήλικου γίνεται, τις περισσότερες φορές, παρά τις πραγματικές του επιθυμίες και τις ζωτικές του ανάγκες, είναι υποχρεωμένος να την οργανώσει εξωτερικά. Αναγκάζεται λοιπόν, για να πετύχει την πειθαρχία στην εργασία, να ακολουθήσει εξωτε-

ρικούς νόμους, που συχνά τον πιέζουν και κυριαρχούν στην προσωπικότητά του.

Στην περίπτωση όμως του παιδιού –πάντα εννοούμε το ομαλό παιδί και την ομαλή εργασία–, επειδή η ενεργητικότητά του είναι αποτέλεσμα εσωτερικής ανάγκης και επιθυμίας, η εργασία είναι εσωτερικά οργανωμένη και η πειθαρχία είναι εσωτερική, αποτέλεσμα της εσωτερικής αυτής οργάνωσης. Γι' αυτό είναι και τόσο τέλεια που δεν μπορεί να τη συναγωνιστεί η πειθαρχία του ενηλίκου. Ούτε μπορούν ποτέ να την πετύχουν με όλα τα βίαια εξωτερικά μέσα της συνθητισμένης αγωγής, γιατί η απροσάρμοστη προς το παιδί μορφή της δεν είναι δυνατό να εμπνεύσει την πειθαρχία.

Η εσωτερική αυτή πειθαρχία του παιδιού δεν έχει σύνδεσμο με τον εξωτερικό κόσμο, ακριβώς γιατί τίποτε το εξωτερικό δεν την προκαλεί.

Αυτή είναι η αληθινή πειθαρχία του παιδιού, που είναι συγχρόνως ατομική και κοινωνική πειθαρχία της εργασίας, που ακριβώς επειδή είναι εσωτερική εκδήλωση παρουσιάζει και τέτοια ανώτερα κοινωνικά προτερήματα.

Η πολύτιμη αυτή εσωτερική πειθαρχία είναι φυσικό επακόλουθο της ελεύθερης φυσιολογικής ενεργητικότητας του παιδιού στο μοντεσσοριανό σχολείο. Αυτή η διαπίστωση θα πρέπει πολύ να ξαφνιάσει εκείνους που, απ' όλο το παιδαγωγικό οικοδόμημα της Μοντεσσόρι, τους έχει χτυπήσει άσχημα η λέξη «ελευθερία». Τέτοιοι απλοϊκοί ερμηνευτές φαντάζονται τα σχολεία αυτά λίγο-πολύ σαν μικρά φρενοκομεία, όπου δεν επιτρέπεται σε κανέναν να επέμβει για να ξαναφέρει την τάξη. («Εκπαιδευτικά Χρονικά», αριθ. 4-5 1933). Είναι, βέβαια, πολύ δύσκολο να αντιληφθούν τα στατικά μυαλά των παλιών ακατατόπιστων εκπαιδευτικών, πώς είναι δυνατό να συμβιβαστεί η ελευθερία με την πειθαρχία. Πολύ περισσότερο ακόμα να πειστούν πως ίσα ίσα το επακόλουθο της πραγματικής ελευθερίας είναι η αληθινή εσωτερική πειθαρχία.

Είναι οι άνθρωποι που πιστεύουν και το διαλαλούν πως «το ξύλο βγήκε απ' τον παράδεισο». Το πιστεύω κι εγώ, μόνο που στη λέξη «βγήκε» δίνω την έννοια «διώχτηκε». Μου είναι ακατανόητο πώς υπάρχουν άνθρωποι που πιστεύουν πως αγαπούν το παιδί κι όμως αισθάνονται το δικαίωμα να σηκώσουν χέρι επάνω του «για το καλό του».

Υπάρχουν φυλές πρωτόγονες που έχουν τη λατρεία του παιδιού. Τα θεωρούν άγια πλάσματα. Παρ' όλη τους τη φτώχεια δεν υπάρχουν στον κόσμο παιδιά ηρεμότερα απ' αυτά τα παιδιά.

ε) *Ποικιλία στην εργασία.* Ο ενήλικος ειδικεύεται σε μία ορισμένη εργασία. Το ιδανικό του είναι η τέλεια ειδίκευση.

Το παιδί αγαπάει την ποικιλία στην εργασία του. Εσωτερικοί λόγοι που παρακινούν όλες τις δυνατότητες του παιδιού να εξελιχθούν, το σπρώχνουν αναγκαστικά στη συχνή αλλαγή της εργασίας του. Το παιδί δεν αγαπάει καθόλου την ειδίκευση.

Και στην ενήλικη κοινωνία η πρόοδος πραγματοποιείται από τους ανθρώπους που ξεφεύγουν τη στατική μορφή της ειδίκευσης και φτάνουν διαρκώς σε νέες μορφές εργασίας. Αυτοί οι εξαιρετικοί άνθρωποι είναι εκφραστές της προοδευτικής, εκπολιτιστικής πορείας της ανθρωπότητας. Αυτοί μπορούν να συλλάβουν και να λύσουν κάθε φορά τα προβλήματα που βάζει για λύση η αντικειμενική πραγματικότητα στην ανθρώπινη κοινωνία.

Το παιδί με την εργασία του προχωρεί στην έρευνά του πέρα από την ανάγκη και το καθιερωμένο. Σ' αυτό μοιάζει όχι με τον κοινό ενήλικο, αλλά με τους εξαιρετικούς ανθρώπους, με τις μεγαλοφυΐες που βοηθούν στην προαγωγή της ανθρωπότητας, γιατί κι εκείνοι δείχνουν στο περιβάλλον τους μία ειδική αγάπη, όπως το παιδί.

Πόσο μακριά από παιδική ψυχολογία πρέπει να είναι ο δάσκαλος που, σε μια κριτική για το δικαίωμα της ελεύθε-

ρης εκλογής εργασίας από το παιδί, είπε: «Κι αν το παιδί θελήσει διαρκώς να ζωγραφίζει, πρέπει να του το επιτρέψω;».

Όχι, το παιδί ούτε αγαπάει ούτε επιθυμεί να κάνει διαρκώς την ίδια δουλειά. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, της εσωτερικής οργάνωσης της εργασίας του, δεν υπάρχουν για κείνο ευχάριστα και δυσάρεστα, εύκολα και δύσκολα.

Οι μαθητές του παραπάνω δασκάλου, άμα τους αφήσει να κάνουν ό,τι θέλουν, ασφαλώς όλο θα ζωγραφίζουν. Αλλά το φαινόμενο αυτό πρέπει να μας βάλει σε οδυνηρές σκέψεις. Πόσο κουρασμένο μυαλό πρέπει να έχουν αυτά τα παιδιά, πόσο πιεσμένα πρέπει να είναι από προηγούμενες, ανώμαλα δοσμένες εργασίες, ώστε μόλις τους δοθεί ευκαιρία, να διαλέγουν ακριβώς εκείνη την εργασία που δε χρειάζεται σκέψη, ένταση προσοχής και εκ των προτέρων καθορισμένο αποτέλεσμα και ιδίως εκείνη που έχει λιγότερες ευθύνες σε περίπτωση μη καλής εκτέλεσης. Είναι τότε ένα είδος κατευναστικού φαρμάκου, μια ανάγκη για κίνηση χωρίς εξωτερική προτροπή, ένα ξέσπασμα χωρίς πνευματική κόπωση. Κάποια σημασία θα έχει το γεγονός πως τα απροσάρμοστα παιδιά κάνουν τόσο «ενδιαφέρουσες ζωγραφικές».

Αν, όμως, το παιδί εργαζόταν ομαλά, δε θα είχε κανένα λόγο να διαλέγει εργασίες χαλάρωσης γιατί, μην έχοντας την ανώμαλη «υπερένταση» μιας κακής προηγούμενης δουλειάς, θα δώσει και στη ζωγραφική, όταν τη διαλέξει, την πνευματικότητα και την προσοχή που στ' αλήθεια της αξίζει. Τότε οι λάτρες της ψυχαναλυτικής ερμηνείας των σχεδίων των παιδιών θα βρουν στα σχέδια αυτά ένα έργο ενός ήρεμου και ευτυχημένου παιδιού. Ίσως, βέβαια, θα είναι λιγότερο «ενδιαφέροντα» από τα παράξενα έργα των κουρασμένων προβληματικών παιδιών, που σκορπούν πάνω στο χαρτί τις εσωτερικές τους ανησυχίες, τους φόβους και τα άγχη τους, χωρίς –με τη διαπίστωση των εκδηλώσεών τους αυτών– να τους προσφέ-

ρεται τίποτε άλλο από μια «ταμπέλα». Για παράδειγμα «είναι παιδί δυστυχημένο» ή «είναι παιδί αγχώδες» κ.λπ. Αν, τουλάχιστον, ύστερα από τη διαπίστωση προσφέρονταν στο παιδί οι συνθήκες ζωής και δράσης που θα ήταν θεραπευτικές, θα είχε μια αξία η ερμηνεία της ζωγραφικής των παιδιών.

Παρατηρώντας μόνο το παιδί, ακόμα κι αν διαπιστώναμε τι το βλάπτει, τι το κουράζει, τι το απογοητεύει, δεν προσφέρουμε καμιά υπηρεσία αν, μετά τη διαπίστωση, δεν είμαστε σε θέση να του οργανώσουμε έτσι την παιδική του διαβίωση, ώστε να εξαφανιστούν όλες εκείνες οι διαπιστωμένες ανωμαλίες. Το παιδί δεν είναι ζωγράφος που ένα έργο του μας ενθουσιάζει ή μας αφήνει αδιάφορους, το ένα θέλουμε να το βλέπουμε και το άλλο όχι. Το παιδί είναι ένα ον που όλες του τις εκδηλώσεις πρέπει να μπορούμε να τις ερμηνεύουμε για να θεραπεύσουμε ό,τι είναι για θεραπεία και να προωθήσουμε ό,τι τραβάει ομαλά το δρόμο του.

Η βοήθειά μας απέναντι στην αγωγή, λέει η Μοντεσσόρι, πρέπει να τείνει:

α) Στη συνέχεια του πολιτισμού και

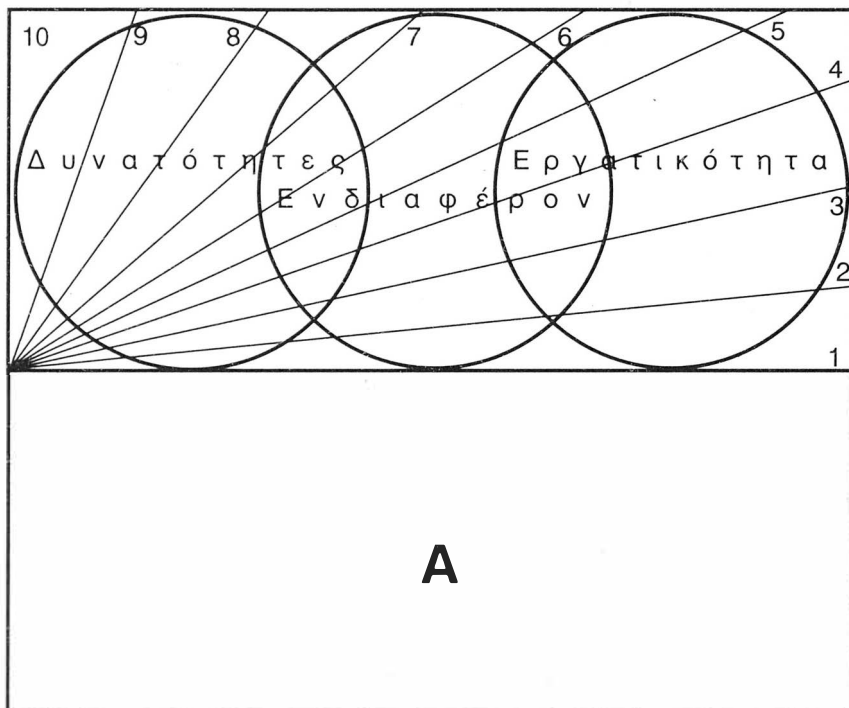
β) Στην αύξηση όσο το δυνατόν περισσότερων εξαιρετικών ανθρώπων που συμβάλλουν στην καλύτερευση της κοινωνίας. Πρέπει να παρακολουθούμε το παιδί με τέτοιο τρόπο, που κανένα από τα πολύτιμά του χαρακτηριστικά να μην πληγωθεί μέσα του.

Η αληθινή λοιπόν έννοια της συμβολής του παιδαγωγού πρέπει να είναι: ένα περιβάλλον άξιο αγάπης για το παιδί, που να περιέχει όλες τις προϋποθέσεις για ομαλή δράση, ένα περιβάλλον που δε θα αντιπροσωπεύει μόνο την ομορφιά και τη σωματική υγιεινή, αλλά κυρίως και την ψυχική υγιεινή.

στ) *Ομάδες παιδιών ανάλογα με την εργασία τους*

Από τον τρόπο που εργάζονται τα παιδιά μπορούμε να τα κατατάξουμε σε τέσσερις ομάδες.

1η ομάδα (Πίνακας Α): Οι κύκλοι δείχνουν τρία βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής τάσης του παιδιού για εξέλιξη: α) Δυνατότητες, β) Ενδιαφέρον που δυναμώνει τη βούληση και γ) Εργατικότητα αυθόρμητη, που με την ομαλή ικανοποίησή της οδηγεί προς την εξέλιξη.

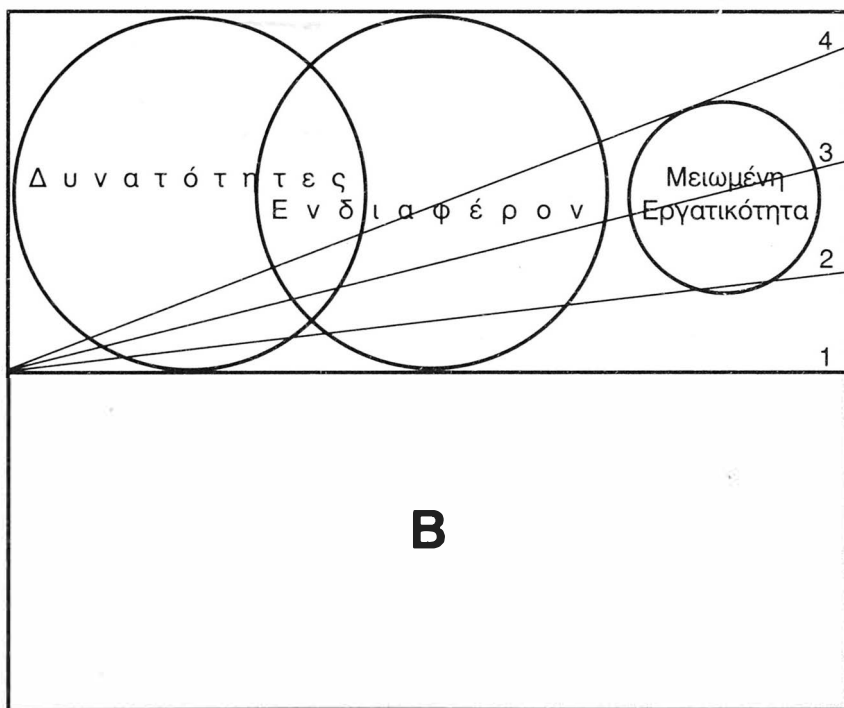

Πίνακας Α

Το ένα χαρακτηριστικό κάνει δυνατά τα άλλα που ακολουθούν όταν η δουλειά γίνεται χωρίς καταπίεση, χωρίς δικό μας καθορισμό του είδους και του χρόνου απασχόλησης, και βέβαια όταν υπάρχει γύρω στο παιδί η δυνατότητα εκλογής, μέσα σε πολλά άλλα, εκείνου που αισθάνεται ότι το ενδιαφέρει εκείνη την ώρα. Τα διάφορα σκαλοπάτια της εξέλιξης, μέσα σε μια ήρεμη ατμόσφαιρα κοινωνικής συμβίωσης, ακολουθούν ομαλά και αβίαστα το ένα το άλλο, χαρίζοντας τη χαρά της γνώσης και της δημιουργίας ενός

πνευματικού όντος. Σ' αυτή την περίπτωση η συνεργασία σπιτιού και σχολείου είναι τέλεια και εποικοδομητική. Οι πιθανοί συγγενείς που συγκατοικούν ή άλλα πρόσωπα δεν παρουσιάζουν αρνητικά στοιχεία. Πολλές φορές παρουσιάζουν θετικά. Οι ακτίνες δείχνουν την αδιάκοπη εξέλιξη.

2η ομάδα (Πίνακας Β): Εδώ παρατηρούμε την εργατικότητα μειωμένη. Υπάρχουν ακόμα οι δυνατότητες και το ενδιαφέρον, αλλά η αυθόρμητη εργατικότητα έχει πληγωθεί. Σ' αυτά τα παιδιά η πρόοδος είναι μικρή και δεν παρουσιάζουν αδιάκοπη εξέλιξη σαν τα παιδιά της πρώτης ομάδας. Αυτά τα παιδιά έχουν ανάγκη από σπρώξιμο για να εργαστούν. Στο σπίτι ασφαλώς γίνονται μαθήματα με άλλο πνεύμα (γλώσσες, μουσική) και η ανάγκη της ξεκούρασης είναι φανερή. Έτσι, έχουμε τη δυσάρεστη αποκάλυψη για την

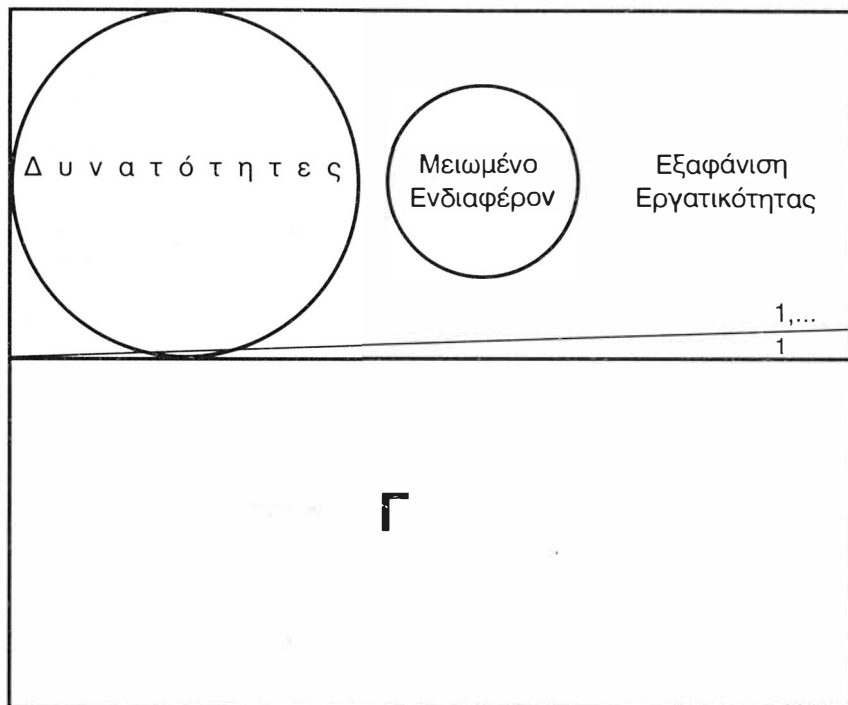
Πίνακας Β

επίδραση μιας υποχρεωτικής σπιτικής εργασίας, ακόμη και σε ικανά και έξυπνα παιδιά. Η κούραση αυτή θέλει μερικές εβδομάδες για να εκδηλωθεί, από την ημέρα που άρχισε το σπιτικό μάθημα, αλλά για να έρθει η φυσιολογική ξεκούραση και θεραπεία, αν το αποφασίσουν στο σπίτι και σταματήσουν την επέμβαση, χρειάζονται μήνες, καμιά φορά και χρόνια. Αν υπάρξει μια τέτοια βοήθεια από το σπίτι, μπορεί το παιδί αυτό, ύστερα από αρκετό καιρό, να περάσει στα παιδιά της πρώτης ομάδας. Αν όμως οι αρνητικές επιδράσεις συνεχιστούν και, όπως γίνεται αρκετές φορές, πληθύνουν, τότε μπορεί να περάσει και στα παιδιά της τρίτης ομάδας.

3η ομάδα (Πίνακας Γ): Εδώ παρατηρούμε, εκτός από την εργατικότητα, και τα ενδιαφέροντα μειωμένα. Αυτά είναι παιδιά που παρουσιάζουν σχεδόν στασιμότητα. Μικρή εξελικτική πορεία. Οι σπιτικοί παράγοντες έχουν πολλά αρνητικά στοιχεία. Οι δυνατότητες του παιδιού, που υπάρχουν ακόμα, μένουν αδρανείς και αν δε γίνει αντιληπτή ή δε δώσουν σημασία στη θλιβερή αυτή κατάσταση, μπορεί να αμβλυθούν και οι δυνατότητές του ή να τις χρησιμοποιήσει για αντικοινωνικές, αντιπνευματικές πράξεις. Στα παιδιά αυτά χρειάζεται πολύ η ξεκούραση και το ανώμαλο ξέσπασμα ακόμα, για να μπορούν να αντιμετωπίσουν την αρνητική σπιτική αγωγή. Τα παιδιά αυτά μπορεί να κερδίσουν κάτι τυχαία παρακολουθώντας συμπτωματικά τη δουλειά των άλλων. Αν το σπίτι τώρα αποφασίσει να αντιμετωπίσει την κατάσταση, τα παιδιά αυτά με πολλή δυσκολία και ύστερα από πολύ καιρό μπορεί να μοιάσουν στα παιδιά της δεύτερης ομάδας.

Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις τα πολύτιμα ανθρώπινα χαρακτηριστικά που τους έχουν απομείνει, αντί να αναπτύσσονται όπως στα παιδιά της πρώτης ομάδας, αντίθετα αδρανούν και μειώνονται, ανάλογα με τη σοβαρότητα της περίπτωσης. Αν μάλιστα το σπίτι θελήσει να χρησιμοποιήσει τις τιμωρίες και το ξύλο για να «συμμορφώσει» το παιδί, η

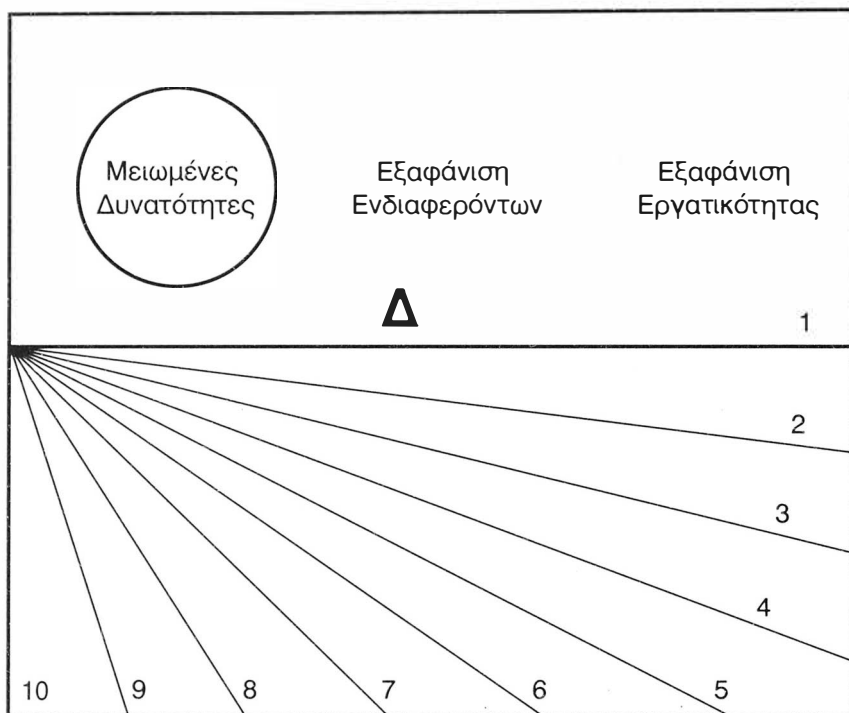
περίπτωση γίνεται απελπιστική. Τότε μπορεί να κατακυλήσει στην τέταρτη ομάδα.

Πίνακας Γ

4η ομάδα (Πίνακας Δ): Αυτή είναι μια ειδική και σπάνια περίπτωση. Είναι παιδιά με συνεχή οπισθοδρόμηση. Έχουν οπωσδήποτε μια αρνητική σπιτική διαβίωση. Είναι παιδιά που δεν τους αναγνωρίζουν καμιά προσωπικότητα, τα αντικαθιστούν σε όλα γιατί τα θεωρούν ανίκανα, και με τον τρόπο αυτό κάθε τους δυναμισμό αδρανεύει. Μαζί μ' αυτόν και η κρίση και το πνεύμα. Σ' αυτή την ομάδα ανήκει και το άλλο είδος παιδιών με τις συνεχείς τιμωρίες και τις σωματικές ποινές. Αυτά τα παιδιά γίνονται αντικοινωνικά, αδιάφορα και δεν μπορούν πια να ανεβούν σε ανώτερη ομάδα. Αυτά είναι τα παιδιά που, μην έχοντας κανένα πνευματικό πια

ενδιαφέρον, χαίρονται να ενοχλούν τους άλλους και να παραβαίνουν κάθε κοινωνικό νόμο. Είναι ο τρόπος της εκδίκης τους. Και είναι στ' αλήθεια πολύ σκληρός. Είναι παιδιά που βασικά αισθάνονται κάθε έλλειψη αγάπης, ασφάλειας και συμπαράστασης.

Πίνακας Δ

Β. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όλα τα παιδιά έχουν δυνατότητες και τάσεις για εξέλιξη. Είναι κρίμα να είμαστε εμείς το εμπόδιο σ' αυτή. Όλα μπορούν, όλα την έχουν ανάγκη. Καθένα με το ρυθμό του, καθένα με το δυναμισμό του. Δεν έχουμε δικαίωμα ούτε να τα σπρώξουμε, με επαίνους και βαθμούς, ούτε να τα εμποδίσουμε με την επέμβασή μας, επειδή θεωρούμε πως το μόνο που πρέπει να κάνει ένα παιδί είναι να τρέχει, να σκαρφα-

λώνει, να ξεφωνίζει, να εκδηλώνει την επιθετικότητά του. Ας καταλάβουμε και ας το πιστέψουμε πως το παιδί είναι ένα πνευματικό και κοινωνικό ον και έχει ανάγκη από μελετημένες πνευματικές απασχολήσεις και από νόμους κοινωνικούς για να είναι ισορροπημένο και ευτυχισμένο. Έχει ανάγκη από έξυπνη δουλειά για να αισθάνεται με το τελείωμά της ικανοποιημένο και άξιο. Πρέπει να αισθάνεται μέλος της κοινωνίας όπου ανήκει και μάλιστα ένα μέλος που θέλει και μπορεί να προσφέρει και αυτό όπως οι μεγάλοι, ανάλογα με τις δυνατότητες και την ικανότητά του σε ό,τι έχει ανάγκη η μικρή αυτή κοινωνία για να ζήσει ήρεμα και ευτυχισμένα. Θέλει να καταλάβουν οι μεγάλοι πως και η δική του προσφορά είναι άξια για να γίνει ευπρόσδεκτη, ιδίως ευπρόσδεκτη. Έτσι θα αντιληφθούμε κάποια μέρα και εμείς οι μεγάλοι πως ένα παιδί δεν είναι ένα ον ανίκανο και ασυναίσθητο που μόνο κόπο μας δίνει, αλλά ένα ον ικανό να προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες στον εαυτό του και στη μικρή κοινωνία όπου ζει.

Αν τα ομαλά χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας έμειναν άγνωστα μέχρι σήμερα, σ' αυτό συντέλεσαν δύο βασικοί λόγοι:

α) Ο ανώμαλος τρόπος διαβίωσης των παιδιών που δεν τους δίνει τις προϋποθέσεις για να εκδηλωθούν και

β) Ο ανώμαλος τρόπος της δικής μας παρατήρησης.

Ο φυσιοδίφης Fabre έκανε πολλές ενδιαφέρουσες επιστημονικές μελέτες πάνω στα έντομα. Απέδειξε πως το αφύσικο περιβάλλον και το εξωτερικό ερέθισμα εμποδίζουν τους ζωικούς οργανισμούς να εκδηλώσουν τους φυσικούς τους χαρακτήρες. Δεν μπορείς, για παράδειγμα, να πάρεις μια μέλισσα, να την κλείσεις σ' ένα διαφανές κουτί για να παρακολουθήσεις τη ζωή της. Ακόμη κι αν ήταν στο φυσικό της περιβάλλον και αισθανόταν τους ανθρώπους να την πα-

ρακολουθούν, δε θα μπορούσε να εκδηλωθεί φυσιολογικά. Κάθε ον του ζωικού βασιλείου, όταν θέλουμε να παρακολουθήσουμε τη ζωή και τις εκδηλώσεις του, πρέπει να το παρακολουθήσουμε στο φυσικό του περιβάλλον και η παρουσία μας να μη γίνεται αισθητή.

Το παιδί, όμως, παρακολουθείται σ' ένα αφύσικο, αντιεπιστημονικό περιβάλλον όπως είναι το σχολείο και βγάζουμε συμπεράσματα από τις εκδηλώσεις του, που τις θεωρούμε φυσιολογικές, ενώ δεν είναι παρά εκδηλώσεις άμυνας ενός όντος που διαμαρτύρεται. Ακόμη και στα ειδικά ιατρεία που εξετάζονται τα προβληματικά παιδιά, από ένα άγνωστο άτομο σ' ένα περιβάλλον ξένο, άγνωστο και αφύσικο γι' αυτά, είναι τρομερά δύσκολο να διαπιστώσει κανείς τι ακριβώς τα προβληματίζει.

Η Μοντεσσόρι μελέτησε το παιδί εντελώς διαφορετικά. Δημιούργησε ένα κατάλληλο, ομαλό για τη ζωή και τη δράση του παιδιού περιβάλλον, το άφησε να ζει εκεί μέσα χωρίς την παρουσία ενός επιβαλλόμενου όντος, έτσι που να εκδηλώνει την πραγματική του φύση, τις ψυχικές του ιδιότητες, τους νόμους που ακολουθεί η ανάπτυξή του. Γενικά, να αποκαλύπτει τη φυσιολογία του ψυχικού του κόσμου.

Μ' αυτό τον τρόπο εξακολουθούν να παρατηρούν και να διδάσκονται από το παιδί στα επιστημονικά σχολεία. Η αδιάκοπη αυτή μελέτη επιδρά στην προσπάθεια τελειοποίησης του περιβάλλοντος, και αυτό πάλι διαρκώς τελειοποιούμενο έχει ευεργετικότερη επίδραση πάνω στα παιδιά. Μ' αυτή την αλληλεπίδραση, δράση και αντίδραση παιδιού και περιβάλλοντος, μπόρεσε να διαμορφωθεί μια πραγματική Επιστήμη της Αγωγής.

Σήμερα, όλα τα παιδιά, θύματα της σφαλερής αγωγής τους, είναι ανώμαλα. Ανώμαλα όχι με την έννοια που τους δίνει η Ψυχιατρική, αλλά με την έννοια των όντων που δημιούργησαν, άλλο λιγότερο, άλλο περισσότερο, αμυντικούς χαρακτήρες.

Όλοι οι ειδικοί παραδέχονται πως η σημερινή αγωγή στο σπίτι και στο σχολείο έχει βλάψει το παιδί. Έχουν γραφτεί πολλά βιβλία για το τι δεν πρέπει να γίνεται, πολύ λίγα όμως για το τι πρέπει να γίνεται.

Αυτό είναι πολύ δύσκολο να γίνει σήμερα. Χρειάζεται αφοσίωση ολόκληρης ζωής. Λίγοι επιστήμονες αφιέρωσαν τη ζωή τους για να μελετήσουν το παιδί, αρχίζοντας από την πολύ μικρή του ηλικία. Αυτοί συνήθως είναι ψυχολόγοι που πιστεύουν πως μπορεί να βοηθήσουν την αγωγή μόνο με την Ψυχολογία, χωρίς παιδαγωγική εμπειρία. Οι ψυχολόγοι έκαναν πάρα πολλά για να μελετήσουν το ξεστρατημένο παιδί, αλλά έκαναν πολύ λίγα για να μελετήσουν το ομαλό παιδί και ποιο είδος σχολικής πράξης θα το αποκαλύψει.

Στη σημερινή κοινωνία δύσκολα μπορείς να βρεις αυτό το παιδί, και το σημερινό σχολείο δεν μπορεί να το παρουσιάσει και να το αποκαλύψει.

Όσο ο παιδαγωγός δε γίνει ψυχολόγος και ο ψυχολόγος δε γίνει παιδαγωγός, ας μην περιμένουμε πρόοδο στην Παιδαγωγική. Αυτό είναι πολύ δύσκολο να γίνει με τη σημερινή τοποθέτηση της κοινωνίας απέναντι στο σχολείο. Είναι όμως αναγκαίο να γίνει, και το παιδί αξίζει μια τέτοια παρουσία δίπλα του. Πρέπει να μπου στο σχολείο η επιστημονική σκέψη και ο πραγματικά επιστήμονας δάσκαλος.

Οι δάσκαλοι και οι νηπιαγωγοί που διαμορφώνονται σήμερα στις διάφορες ειδικές σχολές είναι ως επί το πλείστον νέοι που δεν είχαν την τύχη ή την ικανότητα να πάνε «πιο ψηλά», δηλαδή σε Πανεπιστήμια ή Πολυτεχνεία. Μόνο όμως εκείνος που έχει την ικανότητα να μπει στο Πανεπιστήμιο και στο Πολυτεχνείο πρέπει να είναι άξιος για να γίνει δάσκαλος.

Σήμερα, την ψυχολογία που διδάσκεται ο μελλοντικός δάσκαλος δεν αισθάνεται ικανός να την εφαρμόσει στο σχολείο. Έτσι, φτάνουν να λένε το κλασικό «άλλο θεωρία και

άλλο πράξη». Αυτό συμβαίνει μόνο: α) όταν η θεωρία δεν είναι σωστή και β) όταν μια σωστή θεωρία εφαρμόζεται άσχημα στην πράξη. Τα περισσότερα από όσα μαθαίνει δεν του χρειάζονται στην εφαρμογή της δουλειάς του. Μερικά που του είναι απαραίτητα, όπως τα μαθηματικά και ο τρόπος ιδίως που θα διδαχτούν, θεωρούνται άχρηστα για τους μέλλοντες δασκάλους.

Στο Δημοτικό Σχολείο, αν θέλει κανείς να εφαρμόσει μια πραγματικά επιστημονική εργασία, είναι δυστυχώς αργά. Τα παιδιά είναι ήδη διαπλασμένα και η κοσμοθεωρία τους απέναντι στην εργασία έχει πια διαμορφωθεί. Αν το επιχειρήσει κανείς στο Γυμνάσιο, είναι πολύ πιο δύσκολο.

Σε άλλες χώρες είχαν αποτυχία όταν επιχειρήσαν να εφαρμόσουν νέα συστήματα στις τάξεις των Γυμνασίων, παρ' όλο που για την οργάνωση των προγραμμάτων τους εργάστηκαν επιστήμονες με παγκόσμια φήμη. Λέμε και ξαναλέμε πως ο χαρακτήρας του ανθρώπου διαμορφώνεται στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Κι όμως, όλοι όταν θέλουν να αρχίσουν κάτι καινούργιο στο σχολείο, αρχίζουν από τα μεγάλα παιδιά. Πόσο περιφρονούν οι μεγάλοι επιστήμονες το Νηπιαγωγείο, που πρέπει να είναι η βάση, το θεμέλιο κάθε μελλοντικής αλλαγής προσανατολισμού στην εργασία των Σχολείων.

Όταν αποφασίσουν επιστήμονες παιδαγωγοί να αφιερώσουν την εργασία τους στα πολύ μικρά νήπια, να τα παρακολουθήσουν όσο μεγαλώνουν και ωριμάζουν και άλλοι να ξαναρχίζουν με τα καινούργια μικρά, τότε μόνο θα μπορέσουν να αντλήσουν τα πραγματικά στοιχεία που τους χρειάζονται για την ανανέωση της Παιδαγωγικής Επιστήμης.

Το Νηπιαγωγείο είναι το θεμέλιο της επιστημονικής σχολικής εργασίας, γι' αυτό και η δυσκολότερη, η πολυτιμότερη εργασία γίνεται σ' αυτό.

Όσο τα μικρά αυτά θεωρούνται «κουτσούβελα», που τους

αρκεί για να μεγαλώσουν μόνο το καλό φαγητό, η καθαριότητα και το τρέξιμο στο ύπαιθρο σαν να είναι κατσίκια ή γατούλες, όσο μέσα μας τα θεωρούμε ανάξια για «ανώτερες» δραστηριότητες, όσο δεν τα θεωρούμε άξια σεβασμού και τα ειρωνευόμαστε αφ' υψηλού, όσο δεν τα εμπιστευόμαστε για πνευματικές απασχολήσεις, δε θα μπορέσουμε ποτέ να αγγίξουμε το μεγάλο πρόβλημα, το μυστικό της παιδαγωγικής αναδημιουργίας.

Αν όμως έχει κανείς πίστη πραγματική στο μικρό αυτό πλασματάκι, πίστη στις κρυμμένες του δυνατότητες, τότε μόνο θ' αρχίσει να εφαρμόζει την Παιδαγωγική, αναπόσπαστη από την Παιδική Ψυχολογία, και τότε μόνο θα απολαύσουμε το πραγματικά ομαλό παιδί, τότε μόνο θα γίνει γαλήνη στο σχολείο, γαλήνη στο σπίτι, και αργότερα, όπως ελπίζουμε, γαλήνη και στη μεγάλη κοινωνία μας.

Τότε, το παιδί θ' αρχίσει να εργάζεται με αγάπη και αποδοτικότητα, με σωστή σκέψη, με συνέπεια, με κρίση, χωρίς κούραση, χωρίς ανάγκη να το σπρώχνουν, να του επιβάλλονται, να το «φιλοτιμούν», δηλαδή να το υποβάλλουν. Αυτά τα αποτελέσματα ποτέ δεν μπορούν να τα δώσουν τα λόγια, τα ατέλειωτα λόγια, όσο όμορφα κι αν είναι, όσο αγαπητό κι αν είναι το πρόσωπο που τα λέει.

Το καθήκον του παιδαγωγού είναι ιερό και βαρύ. Κρατεί στους ώμους του τη βαριά ευθύνη της ομαλής συγκρότησης της αυριανής κοινωνίας. Το έργο του θα μπορέσει να πετύχει αν του δοθεί η απαραίτητη ελευθερία δράσης. Αυτή η δυνατότητα εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, ιδίως πολιτικούς, που πολλές φορές βάζουν φραγμούς στην παιδαγωγική έρευνα, γιατί επιδιώκουν την επιτυχία δικών τους προγραμμάτων.

Αν όμως η πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας είναι τέτοια, που να μη φοβάται τη δημιουργία ελεύθερων και ανεξάρτητων ανθρώπων, τότε ο παιδαγωγός θα έχει τη βοήθειά της για να εργαστεί δημιουργικά για τη μελλοντική κοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΑΓΩΓΗ

Α. ΓΕΝΙΚΑ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ είναι από τα σημαντικότερα που έχει να αντιμετωπίσει η σημερινή κοινωνία. Όσο περισσότερο εκπολιτίζεται και προοδεύει ο άνθρωπος, τόσο το πρόβλημα της αγωγής γίνεται επιτακτικότερο. Με τον όρο «αγωγή» εννοούμε τη σκόπιμη κι ευνοϊκή επίδραση στο σωματικό και ψυχικό κόσμο του παιδιού. Προϋποθέτει την πίστη στις εξελικτικές τάσεις του και στη δυνατότητα να βοηθήσουμε την προς τα άνω πορεία του.

Στη σημερινή κοινή αγωγή, ιδίως στο σχολείο, πιστεύουν πως η επίδρασή μας στον ψυχικό κόσμο του παιδιού μπορεί να γίνει με το λόγο.

Αυτό οφείλεται στην παλιά άποψη πως οι ψυχικές εκδηλώσεις του ανθρώπου και η συνείδησή του καθορίζονται από την ελεύθερη βούλησή του. Γι' αυτό, πιστεύουν πως αρκεί να υποδειχτεί στο παιδί ποιο είναι το καλό για να το εκτελέσει και ποιο είναι το κακό για να το αποφύγει. Με τον ίδιο τρόπο μπορεί να γνωρίσει τον κόσμο και να αναπτυχθεί πνευματικά με τη δύναμη του λόγου. Σε κάθε αποτυχία τέτοιας ηθικής αγωγής φταίει η «κακή ηθική φύση», και σε κάθε αποτυχία στον πνευματικό τομέα φταίει η «κακή πνευματική ποιότητα».

Το δυσάρεστο είναι πως, ενώ σήμερα κανείς από τους προοδευτικούς εκπαιδευτικούς δε δέχεται πια αυτές τις απόψεις, εξακολουθούν στον επαγγελματικό τους τομέα να στηρίζονται μόνο στη δύναμη του λόγου. Μ' αυτό τον τρόπο

προσπαθούν να επηρεάσουν ευνοϊκά το πνεύμα, το συναίσθημα, τη βούληση, την κοινωνικότητα και γενικά τον ψυχικό κόσμο του παιδιού.

Η προσπάθεια διαπαιδαγώγησης με τα λόγια γίνεται διαρκώς και στο σπίτι, όπου οι συμβουλές, οι απειλές, οι έπαινοι και οι τιμωρίες δεν είναι τίποτε άλλο παρά πίστη στη δύναμη του λόγου.

Πολλοί γονείς πιστεύουν πως μια συνειδητή διαπαιδαγώγηση πρέπει να αρχίσει πολύ αργότερα από την εποχή που το παιδί τους αρχίζει να συνεννοείται μαζί τους με τη γλώσσα. Ούτε θεωρούν απαραίτητο να προσέξουν ποιοι άνθρωποι είναι κοντά στα βρέφη τους, κοντά στα νήπιά τους ή και στα λίγο μεγαλύτερα παιδιά ακόμη. Όταν όμως το παιδί μπει στο Γυμνάσιο, θεωρούν πλέον καθήκον τους να κάνουν εκλογή σχολείου, εκλογή καθηγητών.

Ωστόσο, η ψυχική εμβρυακή ζωή του παιδιού αρχίζει ευθύς μετά τη γέννηση. Από εκείνη την ώρα αρχίζει, πρέπει να αρχίζει και η διαπαιδαγώγησή του. Ένας λεπτός παρατηρητής μπορεί πολύ νωρίς να προσέξει εκδηλώσεις της ψυχικής ζωής, την εποχή ακόμα που το παιδί δεν έχει την ικανότητα να εκδηλωθεί με το λόγο.

Οι πιο λεπτές μορφές υγιεινής του σώματος παρακολουθούνται, αλλά για την υγιεινή της ψυχής χίλια δυο εμπόδια αντιστέκονται στην εφαρμογή της.

Το μικρό παιδί αφομοιώνει με θαυμαστό τρόπο τις εικόνες του περιβάλλοντος, όχι παθητικά αλλά με μια εσωτερική εξαιρετική ευαισθησία. Η ανικανότητά του να μετακινηθεί αφήνει στην τύχη και στην άγνοια των γύρω του ενηλίκων την ιδιότητά του αυτή. Τα κρεβατάκια και τα καρτσάκια των μωρών είναι έτσι καμωμένα, που να μην μπορούν να παρακολουθούν από το γύρω τους περιβάλλον, τίποτε άλλο από ένα άσπρο ταβάνι ή ένα μαύρο σκέπασμα του καρτσιού.

Τελευταία, σε εξελιγμένες χώρες άρχισαν να δίνουν ση-

μασία και στις πρώτες ψυχικές ανάγκες του παιδιού. Τοποθετούν π.χ. με τέτοιο τρόπο τα βρέφη και σε τέτοιο ύψος που να τους είναι εύκολο να παρακολουθούν το γύρω τους περιβάλλον. Ακόμη, προσέχουν να μη μετακινούν τα πράγματα γύρω στο παιδί, ούτε και το κρεβατάκι του.

Όλα τα σφάλματα της αγωγής προέρχονται ακόμα από τη σφαλερή αντίληψη πως εμείς θα γεμίσουμε όπως θέλουμε την *tabula rasa*, πως εμείς θα πλάσουμε κατά την αντίληψή μας την εύπλαστη μάζα του παιδιού, αντί να του δώσουμε τις δυνατότητες να ολοκληρώσει το ίδιο αυτή την αποστολή, χρησιμοποιώντας τις δυνατότητες που διαθέτει.

Αυτή η δύσκολη, αργή και λεπτομερειακή δουλειά, που έχει να επιτελέσει το παιδί για να δημιουργήσει τον ψυχικό του κόσμο, είναι ο λόγος που τόσο αργεί ο άνθρωπος να ενηλικιωθεί, δηλαδή να γίνει ικανός για τη συνέχιση και οργάνωση της ζωής του, σε αντίθεση με τα ζώα που έχουν μια τόσο μικρή παιδική ηλικία συγκριτικά με του ανθρώπου. Το ζώο δεν έχει πολυσύνθετη ψυχική ζωή, γι' αυτό δεν έχει ανάγκη από τόσα στάδια επεξεργασίας ψυχικών ικανοτήτων.

Ο ενήλικος δεν έχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσει το παιδί στις πολύπλοκες αυτές επεξεργασίες, γι' αυτό κάθε εξωτερική αυθαίρετη επέμβασή του είναι βλαβερή και ανασταλτική.

Αν εμείς προσδιορίσουμε μια εργασία, παρουσιάζοντάς την με πολλή θέληση, το *υποβάλλουμε*. Οι κινήσεις του θα είναι αντανάκλαση της δικής μας σκέψης, άρα το εμποδίζουμε να εργαστεί με εσωτερική ενότητα. Το καθήκον του καλού παιδαγωγού είναι να αποφεύγει όχι μόνο την επιβολή αλλά και την υποβολή. Με την επέμβασή του ακόμα αλλάζει τον προσωπικό ρυθμό του και εξαφανίζει την εσωτερική πειθαρχία. Τότε αναγκάζεται ο ενήλικος να προσφύγει στην εξωτερική πειθαρχία με τη βία.

Έτσι, η βία γίνεται μια ανάγκη στην κοινή αγωγή με την

επιβολή ιδίως αντιπαθητικής εργασίας στα παιδιά, που χωρίς βία δύσκολα αποφασίζουν να υποταχθούν σ' αυτήν. Ο φαύλος κύκλος αγκαλιάζει έτσι την εργασία του παιδιού, το σχολείο, τους δασκάλους, και δύσκολα όλοι θα βγουν απ' αυτόν.

1. Βιολογικές θεωρίες και επίδρασή τους στην αγωγή

Ο ενήλικος δεν αντίκρισε το παιδί σαν μια ξέχωρη προσωπικότητα, άξια αγάπης και σεβασμού.

Το σφάλμα να αντικρίζουμε το παιδί σαν ένα μεγάλο, τελειωμένο οργανισμό, ονομάζεται σφάλμα του ενηλικισμού.

Διάφορες θεωρίες για τη διαμόρφωση της ζωής ή της κοινωνικής διάρθρωσης παρεξηγήθηκαν ως προς την επίδρασή τους στην παιδική ηλικία, εμπνέοντας σφαλερές παιδαγωγικές επεμβάσεις.

Η βιολογική θεωρία του Ντάρβιν για την πάλη και τον αγώνα της επικράτησης παρακίνησαν την Παιδαγωγική να γεμίσει τη ζωή του παιδιού δυσκολίες και ευκαιρίες για πάλη, για να δυναμώσει τάχα τον εαυτό του και να τον ετοιμάσει για την πάλη της κοινωνίας που κάποτε θα υποχρεωθεί να δώσει. Έτσι, θα μάθει να παλεύει και να νικάει.

Η βιολογική θεωρία του Λαμάρκ, για την τάση προσαρμογής στο περιβάλλον των διαφόρων οργανισμών, επηρέασε και αυτή την Παιδαγωγική. Πίστεψαν πως το περιβάλλον του παιδιού πρέπει να είναι δύσκολο και απροσάρμοστο, για ν' αναγκαστεί με την προσπάθεια προσαρμογής που θα κάνει να αναπτύξει τη δυνατότητα αυτή, που όσο μεγαλώνει θα αυξάνεται και θα βοηθήσει το παιδί στην ευκολότερη προσαρμογή στις αντιξοότητες της ενήλικης ζωής του. Κι όμως, πόσο διαφορετικά σκέπτονται οι μελισσοουργοί που ξαναβάζουν στην κυψέλη την ίδια κερήθρα για να κάνουν οι μέλισσες περισσότερο μέλι.

Το περίεργο είναι πως κάθε φυσική, βιολογική προσαρμογή που πρέπει να κάνει ο οργανισμός του παιδιού για την ομαλότερη ζωή του, π.χ. την προσαρμογή στις διάφορες θερμοκρασίες με την αλλαγή των εποχών, την εμποδίζουν οι γονείς είτε με το κλείσιμό του στο σπίτι τις βροχερές ή κρύες ημέρες είτε με το υπερβολικό ντύσιμό του, από φόβο μην κρυολογήσει, μην αρρωστήσει. Μόνον αφύσικες και βλαβερές προσπάθειες προσαρμογής επιζητούν να δημιουργήσουν στα παιδιά, πιστεύοντας πως αυτές τα δυναμώνουν και τα σκληραγωγούν. Τέτοιες είναι οι διάφορες τιμωρίες, οι σωματικές ποινές, η στέρηση αγαπητών απασχολήσεων, οι αδιάκοπες παρατηρήσεις και επικρίσεις για κάθε εκδήλωσή τους κ.λπ. Κατάντησε να θεωρείται παιδαγωγική επέμβαση καθετί που θα πληγώσει σωματικά και ψυχικά. Στο κοινό σχολείο έχει αναχθεί σε υψηλό επίπεδο καθετί που έχει σχέση με την αστυνόμευση.

Η δυναμικότητα που αναγκάζεται να ξοδεύει το παιδί για ανώφελη πάλη και ανώμαλη προσαρμογή δεν το βοηθά για να τελειοποιηθεί, αλλά για να δημιουργήσει αμυντικές δυνάμεις, που θα το βοηθήσουν να μην καταστραφεί εντελώς.

Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε τις αυστηρές, νοικοκυρές μητέρες που, αφού άφησαν να περάσει η μικρή ηλικία των κοριτσιών τους με τη συνεχή αντικατάσταση και εξυπηρέτηση, αποφασίζουν να αλλάξουν στάση. Εκείνα, όμως, έχουν πια μπει σε μια μορφή σπιτικής ζωής, νωθρής και απαιτητικής, γεμάτης δικαιώματα και με κανένα αίσθημα καθήκοντος απέναντι στους άλλους. Τώρα, η μητέρα αρχίζει να τους επιβάλλει με τρόπο αυταρχικό και πιεστικό να κάνουν πολλές σπιτικές δουλειές, να πλένουν πιάτα, να σφουγγαρίζουν, να ξεσκονίζουν κ.ά., γιατί μια μέρα θα παντρευτούν και θα πρέπει να ξέρουν να υπηρετήσουν τον άντρα τους και τα παιδιά τους. Ο τρόπος όμως αυτός και η ηλικία που θυμήθηκαν οι μητέρες να κάνουν εργατικές τις κόρες τους,

μόνο αποστροφή μπορεί να προξενήσουν για όλες αυτές τις δουλειές και να τις κάνει να εύχονται να μην τις ξαναπιάσουν στα χέρια τους.

Η μελλοντική τύχη του παιδιού τους απασχολεί πολύ τους γονείς, ενώ το παρόν και οι ανάγκες του παραγνωρίζονται. Πολύ συχνά ακόμη ακούμε ενηλίκους που διακηρύσσουν: «Μα δε θα τα βρει όλα ρόδινα άμα μεγαλώσει! Πρέπει από τώρα να συνηθίσει στις δυσκολίες της ζωής». Τι επικίνδυνη μετατόπιση του προβλήματος! Με το πνεύμα αυτό θα έπρεπε κανείς να σπάσει τα πόδια ενός δρομέα για να μάθει αργότερα να τρέχει καλά ή να στραμπουλίξει τα χέρια ενός πυγμάχου για να κερδίσει αργότερα το πρωτάθλημα της πυγμαχίας. Όταν το παιδί μεγαλώσει με πιέσεις και δυσκολίες, που εμείς του δημιουργούμε, πόσο ανώμαλα θα δημιουργήσει την προσωπικότητά του και πόσο δύσκολα θα μπορέσει, όταν μεγαλώσει, να αντιμετωπίσει κάθε δυσκολία στη ζωή του. Τι δυναμικότητα να παρουσιάσει ένας πληγωμένος ψυχικός οργανισμός;

Ο ενηλικισμός παρακολουθεί και διευθύνει τον ενήλικο στις παιδαγωγικές του προσπάθειες. Όταν αυτή η νοοτροπία πάρει μεγάλες διαστάσεις, θα διαμορφώσει τον μελλοντικό απροσάρμοστο, νευρικό, απαισιόδοξο και ανικανοποίητο ενήλικο, που τόσο αφθονεί στη σημερινή κοινωνία.

2. Κοινωνικές θεωρίες και επίδρασή τους στην αγωγή

Το κοινωνικό περιβάλλον και οι φιλοσοφικές και πολιτικές θεωρίες που το εκφράζουν είχε και έχει πάντα μια σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση και στην εξέλιξη διαφόρων παιδαγωγικών θεωριών και συστημάτων. Ένα εφαρμοσμένο παιδαγωγικό σύστημα μπορεί να ερμηνευτεί και να κατανοηθεί σε συσχετισμό με τα κοινωνικά και ιδεολογικά ρεύματα που επικρατούν σε μια δεδομένη κοινωνία. Ο άνθρωπος, γενικά, και το παιδί σαν γόνος του ανθρώπου είναι όντα κοι-

νωνικά. Η ψυχολογία και οι ψυχικοί τους χαρακτήρες δεν είναι δυνατό να βρουν μια ορθή ερμηνεία και κατανόηση, παρά μόνο σε συσχετισμό με την κοινωνική ζωή αυτών των όντων. Γι' αυτό και η παραδεγμένη ψυχολογία του παιδιού δεν είναι δυνατό να ερμηνευθεί «καθ' εαυτήν», ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον και ανεξάρτητα από τη μακροχρόνια κοινωνική ζωή του ανθρώπου.

Η Παιδαγωγική των μεγάλων δικτατορικών καθεστώτων του μεσοπολέμου στηρίχτηκε σε ορισμένους μετακαντιανούς φιλοσόφους*, που πίστευαν στην αποκλειστική δύναμη της σκέψης, στην κυριαρχία της ψυχής πάνω στο σώμα και γενικά στην παντοδυναμία του πνεύματος. Εφαρμόζοντας τις θεωρίες αυτές στην Εκπαίδευση, έφτασαν στην άρνηση της μορφής, της Διδακτικής, και γενικότερα της Παιδαγωγικής. Μόνο η αυτόνομη ανάπτυξη του πνεύματος έχει σημασία, και έτσι προσφέρουν θεωρίες και γνώσεις όπως τις θέλει το Κράτος, χωρίς καμιά αντιλογία, καμιά κριτική. Δεν υπάρχει εδώ καλλιέργεια του πνεύματος, αλλά μόνο υποταγή και διοχέτευση προς ορισμένους δρόμους με την παντοδυναμία του λόγου. Το ιδανικό τους είναι να γίνει το παιδί ο πολιτικός στρατιώτης, ο ολοκληρωτικά αφοσιωμένος στην υπηρεσία του Κράτους. Θεωρούν λαθεμένη την αντίληψη άλλων παιδαγωγικών συστημάτων που επιθυμούν την ανάπτυξη της ατομικότητας των παιδιών και πιστεύουν πως η κουλτούρα είναι η μεγαλύτερη ψευτιά.

Τα αποτελέσματα τέτοιων συστημάτων είναι η σημαντική πτώση του πνευματικού επιπέδου, που δημιουργεί κατώτερης μορφής πολίτες. Εξάλλου και αυτός ο τύπος του πολίτη-στρατιώτη, του τόσο αφοσιωμένου στο ιδανικό του Κράτους του, εξαφανίζεται με την πρώτη αδυναμία αυτού του Κράτους να του επιβληθεί.

* Benedetto Croce και G. Gentile στην Ιταλία. Ph. Hfrdt, Al. Baeumler και Ernst Krieck στη Γερμανία.

Το σφάλμα του ενηλικισμού και δω δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση κανενός βιώσιμου εκπαιδευτικού συστήματος. Ο στρατιώτης που θα χρειαστεί μια μέρα η πολιτεία, υποχρεώνεται να γίνει τέτοιος από την παιδική του ηλικία. Με αυτό τον τρόπο δεν εξυπηρετείται ούτε η παιδική ούτε η ενήλικη διαβίωση.

Οι φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές θεωρίες, στο βαθμό και στο μέτρο που εκφράζουν τις τάσεις για ανάπτυξη και πρόοδο της ανθρώπινης κοινωνίας, έχουν ευνοϊκή επίδραση στη διαμόρφωση της Παιδαγωγικής Επιστήμης. Το αντίθετο συμβαίνει με όσες εκφράζουν την οπισθοδρόμηση του ανθρώπινου πολιτισμού.

Β. ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

Όταν μετά τη Γαλλική Επανάσταση επικράτησαν στον πολιτισμένο κόσμο οι νέες ιδέες για τα δικαιώματα του ανθρώπου, το πρώτιστο δικαίωμα που ζήτησαν οι πολίτες για τα παιδιά τους ήταν το δικαίωμα της μάθησης, για πλούσιους και φτωχούς. Οι γνώσεις, κτήμα τότε των λίγων, έπρεπε να γίνουν και κτήμα των πολλών. Έτσι, το βάρος της αγωγής έπεσε στη μετάδοση όσο το δυνατόν περισσότερων γνώσεων και ηθικών διδασκαλιών, που τα παιδιά έπρεπε να δέχονται ακατάπαυστα και αδιαμαρτύρητα. Ήταν η εποχή που η αγωγή άρχισε να γίνεται κοινωνικό μέλημα. Επειδή στην πορεία της κατάκτησης των ξερών γνώσεων με τα λόγια ορθώθηκε σαν εμπόδιο η ιδιοσυγκρασία του παιδιού που αντιδρούσε στη συνεχή και ασυστηματοποίητη διαδοχή των λέξεων, έπρεπε να παρθούν μέτρα. Δεν ήταν δυνατό να υποχωρήσουν, γιατί κανείς δεν απαρνιέται μια κατάκτηση που του στοίχισε μάλιστα τόσο ακριβά. Οι γνώσεις χρειάζονται, άρα πρέπει να επιβληθούν. Μπαίνει λοιπόν σε εφαρμογή η μέθοδος της εξωτερικής πειθαρχίας. Η επιβολή έφερε σαν

αποτέλεσμα τη στέρση κάθε ελευθερίας και πρωτοβουλίας από το παιδί. Έτσι, δημιουργήθηκε ο τύπος του γνώριμου σχολείου, που, δυστυχώς, ακόμα υποστηρίζει η σημερινή πολιτεία σε πολλές πολιτισμένες χώρες. Η επιμονή επί χρόνια σε ανελεύθερες μεθόδους έφερε θλιβερά αποτελέσματα. Η καταπιεσμένη φύση του παιδιού εκδικήθηκε. Παραμορφώσεις σωματικές, παθήσεις ματιών και σπονδυλικής στήλης, ψυχικές ανωμαλίες, διάφορες αρρώστιες που ονομάστηκαν «σχολικές», ανάγκασαν πολλούς επιστήμονες να μελετήσουν το ζήτημα και να το αποδώσουν στην ανώμαλη επίδραση της αγωγής που στηρίζεται στη βία. Με το πέρασμα των χρόνων, διάφορες νέες κοινωνικές, φιλοσοφικές και ψυχολογικές έρευνες ανάγκασαν την αγωγή να αντικρίσει διαφορετικά τα προβλήματά της. Έπρεπε να αλλάξουν οι τρόποι επίδρασης του Σχολείου.

α) *Το σχολείο της επιβολής.* Όσο και να επιθυμούμε να ονομάσουμε το σχολείο αυτό παλιό, είναι το σχολείο που κυριαρχεί σε όλο σχεδόν τον κόσμο. Αυτό είναι και το επικρατέστερο ελληνικό σχολείο, όπου «διαπαιδαγωγούνται», με την άδεια του Κράτους και των γονιών, όλα τα ελληνόπουλα. Είναι το σχολείο όπου κάθε ευγενικό κοινωνικό αίσθημα χτυπιέται αλύπητα. Η συνεργασία, η αλληλοβοήθεια, ο σεβασμός της αξιοπρέπειας του άλλου, η ευγένεια, η καλοσύνη, η διακριτικότητα διαστρεβλώνονται σε όλη την πορεία της εργασίας. Ο πρώτος, ο δεύτερος, ο τελευταίος, οι βαθμοί, οι έλεγχοι, οι τιμωρίες, οι αμοιβές, η διάκριση ορισμένων και η περιφρόνηση άλλων, είναι σκαλοπάτια που οδηγούν στην προσωπική επιβολή, στον εγωισμό, στη δουλικότητα, στην αδιαφορία για τους συνανθρώπους ή στο πλήγμα της αξιοπρέπειας κάθε ευαίσθητης ιδιοσυγκρασίας. Η προσωπικότητα του παιδιού παραγνωρίζεται και περιφρονείται εντελώς. Το παιδί θεωρείται ένα άβουλο και άξιο πλάσμα, που δεν είναι ικανό να κάνει τίποτε χωρίς τη

δική μας προσταγή ή βοήθεια, χωρίς τη δική μας σοφή καθοδήγηση. Όλα, προγράμματα αναλυτικά και ωρολόγια, ώρες εργασίας, ανάπαυσης, παιχνιδιού, κανονίζονται από τα έξω, από μια ισχυρή προσωπικότητα που επιβάλλει τα πάντα. Το παιδί δεν έχει καμιά γνώμη, καμιά πρωτοβουλία, καμιά πρότιμηση. Το κέντρο, το κίνητρο, η πηγή των φώτων και της τελειότητας είναι ο δάσκαλος, ο αυστηρός, ο αγέλαστος, που κάθεται σε μια ψηλή έδρα, για να μπορεί να επιβλέπει τα πάντα και να αστυνομεύει, να επιβάλλει την προσωπικότητά του με το ύφος του, με την τιμωρία, την προσβολή, το ξύλο. Αν σε μία τέτοια τάξη μπει ξαφνικά ο κύριος Επιθεωρητής και βρει νεκρική ψυχία, θα συγχαρεί τον ικανότατο δάσκαλο, που μπόρεσε τόσο αποτελεσματικά να μεταβάλλει αυτή την τάξη με τα ατίθασα όντα σε νεκροταφείο.

Έχω παραβρεθεί σε σχολείο, που πιστεύει μάλιστα πως είναι προοδευτικό, όπου είδα το διευθυντή να συγχαίρει έναν ...ευσυνείδητο δάσκαλο, επειδή κατάφερε να επιβάλλει «την απόλυτη τάξη» σε παιδάκια της πρώτης Δημοτικού, που κάθονται ακίνητα με σταυρωμένα χέρια σε «ορθοπαιδικά» θρανία, τέσσερις συνέχεια ώρες κάθε μέρα. Αυτό υπολογίζεται για μεγάλη ...παιδαγωγική επιτυχία! Μόνο όποιος έχει πείρα της δουλειάς στην τάξη, μπορεί να φανταστεί τι πρέπει κανείς να χρησιμοποιήσει για να καταφέρει παιδάκια έξι ως επτά χρόνων να κάθονται ακίνητα, χωρίς καμιά απασχόληση, όλες τις ώρες του σχολείου, παρακολουθώντας τα οπωσδήποτε ανιαρά λόγια ενός σχολαστικού δασκάλου.

Θυμάμαι πάντα την εντύπωση που έκανε ένα τέτοιο σχολείο σ' ένα μικρό που τελείωσε το Νηπιαγωγείο μας και πήγε εκεί για το Δημοτικό. Όταν επιστρέφοντας μια μέρα από το σχολείο, το ρώτησε η μητέρα του τι έμαθε στο σχολείο, απάντησε:

«Τώρα η δασκάλα μας μαθαίνει πώς να καθόμαστε χωρίς

να κάνουμε τίποτε». Και σε λίγο πρόσθεσε: «Και όλο μας λέει πως μιλάμε εμείς, ενώ εκείνη μιλάει όλη την ώρα, και δυνατά, πολύ δυνατά μάλιστα».

Είναι, βλέπετε, το σχολείο όπου πρέπει να ακούς χωρίς να κάνεις τίποτε.

Στο σχολείο αυτό βασιλεύει η βία. Το γέλιο και η ευθυμία είναι τα μεγαλύτερα αμαρτήματα. Η βία, που είναι δω αναγκαία για να επιβληθεί μια αντίθετη προς την ιδιοσυγκρασία του παιδιού εργασία, φέρνει υποχρεωτικά μαζί της την αντιδικία, που είναι και το κυριότερο χαρακτηριστικό του σχολείου της επιβολής. Αντιδικεί ο δάσκαλος, αντιδικούν τα παιδιά, αντιδικεί ο διευθυντής, αντιδικεί ο επιθεωρητής. Θα πήγαινα ίσως και πιο μακριά, για να φτάσω και ανώτερα, για την περιφρόνηση και το μίσος που αισθάνονται για κάθε προσπάθεια καλύτερευσης της αγωγής. Όσοι διευθύνουν την αγωγή, αδιαφορούν για το εσωτερικό της πρόβλημα. Ασχολούνται με τις μεταθέσεις ή την τιμωρία των εκπαιδευτικών, για τη διάρκεια των διακοπών, για τον κανονισμό του ορίου ηλικίας, για τη διάρκεια κάθε βαθμού εκπαίδευσης κ.λπ., ενώ θα έπρεπε καταρχήν να τους απασχολεί η εσωτερική ρύθμιση της δουλειάς του Σχολείου. Όσες φορές σποραδικά επιχείρησαν επίσημοι και ανεπίσημοι μελετητές μια κάποια καινοτομία, η αλλαγή σταμάτησε σε μερικές προγραμματικές μεταβολές. Ποια μαθήματα δηλαδή πρέπει να διδάσκονται δύο, και ποια τρεις ώρες την εβδομάδα, ποιες μέρες και ποιες ώρες είναι καταλληλότερες για τα... δύσκολα μαθήματα, και άλλα τέτοια πολλά.

Αυτό δείχνει πως το μεγάλο πρόβλημα του Σχολείου δεν έπεσε καν στην αντίληψή τους. Θεωρούν πως το όλο πρόβλημα της αγωγής είναι πρόβλημα κατάλληλων προγραμμάτων, κι ότι η όλη δουλειά, όπως γίνεται, γίνεται πολύ καλά. Άλλοι, διαισθανόμενοι βαθύτερο λάθος, το αποδίδουν στο ότι δε βρέθηκε καμιά «Ελληνική Παιδαγωγική» για να το διορθώσει.

Όταν ξένοι επιστήμονες ανακαλύπτουν φάρμακα για τη θεραπεία ορισμένων ασθενειών, κανείς δε θα σκεφτεί να πει: «Χρειαζόμαστε μια ελληνική θεραπεία για τις διάφορες αρρώστιες και όχι αντιγραφή ξένων θεραπειών».

Είναι αλήθεια πως για το καθιερωμένο εκπαιδευτικό σύστημα επικρίσεις έγιναν πολλές. Λύσεις, όμως, δόθηκαν πολύ λίγες, κι αυτές, παρ' όλες τις καλές προθέσεις, περιέχουν τα γνωστά μέχρι σήμερα μειονεκτήματα του παλιού σχολείου της επιβολής.

Στα σχολεία αυτά μαθητές και δάσκαλοι βασανίζονται με τον ίδιο σκληρό τρόπο. Το παιδί από το δάσκαλο, κι εκείνος πάλι από το σύστημά του. Γιατί η επίδραση μιας αφύσικης δουλειάς δεν έχει τα θλιβερά της αποτελέσματα μόνο στο παιδί, αλλά και πάνω στο δάσκαλο που παλεύει τόσα χρόνια ο καημένος για να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα. Γι' αυτό καταντάει, ύστερα από χρόνια τέτοιας κουραστικής δουλειάς, πολύ πριν έρθει ακόμα η εποχή που θα βγει από την υπηρεσία για να ξεκουραστεί επιτέλους, να μεταμορφωθεί σε ένα εξωκοινωνικό είδος ανθρώπου. Είναι ο τύπος του δασκάλου που ειρωνεύεται η λαϊκή σοφία, που περιφρονεί η κοινωνία και που τρέμει ο κόσμος των παιδιών. Είναι ένας άνθρωπος που ζει σ' έναν άλλον κόσμο, σε μιαν άλλη εποχή, που η μεγάλη ένταση μιας αφύσικης και σκληρής δουλειάς τού στέρεψε κάθε πηγή ζωής, κάθε ικμάδα, κάθε ενδιαφέρον για το γύρω του κόσμο και ζει βυθισμένος και απορροφημένος στον εαυτό του, αναπολώντας ίσως τον ξεχασμένο κι εγκαταλειμμένο του υπερσυντέλικο.

β) *Το σχολείο της υποβολής.* Σε πολλές χώρες και στην Ελλάδα έγιναν φιλότιμες προσπάθειες για να λιγοστέψουν τα δυσάρεστα αποτελέσματα του σχολείου της επιβολής. Ποικίλες λύσεις δόθηκαν από διάφορους παιδαγωγούς. Γενικά, προσπάθησαν να εφαρμόσουν τη μέθοδο «του μικρότερου κακού», για να λιγοστέψουν τις βλαβερές επιδράσεις

του σχολείου της επιβολής. Λιγότεφαν τις ώρες διδασκαλίας στα καινούργια προγράμματά τους, τις μίκρυναν, μεγάλωσαν και πλήθυναν τα διαλείμματα, τις εκδρομές, τις γιορτές, τη γυμναστική, τον αθλητισμό, και προσπάθησαν να προσφέρουν την ύλη των μαθημάτων με άλλη διάταξη και σειρά. Οι πιο ζωντανοί δάσκαλοι προσπάθησαν ακόμα να αλλάξουν τη στάση τους απέναντι στα παιδιά, να καταργήσουν την αυστηρότητα, τη βία και γενικά να δείξουν περισσότερο σεβασμό απέναντι στο παιδί. Έτσι, δημιουργήθηκαν διάφορα νέα συστήματα στην Ευρώπη και στην Αμερική και καθένα είχε τη φιλοδοξία να επιβληθεί σαν το ορθότερο.

Τέτοιες νέες τάσεις σχολικής εργασίας είναι: Τα «κέντρα ενδιαφέροντος» του Decroly στο Βέλγιο, το σύστημα Dalton, τα σχολεία της Winnetka και η τεχνική των Projets στις Ηνωμένες Πολιτείες, που μοιάζουν με τα κέντρα ενδιαφέροντος του Decroly. Σ' όλες αυτές σχεδόν τις μορφές εργασίας υπάρχει ένα κοινό: η συγκέντρωση της ύλης κατά θέματα. Το σύστημα Dalton προϋποθέτει ατομικότερη εργασία του μαθητή πάνω σε μια διάταξη της ύλης από πριν καθορισμένη.

Από τις πιο γνωστές προσπάθειες έχουμε να αναφέρουμε το γνωστό με το γενικό όνομα «σχολείο εργασίας», με προέλευση γερμανική, που έτυχε να γίνει περισσότερο γνωστό στην Ελλάδα και το εφαρμόσανε οι πιο προσοδευτικοί παιδαγωγοί. Ορισμένοι εφαρμόσανε τη μέθοδο Decroly στην πρώτη ανάγνωση. Οι σποραδικές αυτές προσπάθειες εφαρμογής του «σχολείου εργασίας» έμειναν το άπαντο της προσοδευτικής προσφοράς στα ελληνικά σχολεία, κι αυτές περικομμένες και παραμορφωμένες. Ένας κλάδος της μορφής αυτής της εργασίας εφαρμόστηκε σε μερικά Δημοτικά Σχολεία της Ελλάδας με το όνομα: «Ενιαία συγκεντρωτική διδασκαλία». Την συγκέντρωση όμως αυτή δεν μπόρεσαν να την κρατήσουν παρά μόνο στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου

ου, κι ούτε κι εκεί ολοκληρωμένα. Αναγκάστηκαν να βάλουν βοηθητικά ιδιαίτερες ώρες «άσκησης», έτσι που η έννοια του συστήματος έχασε εντελώς τη σημασία του. Η βοηθητική στην αρχή αυτή εργασία σιγά σιγά κυριάρχησε επάνω στην όλη συγκεντρωτική, έτσι που στο τέλος να καταντήσει η συγκεντρωτική ένα ξεχωριστό μάθημα και όλα τα άλλα να δίνονται σαν άσκηση. Έτσι, παραμόρφωσαν το πνεύμα και τη μορφή του συστήματος. Κι αυτό αναγκάστηκαν να το κάνουν γιατί είδαν ότι δεν είχαν τα αποτελέσματα που επιδιώκανε. Στο τέλος, οι περισσότεροι εγκαταλείψανε την προσπάθεια και ξαναγύρισαν στα παλιά.

Γενικά, όλα αυτά τα νέα συστήματα, παρ' όλο το θόρυβο που έκαναν γύρω στις επιτυχίες τους, δεν κατάφεραν να δουν στ' αλήθεια επιτυχία, παρά μόνο από τους ιδρυτές τους, που με την προσωπικότητά τους μπόρεσαν και έκρυφαν τα μειονεκτήματά τους.

Όλες αυτές οι μορφές εργασίας, δεν υπάρχει αμφιβολία, έφεραν καινούργιο φως στο σχολείο, γιατί έδωσαν μεγάλη σημασία στο χέρι και χτύπησαν την παλιά μορφή αγωγής με τα ατελεύτητα λόγια. Η δράση του παιδιού ήταν μια μεγάλη κατάκτηση. Οι ώρες αυτές εργασίας του χεριού ήταν μια ανακούφιση και για το δάσκαλο που τις έμπασε στο σχολείο του. Το αδύνατο όμως σημείο σ' όλες αυτές τις προσπάθειες, είναι ότι αναγκάστηκαν να λιγοστέψουν τις βασικές γνώσεις σε βάρος της γενικής κατάρτισης του παιδιού. Η κατάρτιση όμως είναι απαραίτητη, και όσο περνούν τα χρόνια και προοδεύει η επιστήμη, τόσο πληθαίνουν οι ανάγκες για όσο το δυνατόν περισσότερες γνώσεις και ικανότητες.

Γιατί όμως να μην καταρτίζονται όπως πρέπει και με αυτά τα συστήματα; Γιατί η σχετική ελευθερία που δόθηκε στα παιδιά τους έχει δώσει τη δυνατότητα να δείξουν την αντίδρασή τους στην τέτοιου είδους διδασκαλία. Αυτό μας δείχνει πως τα συστήματα αυτά δεν έχουν βρει το σωστό

επιστημονικό τρόπο που θα στηρίζεται στις ανάγκες και την ιδιοσυγκρασία του παιδιού. Όπως είπαμε, δεν αντιδρά το παιδί στην εργασία, αλλά στο κακό δόσιμο της εργασίας. Κι επειδή τα συστήματα αυτά δεν επιθυμούν πια να δώσουν τις αναγκαίες γνώσεις με τη βία, μπήκε σ' ενέργεια μία άλλη ικανότητα του δασκάλου, η υποβολή. Άρχισε να υποβάλλει τα παιδιά με τέτοιο τρόπο, έτσι που να νομίζουν πως εκείνα προκάλεσαν την εργασία. Μα το λάθος δε βρίσκεται στο πνεύμα αντιλογίας των παιδιών, που δεν υποτάσσονται σε μια μορφή εργασίας μόνο και μόνο γιατί προέρχεται από τη θέληση του δασκάλου. Η αντίδραση είναι πολύ βαθύτερη και προέρχεται από τον ανώμαλο τρόπο εργασίας.

Η συγκεντρωτική διδασκαλία, με τη μορφή μάλιστα που πήρε στην Ελλάδα, αφήνει στο δάσκαλο όλο το σχέδιο κατάρτισης της εργασίας και η επιτυχία της εξαρτάται από την ικανότητα του δασκάλου να κινεί την τάξη με την υποβολή. Άλλοι έχουν μεγαλύτερα, άλλοι μικρότερα αποτελέσματα. Όλο το σχέδιο και το είδος της εργασίας είναι προϊόν της βούλησης του δασκάλου. Κάποτε προέρχεται απ' τη συμπτωματική θέληση ενός ή μερικών παιδιών. Η εργασία είναι γενική και όλα τα παιδιά πρέπει να κάνουν την ίδια δουλειά. Ο οποιοσδήποτε δάσκαλος του σχολείου της επιβολής γίνεται εδώ υποβολέας. Ποια είναι όμως η πραγματική προσφορά του παιδιού για τη δημιουργία της προσωπικότητάς του; Πού είναι οι κανόνες της ψυχικής υγιεινής;

Οι διάφορες μορφές αυτών των νέων συστημάτων δεν απέδωσαν τους καρπούς που περίμεναν. Οι ανάγκες όμως της αλλαγής των παλαιών μορφών διδασκαλίας είναι τόσο επιτακτικές, που κανείς ευσυνείδητος δάσκαλος δεν ήθελε να ομολογήσει την αποτυχία τους, αποδίδοντάς την σε δικές του αδυναμίες.

Παρ' όλα αυτά όμως και με όλες τους τις ατέλειες, ήταν μια κατάκτηση της παιδικής ηλικίας. Τίμησαν το χέρι με τις

διάφορες χειροτεχνικές εργασίες που ευνοούν, και, το κυριότερο, απάλλαξαν το παιδί από την αγωνία και το φόβο. Δυστυχώς όμως αυτά κερδήθηκαν σε βάρος της πολύτιμης γνώσης, και ιδίως σε βάρος της χρησιμότητας πειθαρχίας, που είναι τόσο απαραίτητη για μια ομαλή κοινωνική ζωή. Έτσι αναγκάστηκαν οι δάσκαλοι να κάνουν σιγά σιγά πολλές παραχωρήσεις στο παλιό σχολείο της επιβολής. Άρχισε με οπισθοχώρηση «ναι μεν, αλλά», ένα ανακάτωμα ασυμβίβαστο με αλλαγές και διορθώσεις, που αντί να διορθώσουν το κακό, συνεχώς το χειροτέρευαν, ώσπου έριξαν παιδιά και δασκάλους προς τα πίσω, στο σημείο από όπου ξεκίνησαν: στο παλιό σχολείο της «από καθέδρας» μετάδοσης γνώσεων με τα λόγια. Τα ελαττώματα και οι βλαβερές επιδράσεις θεωρήθηκαν «αναγκαία κακά». Κλείνουν τα μάτια και προχωρούν στα στραβά. Κι αυτό, γιατί θέλοντας να διορθώσουν το σχολείο της επιβολής, το αντικαταστήσανε με το σχολείο της υποβολής, χτίζοντας το οικοδόμημα της αγωγής σε σαθρές βάσεις. Φυσικό ήταν να μην αντέξει.

γ) *Το Παιδαγωγικό Σύστημα Μοντεσσόρι*. Η αγωγή επιδιώκει ορισμένους σκοπούς: Να διαμορφώσει τον άνθρωπο όσο το δυνατόν καλύτερα για τη δική του ευτυχία, και έπειτα σαν μέλος ενός κοινωνικού συνόλου να εξυπηρετήσει καλύτερα τις κοινωνικές ανάγκες, δηλαδή τις ανάγκες των συνανθρώπων του. Γι' αυτό, η αγωγή μέσα στη μακρόχρονη ανθρώπινη ιστορία είναι βαθύτατα επηρεασμένη από την ορισμένη κοινωνική οργάνωση, τις ανάγκες της, τις αντιθέσεις της και τα ιδεολογικά ρεύματα που την εκφράζουν. Όταν οι αντιθέσεις αυτές είναι το κυριαρχικό στοιχείο στην κοινωνική ζωή, και η αγωγή σαν μια κοινωνική εκδήλωση φέρνει τη σφραγίδα τους.

Έξω όμως από την αγωγή σαν κοινωνική εκδήλωση και τις επιδράσεις πάνω της του κοινωνικού οργανισμού, που δεν εξετάζουμε εδώ, υπάρχει και το «καθ' εαυτό επιστημονι-

κό της αντικείμενο»: Το παιδί. Η επιστημονική θέση του προβλήματος της αγωγής δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη από τους φυσιολογικούς χαρακτήρες του αντικειμένου της, του παιδιού. Αντίθετα, μόνο αν γνωρίσουμε τους νόμους της σωματικής και ψυχικής λειτουργίας και τις δυνατότητες ανάπτυξης και εξέλιξης που έχει, μόνο αν γνωρίσουμε και μελετήσουμε αυτούς τους χαρακτήρες, μπορούμε να θέσουμε το δεύτερο ζήτημα: Πώς μπορούμε να βοηθήσουμε, να επιδράσουμε και να τους διαμορφώσουμε για καλό δικό του και της κοινωνίας; Η ευνοϊκή επίδρασή μας, όπως δείχνει η σύγχρονη επιστήμη, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο δημιουργώντας ένα κατάλληλο παιδαγωγικό περιβάλλον, που μέσα σ' αυτό θα εκδηλωθούν και θα δράσουν ομαλά οι ιδιότητες του παιδιού.

Το σύστημα Μοντεσσόρι στην οργάνωση του παιδαγωγικού του οικοδομήματος αγνόησε τις εμπειρικές αρχές της κοινής αγωγής. Η δική του αρχή ήταν η νέα μελέτη του παιδιού από τη γέννηση ίσαμε την ενηλικίωσή του. Μελετώντας το παιδί, αποκάλυψε τις εσωτερικές δομές του ψυχικού του κόσμου και η γνώση αυτή το οδήγησε να οργανώσει επιστημονικά τις πραγματικές του ανάγκες.

Η σημερινή αγωγή αγνοεί τις ανάγκες της παιδικής ηλικίας γιατί γι' αυτήν το παιδί αντιπροσωπεύει μόνο ένα «μέλλον», ένα «θα», και κάτω από αυτό το πνεύμα πνίγει κάθε του τωρινή οντότητα, κάθε δημιουργική δύναμη του πνεύματός του. Οι σημερινές ανάγκες και οι δυνατότητες του παιδιού περιφρονούνται, και ο σκοπός του παιδαγωγού, όπου αποβλέπουν όλες του οι προσπάθειες, είναι να ζήσει σήμερα το παιδί τη ζωή που αργότερα θα είναι υποχρεωμένο να ζήσει.

Η παιδαγωγική πρέπει να δώσει στο παιδί πρώτα πρώτα τη δυνατότητα να ζήσει σαν παιδί, γιατί η ομαλή παιδική ζωή είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαμόρφωση ομαλού ενηλίκου. Και να ζήσει ομαλά το παιδί δε σημαίνει

ότι πρέπει να ζήσει σαν μεγάλος, αλλά ούτε σαν κατσίκι, σαν γατούλα, μακριά από την πνευματική του διαμόρφωση. Το βασικό πρόβλημα κάθε όντος είναι η ύπαρξήν. Και η αγωγή, αφού εξασφαλίσει την ομαλή ύπαρξήν του παιδιού, θα οργανώσει τη βοήθεια για την απρόσκοπτη και αδιάκοπη εξέλιξή του.

Τα δύο αυτά προβλήματα λύνονται με την οργάνωση του επιστημονικού παιδαγωγικού περιβάλλοντος.

Στη Μοντεσσόρι ανήκει η τιμή της τοποθέτησης του προβλήματος της αγωγής σ' αυτή τη βάση. Και όχι μόνο το τοποθέτησε, αλλά του έδωσε και μια συνεπή λύση. Ανεξάρτητα από τις λεπτομερειακές ελλείψεις που τυχόν θα βρεθούν στην πρακτική εφαρμογή του συστήματος, η βάση του είναι επιστημονική και σταθερή.

Στηριγμένη στα δεδομένα της ψυχολογίας, που πλούτισε και η ίδια με την προσωπική της συμβολή, κατόρθωσε να δημιουργήσει το παιδαγωγικό της περιβάλλον, όπου οι ευνοϊκές τάσεις του παιδιού, οι ικανότητες και τα ενδιαφέροντά του, που καθορίζονται από το γεγονός ότι είναι γόνος του ανθρώπου, είναι δυνατόν να εξελιχθούν ομαλά.

Ο άνθρωπος σαν στοιχείο της φύσης έρχεται σε επαφή με αυτήν και στην κοινωνική του δράση αγωνίζεται να υποτάξει τις φυσικές δυνάμεις και να τις βάλει στην υπηρεσία του. Ο αλληλοσχετισμός του ανθρώπου με το περιβάλλον του γίνεται με τις αισθήσεις. Γι' αυτό η αγωγή των αισθήσεων παίρνει μια τόσο ξεχωριστή θέση στο Νηπιαγωγείο.

Η σύγχρονη κοινωνική ζωή, και προπάντων η συνεχιζόμενη ανάπτυξή της, απαιτεί από τα άτομα ικανότητες και γνώσεις σημαντικές, απαιτεί παρατηρητικότητα αναλυτική και ικανότητα συνθετική, πρωτοβουλία και ενεργητικότητα. Αυτά είναι αδύνατο να πραγματοποιηθούν με συμβουλές, με παραινέσεις, με επιβολή και βία. Ό,τι πάρουν μ' αυτούς τους τρόπους τα παιδιά θα είναι επιφανειακά, αποκρουστι-

κά, και γι' αυτό ποτέ ολοκληρωμένα. Στο κατάλληλο περιβάλλον, κατάλληλο από άποψη ψυχική, πνευματική και κοινωνική, όλες οι ικανότητες του παιδιού αναπτύσσονται χαρούμενα και γι' αυτό βαθιά και παντοτινά.

Η ζωή του παιδιού, η συμβίωσή του με τα άλλα συνομήλικα, οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που δημιουργεί η κοινωνική αυτή συμβίωση, η δράση και η πνευματική του καλλιέργεια μέσα σ' αυτό το περιβάλλον θα δημιουργήσουν και θα διαμορφώσουν το χαρακτήρα του παιδιού, πλουτίζοντας όσο πάει και περισσότερο το πνεύμα του.

Το περιβάλλον αυτό δεν μπορεί να είναι κάτι παντοτινό, αναλλοίωτο και απόλυτο. Κάθε κοινωνική, κάθε επιστημονική πρόοδος θα επηρεάσουν αυτό το περιβάλλον, θα το τελειοποιήσουν, θα το συγχρονίσουν.

Το παιδί σαν κοινωνικό ον επηρεάζεται από κάθε νέα πρόοδο, από κάθε νέα γνώση. Η αγάπη για παράδειγμα που δείχνουν τα σημερινά παιδιά για τα αυτοκίνητα, τα αεροπλάνα, τους πυραύλους, τους αστροναύτες δεν είναι καθόλου έμφυτη. Είναι αποτέλεσμα της επίδρασης του περιβάλλοντος.

Μια μέρα έδωσα στα παιδιά της μικρής τάξης του Νηπιαγωγείου μικρά αυτοκινητάκια, πιστά αντίγραφα των μεγάλων, που είχαν μαζί και μια μικρή εικόνα το καθένα, που αντιπροσώπευε καθεμιά ένα αυτοκίνητο. Η εικόνα ήταν μικρή και πάντα κόκκινη. Τα μικρά πήραν και ταίριαζαν με μεγάλη ευκολία κάθε αυτοκίνητο με την εικόνα που του έμοιαζε. Εγώ για να καταλάβω αν είναι σωστά, έπρεπε να γυρίσω κάθε αυτοκινητάκι από την ανάποδη, όπου έγραφε με μικρά γράμματα τη μάρκα τους. Αν αυτή την άσκηση την έδιναν σε μικρά την εποχή που τα αυτοκίνητα ήταν σπάνια, δε θα μπορούσαν να την κάνουν. Σήμερα την κάνουν με ευκολία γιατί το αυτοκίνητο είναι ένα διαδεδομένο κοινωνικό αγαθό, και γι' αυτό ενδιαφέρει τα παιδιά. Τα παιδιά ζουν την κοινωνική πρόοδο και ενδιαφέρονται γι' αυτήν. Ότι όμως

ενδιαφέρει δεν παρουσιάζει δυσκολίες. Ας μπορούσε η ζωή με την πρόοδό της και τις δυσκολίες της ακόμη να μπει στο σχολείο! Όλα θα ήταν ενδιαφέροντα, εύκολα, αγαπητά.

Το παιδί σαν κοινωνικό ον ενδιαφέρεται για όλα τα κοινωνικά αγαθά. Θυμάμαι μια συνάδελφο που μας διηγόταν πόσο δυσκολεύτηκε να κάνει ενδιαφέρουσα την ανάγνωση και τη γραφή σ' ένα πολύ μικρό χωριό που πήγε. Όταν τη ρώτησα αν κανείς διαβάζει σ' αυτό το χωριό, μου απάντησε αρνητικά. Στο χωριό αυτό το διάβασμα δεν ήταν κοινωνικό αγαθό. Γιατί να ενδιαφέρει τα παιδιά; Έπεσαν όμως αυτά τα παιδιά με τα μούτρα σε κάτι μικρούς αργαλειούς που τους παρουσίασε και δεν ήθελαν να τους αφήσουν από τα χέρια τους. Μάλιστα. Αυτό ήταν κοινωνικό αγαθό. Όλες οι γυναίκες σ' αυτό το χωριό ύφαιναν. Σήμερα, με τον κινηματογράφο, την τηλεόραση και ιδίως με την υποχρεωτική εκπαίδευση, τα κοινωνικά αγαθά θα πάνε και στο πιο μακρινό χωριό.

Η εποχή μας είναι εποχή επιστημονικής πρόοδου και κάθε πρόοδος πρέπει να αντιπροσωπεύεται στο σχολείο, φτάνει να είναι κτήμα των δασκάλων. Πριν από 400 χρόνια μετριόνταν στα δάχτυλα οι σοφοί που ήξεραν τα μαθηματικά που ξέρει σήμερα κάθε παιδί της Έκτης του Γυμνασίου. Όλα προοδεύουν, ιδίως η προσληπτική ικανότητα του παιδικού εγκεφάλου. Ας μην ταπεινώνουμε λοιπόν τα παιδιά με εργασίες άχαρες, αδιάφορες, απλοϊκές. Μην τα τυρανάμε με το $1+1=2$.

Μια παλιά ιστοριούλα χαρακτηριστική: Η δασκάλα διδασκε τη φοβερή εποχή της Κατοχής και της μαύρης αγοράς σ' ένα δημόσιο δημοτικό. Είχε την Πρώτη τάξη. Πριν αρχίσει το μάθημα άκουγε τα παιδιά που μιλούσαν μεταξύ τους για εκατομμύρια, δισεκατομμύρια, για αθροίσεις, διαφορές και κέρδη μέσα σ' αυτούς τους πελώριους αριθμούς. Ήταν παιδιά που έκαναν μαύρη αγορά. Όμως αυτή αισθανόταν

πολύ πολύ άσχημα, γιατί έπρεπε, αυτό ήταν το μάθημά της, να κάνει την «εμπέδωση» του 4, δηλαδή 2+2, 3+1, κ.λπ. Και μια άλλη δασκάλα μου διηγήθηκε πως είχε επίπληξη από τον Επιθεωρητή γιατί βρήκε στον πίνακά της μια άθροιση που έβγαζε το μεγάλο αριθμό 21. Τα παιδιά της Πρώτης δεν έπρεπε να περνάνε το 20. Τώρα πήγαμε λίγο πιο μακριά. Τα παιδιά της Πρώτης μαθαίνουν ως το 50! Κι αυτό σε μια εποχή που ξέρουν εκτός από το δικό τους τηλέφωνο, όλα τα τηλέφωνα των φίλων και συγγενών, όλους τους αριθμούς των αυτοκινήτων τους, τις ταχύτητές τους κ.ά.

Η ευθύνη του παιδαγωγού για την καλύτερη οργάνωση του παιδαγωγικού περιβάλλοντος είναι τεράστια. Μέσα στα άλλα κοινωνικά και επιστημονικά στοιχεία του περιβάλλοντος αυτού, μεγάλη σημασία πρέπει να αποδώσουμε στα μέσα που πραγματοποιούν την πνευματική ανάπτυξη. Με την επίδρασή τους, το παιδί θα καταφέρει να οδηγηθεί εύκολα και βαθιά στην κατάκτηση της ανθρώπινης γνώσης, της παγκόσμιας προόδου.

Σ' αυτό το περιβάλλον και με μια μικρή και έντεχνη προετοιμασία του παιδιού, ιδίως ως προς τη χρήση των διάφορων αντικειμένων, ο δάσκαλος πια δεν είναι ούτε η θ ο π ο ι ό ς όπως στο σχολείο της επιβολής, ούτε υ π ο β ο λ έ α ς όπως στο σχολείο της υποβολής, αλλά θα γίνει ο θ ε α τ ή ς της εργασίας των μαθητών, και κάπου κάπου ο προμηθευτής καινούργιου υλικού, καθώς και ο φροντιστής του περιβάλλοντος, που πρέπει να είναι πάντα ωραίο, καλά εφοδιασμένο και ελκυστικό.

Γ. Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

α) Στο σπίτι. Η ιδέα που έχει ο ενήλικος, πως είναι εκείνος που σαν ανώτερο ον θα μορφώσει και θα πλάσει το παιδί, ανάλογα με το ιδανικό που έχει διαμορφώσει, είναι

Βασικό σφάλμα. Του λείπει, με άλλα λόγια, η πίστη στις εσωτερικές δυνατότητες του παιδιού. Για να γίνει πιο αντιληπτό αυτό το γεγονός, ας πάρουμε ένα παράδειγμα: Ας κάνουμε τη σύγκριση μεταξύ της δουλειάς ενός κηπουρού και ενός εμπειρικού παιδαγωγού. Ο κηπουρός, για να πετύχει το σκοπό του, πρώτα θα ετοιμάσει το έδαφος, θα το τροφοδοτήσει με τα απαραίτητα συστατικά, θα απαλλάξει το χώμα από καθετί που θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο στην ανάπτυξη του φυτού, πέτρες, άγριο χορτάρι, και ύστερα απ' αυτή τη διαδικασία θα ρίξει το σπόρο την κατάλληλη εποχή, έχοντας εμπιστοσύνη στις εσωτερικές του δυνατότητες για την ομαλή εξέλιξή του σε τέλειο φυτό. Θα περιμένει υπομονετικά, έχοντας πίστη στην αυτοδύναμη ανάπτυξή του, στρέφοντας πάντα την προσοχή του στο περιβάλλον και όχι στο σπόρο ή στο ίδιο το φυτό.

Ο παιδαγωγός αντίθετα εξαντλεί όλη του την επέμβαση στο αντικείμενο, το παιδί, χωρίς να τον απασχολεί το περιβάλλον. Ένα αντικείμενο, που του αποδίδει μάλιστα την ευθύνη για την καλή ή κακή ανάπτυξή του. Αυτός, με άλλα λόγια, πιστεύει στην ελεύθερη βούληση του παιδιού, και γι' αυτό του αποδίδει ευθύνη για κάθε ελάττωμά του, για κάθε λάθος του, για κάθε αδυναμία του και στέκεται απέναντί του αυστηρός τιμωρός σε περίπτωση που δε θέλει να διορθωθεί. Στο σωματικό τομέα οι γιατροί, επεμβαίνοντας επιστημονικά, δεν αποδίδουν στο παιδί ευθύνη για μια τυχόν αρρώστιά του.

Απ' αυτή τη νοοτροπία πηγάζει όλη η ηθικοδιδασκαλία, η περίφημη προσφυγή στο φιλότιμο, η ειδικότητα υποβολής κάθε καλού παιδαγωγού και η απευθείας επιβολή κάθε ανίδεου που παριστάνει τον παιδαγωγό και που πιστεύει πως μόνο με τα λόγια μπορεί κανείς να επηρεάσει τα παιδιά παιδαγωγικά.

Θυμάμαι μια μητέρα που μου παραπονιόταν για την ανυπακοή της κορούλας της και αναρωτιόταν γιατί συμβαίνει αυτό ενώ αυτή της τα είχε όλα τόσο καλά διδάξει. Και μου

έκανε μια επίδειξη του μαθήματός της:

Μπτέρα: «Ευπραξία, τι είναι υπακοή;».

Κορούλα (τεσσάρων ετών): «Ζωή».

Μπτέρα: «Ευπραξία, τι είναι ανυπακοή;».

Κορούλα: «Θάνατος».

Τώρα η μπτέρα αποστρέφεται προς εμένα:

Μπτέρα: «Βλέπεις τι ωραία της τα έμαθα! Γιατί τώρα που της λέω να φορέσει το πανωφόρι της, δε με ακούει;».

Με τον ίδιο τρόπο το δειλό παιδί υποχρεώνεται να γίνει τολμηρό, με μερικές παιδαγωγικές συμβουλές, ο φεύττης πληγώνεται για να γίνει φιλαλήθης, ο κακός τρώει ξύλο για να γίνει καλός, ο ακατάστατος μαλώνεται για να γίνει τακτικός, ο αγενής προσβάλλεται για να γίνει ευγενικός, ο άταχος τιμωρείται για να γίνει φρόνιμος, ο ανυπάκουος βρίζεται για να γίνει υπάκουος και ο τεμπέλης, το ανώτατο αυτό όριο ψυχικής διαταραχής και κατάπτωσης, αναγκάζεται με όλα τα παραπάνω μέσα για να γίνει εργατικός. Το πιο παράξενο είναι ότι ενώ βλέπουν πως με όλα αυτά τα μέσα όχι μόνο δε διορθώνονται τα ελαττώματα, αλλά γίνονται χειρότερα, τα συνεχίζουν όσο πάει με μεγαλύτερη ένταση.

Πόσες φορές δεν άκουσα από γονείς να λένε για τα μικρά τους, τριών, τεσσάρων ή πέντε ετών:

«Τώρα τα πράγματα θα αλλάξουν. Τα είπαμε οι δυο μας και μου έδωσε υπόσχεση. Αλίμονό του, αν ξαναρχίσει».

Μήπως η συχνή επιμονή ορισμένων γονέων να ζητήσει το παιδί «συγγνώμη» και να υποσχεθεί πως δε θα το ξανακάνει, δεν ανήκουν στην πίστη πως το παιδί φταίει για ό,τι κάνει και αν θέλει μπορεί να γίνει τέλειο;

Όλα πιστεύουν πως μπορεί να γίνουν με τα λόγια, ιδίως η ηθική αγωγή των παιδιών τους.

Πολλοί πάλι μιλούν για την επίδραση του παραδείγματος, θεωρώντας το βασικό παράγοντα στην ορθή διαπαιδαγώγηση του παιδιού.

Αν το παιδί ζει ομαλά τη ζωή του, αυτό προϋποθέτει ένα περιβάλλον άξιο μίμησης. Το παιδί τότε μπορεί, θέλει και αντλεί παραδείγματα. Αν όμως το παιδί ζει μια ζωή ανικανοποίητη, γεμάτη προσκόμματα, το καλύτερο παράδειγμα το αφήνει αδιάφορο, ίσως μάλιστα να χαίρεται να κάνει ακριβώς το αντίθετο από αυτό που βλέπει γύρω του. Ακόμα, αν το παιδί έχει ικανοποιητική σπιτική και σχολική ζωή, το χειρότερο παράδειγμα δεν πρόκειται να έχει επίδραση επάνω του.

Το σημαντικό λοιπόν μένει πάντα το περιβάλλον. Από τον τρόπο της ζωής θα εξαρτηθούν επιδράσεις καλές ή κακές επάνω του, ακόμα και συμβουλές, μαθήματα, ηθικές και κοινωνικές απόψεις.

Όχι, το παιδί δεν είναι ένα αντικείμενο, που επιδέχεται πλάσιμο κατά τις δικές μας αποφάσεις, τα δικά μας ιδανικά. Είναι ένας περίπλοκος ψυχικός, ηθικός, πνευματικός οργανισμός που έχει ανάγκη από κατανόηση, ηρεμία, αγάπη και ασφάλεια. Η ασφάλεια προϋποθέτει ιδίως την ηθική δύναμη των ανθρώπων που το περιτριγυρίζουν έτσι ώστε να ξέρει πως δεν πρόκειται να το αδικήσουν, να το κακομεταχειριστούν, να το αγνοήσουν. Θέλει να είναι ένα ισότιμο μέλος στην κοινωνία που ζει, όπου κανένας μεγάλος να μη χρησιμοποιεί την ανώτερη σωματική του δύναμη για να το υποτάξει σε καταστάσεις αντίθετες από τις πραγματικές του ανάγκες.

Πολλοί ερευνητές έφτασαν να πιστέψουν πως ο άνθρωπος στην προοδευτική του πορεία προς την εξέλιξή του έχασε τα οδηγητικά, βιολογικά ένστικτα που του ήταν πολύτιμα όχι μόνο για τη δική του ζωή, αλλά πολύ περισσότερο για τη ζωή και την επίδρασή του πάνω στα παιδιά του.

Η μελέτη του υποσυνείδητου φανέρωσε πολλά μυστικά των ψυχικών ανωμαλιών του ενήλικου, που αποδίδονται στη δική του κακή αγωγή και στην ανώμαλη κοινωνική ορ-

γάνωση, σπιτική και γενικότερη, όπου ήταν αναγκασμένος να περάσει την παιδική του ηλικία. Ο άνθρωπος που απομακρύνθηκε από την ομαλή ζωή αναγκάστηκε για να προσαρμοστεί στις ανώμαλες συνθήκες, να δώσει σημασία σε μη βιολογικές καταστάσεις. Έτσι, έχασε τα οδηγία ένστικτα στη ζωή, παραγνώρισε τον εαυτό του και τους συνανθρώπους του και, το χειρότερο απ' όλα, παραγνώρισε το παιδί του. Στάθηκε απέναντί του σαν αντίπαλος, υιοθετώντας εχθρική στάση σε κάθε αντιδικία μεταξύ τους. Ένας αντίπαλος με πολλή πεποίθηση στην ανωτερότητά του.

Υιοθέτησε την τιμωρία σαν παιδαγωγικό σύστημα. Αυτό το δικαίωμα όμως βαραίνει τους γονείς με δύο πελώριες ευθύνες: Αντιπροσωπεύουν μπρος στο άοπλο παιδί μια δύναμη και μια εξουσία ασύγκριτη, κι ακόμα έχουν την υποχρέωση να δίνουν συνεχώς το καλό παράδειγμα. Ο πατέρας και η μητέρα πιστεύουν ολόψυχα πως τα παιδιά τους μπορούν αυτοί να τα κάνουν καλά ή κακά. Γι' αυτό, λένε συχνά πως η μητέρα νανουρίζει στα γόνατά της τις τύχες της πατρίδας. Μα, παρ' όλα αυτά, ούτε η μητέρα ούτε ο πατέρας είναι έτοιμοι γι' αυτό το δύσκολο καθήκον. Κι όμως, η μητέρα στα νιάτα της θα δοκίμασε πολλές φορές πως μόνο με την άσκηση και την υπομονή καταφέρνει κανείς να μάθει τα πιο απλά πράγματα, αλλά δεν της πέρασε ποτέ από το μυαλό ν' αναρωτηθεί πώς ανατρέφεται ένα παιδί. Κι ο πατέρας έχει μάθει από νέος πάρα πολλά, αλλά ποτέ δε θα έλαβε τον κόπο να σκεφτεί πώς δημιουργείται ο χαρακτήρας, ούτε ποτέ προσπάθησε να μελετήσει ένα παιδί. Κατά συνέπεια, αυτό το σοβαρό καθήκον συχνά αφέθηκε στην τύχη μ' έναν τρόπο εντελώς αυθαίρετο ή αφέθηκε στην καλή θέληση ή σε μια ανάξια και ασήμαντη πείρα.

Είναι πολύ δύσκολο να γίνει κανείς μεριάς υπόδειγμα τελειότητας τέτοιο που να αξίζει τον κόπο να τον μιμηθούν τα παιδιά. Πριν να φανερωθεί μέσα στην οικογένεια η αθώα

αυτή νέα ζωή, ο πατέρας και η μητέρα διαρκώς αναγνώριζαν τα ελαττώματά τους, κι αντικρίζοντας τις ελλείψεις τους πίστευαν τον εαυτό τους ατελή. Μα ξαφνικά παρουσιάστηκε γι' αυτούς ένα νέο καθήκον. Το καθήκον να είναι τέλειοι. Τώρα πρέπει να αναθρέψουν τα παιδιά τους με συνειδητή εξουσία, να διορθώσουν τα ελαττώματά τους, να τα καλύτερέψουν με τις τιμωρίες και ιδίως με το λαμπρό παράδειγμα της τελειότητάς τους.*

Όλοι όμως ξέρουμε τι κατάσταση, τι ανωμαλίες και τι αντιθέσεις δημιουργεί κάθε μέρα η αντίληψη αυτή της αγωγής σ' όλα τα σπίτια, ιδίως όταν το παιδί βρίσκεται κάθε λίγο και λιγάκι στις αποκαλύψεις της ατέλειας των γονέων του.

Ο ενήλικος πρέπει να έχει απέναντι στο παιδί του τη στάση του ανθρώπου που το υπολογίζει στην προσφορά του για τη συμβίωση, και ιδίως τη στάση του ανθρώπου που η συμβίωση αυτή του προσξενεί χαρά. Την μεγαλύτερη σωματική του δύναμη και την πολύτιμη πείρα του να μην την αισθάνεται το παιδί σαν σύγκριση με τη μειονεξία του, αλλά να του εμπνέουν το αίσθημα της ασφάλειας, που τόσο έχει ανάγκη το παιδί για να ζήσει ευτυχισμένο.

Η ρεμία, δράση και ασφάλεια χρειάζεται το παιδί για να μπορεί με ευκολία να ανέβει τα σκαλοπάτια της ατομικής του τελειοποίησης.

β) Στο σχολείο. Τα ίδια προβλήματα στην ψυχή του παιδιού δημιουργεί ο δάσκαλος, ο τύπος του παλιού δασκάλου ας ελπίσουμε, που, με την αντίληψη της τελειότητας και της υπεροχής του απέναντι στα παιδιά, τόσο κακό έχει σκορπίσει στην εκπαίδευση. Στο σχολείο αυτό το κακό έχει εισχωρήσει σε τέτοιο σημείο που θαρρεί κανείς, μελετώντας

* M. Montessori, «Il bambino in famiglia».

προγράμματα και συστήματα, τιμωρίες και μηδενικά, ότι το μίσος έχει τόσο βαθιά εισδύσει που η φυσική αγάπη και κατανόηση δεν έχουν πια θέση. Ποιος δεν έχει υπόψη του το δάσκαλο αυτόν, τον «καρουφλαρισμένο» τιμωρό, που είναι το κέντρο, το κίνητρο, η πηγή των φώτων –διάβαζε γνώσεων– με το ύφος του και την περίφημη απόστασή του από τα παιδιά; Είναι ο τύπος του δασκάλου με το παρατσούκλι, αλίμονο αν το μάθει ο ίδιος. Ο άνθρωπος που η αρρώστια και η απουσία του προκαλούν το ξέσπασμα της πνιγμένης χαράς στα παιδιά, και που η τυχαία παρουσία του σε κάποιο δρόμο κάνει τους μαθητές να το βάλουν στα πόδια, για να μη χρειαστεί να τον αντιμετωπίσουν και, αλίμονο, να τον χαιρετίσουν! Ο άνθρωπος αυτός, ο ακοινώνητος και αλύγιστος, θεωρεί για ιδανικό του... να του μοιάσουν τα παιδιά.

Κοντά σ' αυτό τον καταδικασμένο, μα καθόλου εξαφανισμένο, τύπο του δασκάλου, έχουμε έναν άλλο, πιο καινούργιο και πιο συμπαθητικό. Είναι ο ερευνητής δάσκαλος, εκείνος που πείστηκε για τα θλιβερά αποτελέσματα της παλιάς αγωγής και προσπαθεί με χίλιες δυσκολίες και ελάχιστα εφόδια να βγάλει με την πείρα και τις μελέτες του νέους τρόπους διδασκαλίας, που να μην έχουν τα θλιβερά αποτελέσματα της παλιάς. Παλεύει, αν δεν είναι εξαιρετική προσωπικότητα που τον βοηθάει να υπερπηδήσει πολλά εμπόδια, για να βρει τον καταλληλότερο τρόπο να μεταδώσει την ορισμένη ύλη του αναλυτικού προγράμματος, που είναι υποχρεωμένος να έχει διδάξει στα παιδιά σε μια ορισμένη προθεσμία. Όταν περάσει ο επιθεωρητής, δύο πράγματα θα προσέξει: την πειθαρχία και τις γνώσεις. Πώς θα φτάσει εκεί ο δάσκαλος, τού είναι αδιάφορο. Προσπαθεί λοιπόν τώρα με καλοσύνη και επιείκεια, με νέα ταξινόμηση της ύλης πολλές φορές, να φτάσει το σκοπό του. Το κέντρο, βέβαια, μένει πάντα αυτός. Το παιδί λοιπόν, εξακολουθεί να αντιδρά, και μάλιστα έχει μεγαλύτερη ελευθερία για να φανερώ-

σει την αντίδρασή του. Οι δυσκολίες στην προσπάθειά του αυξάνουν και, ανάλογα με την αντοχή του, χάνει νωρίτερα ή αργότερα την υπομονή του. Στο τέλος του φταίνει τα νέα συστήματα.

Η αντίληψή του για την ψυχосύνθεση του παιδιού δεν είναι πολύ διαφορετική από του παλιού δασκάλου. Την εργασία την καθοδηγεί αυτός, ανάλογα με τη διαφορετική προσωπική πείρα που αποκτά. Κι αλήθεια, δύσκολο είναι δύο τέτοιοι δάσκαλοι να έχουν την ίδια πείρα στην επιτυχία της δουλειάς τους. Αυτό είναι επακόλουθο μιας αντιεπιστημονικής δουλειάς. Έχει βέβαια χίλια δίκια ο δάσκαλος να βρίσκεται σ' αυτή τη δύσκολη θέση απέναντι στο επάγγελμά του. Η κατάρτιση που πήρε στις ειδικές σχολές πολύ λίγα σωστά πράγματα του έμαθε για την εφαρμογή της εργασίας του. Οι θεωρίες που διδάσκεται δεν έχουν ανταπόκριση στην πράξη του, και το χειρότερο, εκείνοι που τον ετοιμάζουν, σπάνια έχουν ιδέα της πράξης του δασκάλου. Η πολιτεία, ο επιθεωρητής, αδιαφορούν για τις δυσκολίες του. Αυτοί αρκούνται στην αστυνόμευσή του. Τον έχουν φορτώσει μ' ένα σωρό παιδιά, με τάξεις άδειες από κάθε βοηθητικό μέσο, και προσπαθεί ο δύστυχος, αδειάζοντας τον εαυτό του, να γεμίσει τα παιδιά. Τα βιβλία που βρίσκει για να τον βοηθήσουν είναι τόσο απροσγείωτα, τόσο διαφορετικά το ένα από το άλλο που σχεδόν καμιά βοήθεια δεν του δίνουν. Έτσι, βρίσκεται σ' ένα αδιέξοδο, σε αδιάκοπο πειραματισμό, που δεν τον οδηγεί σε κανένα θετικό, πραγματικό καταστάλαγμα. Κάποια μέρα θα χάσει την υπομονή του και θα ξαναγουρίσει πλησίσιτια στα παλιά και συννηθισμένα. «Α!, τίποτα δε γίνεται χωρίς ξύλο. Τα δοκίμασα όλα και ξέρω. Εκείνα που μας λένε είναι ουτοπίες. Ξέρετε τι ευεργετικό που είναι πολλές φορές ένα χαστούκι; Ησυχάζεις από τον πανζουρλισμό και μπορείς να προχωρήσεις». Πνίγεται έτσι κάθε επαναστατική εκδήλωση του παιδιού, χωρίς να φοβηθεί αν η πορεία

της δουλειάς του είναι αρεστή ή όχι. Στο κάτω κάτω της γραφής, μπορεί να πει, «έκανα ό,τι μπορούσα, αλλά τα μεγάλα ερωτηματικά ήταν πάντα μπροστά μου και ζητούσαν την ανεύρετη απάντηση. Μπορεί να φταίω εγώ, μπορεί και τα παιδιά». Μήπως όμως φταίνε τα νέα συστήματα;

Δ. ΝΕΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ

Το μεγαλύτερο πρόβλημα της αγωγής πρέπει να στραφεί προς τον ενήλικο, είτε δάσκαλο είτε γονιό. Πρέπει αυτός πρώτα να αλλάξει τη στάση του απέναντι στο παιδί, να απαλλαγεί από τις βλαβερές προκαταλήψεις και να γεμίσει τη συνείδησή του με καινούργιο φως. Όπως στο σπίτι η γνώση των αναγκών της παιδικής ηλικίας θα κάνει το γονέα να αλλάξει παιδαγωγική συμπεριφορά, έτσι και στο σχολείο το πρωταρχικό καθήκον του καλού δασκάλου θα είναι η μελέτη της ψυχοσύνθεσης του παιδιού, που θα του επιτρέψει να διαμορφώσει επιστημονικά ορθό πρόγραμμα εργασίας, που θα τον γεμίσει χαρά και αισιοδοξία για τη δουλειά του και θα του επιτρέψει αναμφισβήτητα να αποκτήσει τον τίτλο του επιστήμονα παιδαγωγού.

α) Στο σπίτι. Κάθε μητέρα και πατέρας πρέπει να αποκτήσουν την ικανότητα να παρακολουθούν το παιδί τους με πραγματικά επιστημονικό μάτι, αν είναι δυνατό από την πρώτη μέρα που θα γεννηθεί. Κάθε του εκδήλωση, είτε ευχάριστη είτε δυσάρεστη, πρέπει να ερμηνεύεται σωστά. Πρέπει όλοι να πιστέψουμε πως δεν υπάρχουν αποτελέσματα χωρίς αιτίες. Η έξυπνη μητέρα, ο διορατικός πατέρας, πρέπει να μάθουν να βρίσκουν αυτή τη σχέση εκδήλωσης και αιτίας, κι αυτόματα να αλλάξουν στο καλύτερο τη στάση τους απέναντι στο παιδί. Η εργασία αυτή, βέβαια, θέλει ικανότητα παρατήρησης, διείσδυσης και σύνθεσης των διαφόρων εκδηλώσεων. Ο καλός γονιός όμως θα προτιμήσει να κουραστεί

λίγο στην αρχή, για να έχει αργότερα την ικανοποίηση, τη γαλήνη και την ευτυχισμένη επανάπαυση των ευνοϊκών αποτελεσμάτων.

Ο πατέρας και η μητέρα πρέπει να πάψουν να θεωρούν τον εαυτό τους τέλειο και άξιο μίμησης. Έτσι, θα προσπαθούν να γίνονται κάθε μέρα και καλύτεροι. Πρέπει να πάψουν να βλέπουν στο παιδί τους τον ενήλικο της αυριανής κοινωνίας και να του δώσουν τη δυνατότητα να ζήσει τη σημερινή ζωή του. Πρέπει να αποκτήσουν την ικανότητα να ξεχωρίζουν μια πραγματική βιολογική ανάγκη από μια ιδιοτροπία. Και στην εμφάνιση κάθε ιδιοτροπίας να μάθουν να ερευνούν τι την έχει προκαλέσει. Πρέπει να πειστούν πως το παιδί έχει και δικαιώματα σ' αυτή τη ζωή που το έφεραν και όχι μόνο καθήκοντα. Πρέπει να απαλλαγούν από την εγωιστική, αντικοινωνική ιδέα πως το παιδί είναι ιδιοκτησία τους και μπορούν να το κάνουν ό,τι θέλουν.

Ο πατέρας και η μητέρα που ανέλαβαν το βαρύ καθήκον να ετοιμάσουν έναν καλό και χρήσιμο πολίτη της αυριανής κοινωνίας, πρέπει να ετοιμαστούν θετικά γι' αυτή την αποστολή. Με τον ίδιο ζήλο που μελετούν και εφαρμόζουν τους νόμους της σωματικής υγιεινής, πρέπει να μελετήσουν και να εφαρμόσουν την ψυχική υγιεινή. Πρέπει να τους γίνει συνειδητό πως κάθε ανωμαλία, κάθε ελάττωμα δεν είναι σφάλμα του ίδιου του παιδιού και να μην του ζητούν ευθύνες, αλλά να αναζητήσουν το σφάλμα μέσα τους, στο περιβάλλον όπου ζει, και να φροντίσουν να το διορθώσουν. Τότε θα μπορούν να έχουν το δικαίωμα να λέγονται γονείς παιδαγωγοί.

Η πρώτη και βασική διόρθωση πρέπει να στραφεί προς τον ενήλικο. Η σωστή στάση του απέναντι στο παιδί θα αντανακλά πάντοτε ευνοϊκά στη διαμόρφωση, στην εξέλιξη του παιδιού και στις ομαλές σχέσεις που θα δημιουργηθούν μεταξύ τους.

β) Στο σχολείο. Το πρωταρχικό καθήκον του καλού δασκάλου είναι το ίδιο, δηλαδή η βαθιά γνώση του παιδιού. Όταν γνωρίσει καλά το παιδί και μάθει να το παρατηρεί, αυτό το ίδιο θα του χρησιμεύσει για οδηγός, για δάσκαλος σε κάθε δύσκολη περίπτωση και θα τον οδηγήσει στην πραγματική βοήθεια που έχει ανάγκη η παιδική ηλικία. Η γνωριμία και η γνώση των αναγκών του παιδιού θα του υπαγορεύσουν τη διάρθρωση της παιδαγωγικής του εργασίας. Αυτή θα τον οδηγήσει στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος προσαρμοσμένου στην ιδιοσυγκρασία και τις ανάγκες του. Θα απαλλάξει το περιβάλλον από τα εμπόδια που δημιουργεί ο ίδιος με την υποβολή και την επιβολή. Θα ανεξαρτητοποιήσει το παιδί από τη δική του έντονη προσωπικότητα και θα του επιτρέψει να τραβήξει το δρόμο της αδιάκοπης προόδου εργαζόμενο μέσα σ' αυτό το περιβάλλον. Στο περιβάλλον αυτό πρέπει να τοποθετήσει κατάλληλα ερεθίσματα που θα προκαλούν στο παιδί πνευματικές ενεργητικότητες. Η πίστη του στις δυνατότητες του παιδιού θα τον ξεχωρίσει από τον παλιό δάσκαλο, τον τύπο του αδιάκοπου ρήτορα. Θα είναι εκεί μέσα ο σύμβουλος που έχει μεγαλύτερη πείρα και, όταν χρειάζεται, ο βοηθός και ο συνεργάτης. Ο δάσκαλος αυτός θα έχει ψυχραιμία και πίστη. Θα ξέρει να περιμένει τη φυσική σειρά των φαινομένων, χωρίς να τα βιάζει ούτε να τα εμποδίζει. Δε θα είναι πια ο νευρικός ηγέτης, που αντιστέκεται σε όλους τους φυσικούς, βιολογικούς τους νόμους. Δεν είναι καν δάσκαλος εδώ. Είναι, όπως είπαμε, ένας καθοδηγητής όταν χρειάζεται, ένας σύμβουλος, ένας φίλος.

Η πιο ενεργητική συμβολή του νέου δασκάλου συνοψίζεται στην ετοιμασία του περιβάλλοντος. Αυτός είναι ο δημιουργός του, ο εμπνευστής, ο ανανεωτής του. Στην κοινωνία των παιδιών είναι ο συνάνθρωπος, ο καλός, ο διακριτικός, που πλησιάζει τα παιδιά και τους μιλάει μόνο την κατάλληλη

στιγμή και για όση ώρα πρέπει. Ποτέ πολλή ώρα. Δε βάζει σαν τον παλιό δάσκαλο συνεχώς ερωτήσεις ούτε περιμένει να κρίνει τα παιδιά από τις απαντήσεις τους και να δείξει την ανωτερότητά του σε περίπτωση άγνοιας του παιδιού. Αυτός, αντίθετα, απαντάει όταν τον ρωτούν, όπως πρέπει να είναι και η φυσική σειρά:

«Εκείνος που δεν ξέρει ρωτάει εκείνον που ξέρει». Στα κοινά σχολεία γίνεται ακριβώς το αντίθετο.

Ο νέος δάσκαλος έχει εμπιστοσύνη στο υλικό του, που θα ωθήσει τα παιδιά στην έρευνα και που θα τα διδάξει με ομαλό τρόπο τις ιδιότητες των αντικειμένων και θα τα οδηγήσει στο δρόμο της επιστήμης. Ξέρει πως κανείς απ' έξω δεν μπορεί να παρακολουθήσει την πορεία της ψυχικής ανάπτυξης, τις εσωτερικές της απαιτήσεις, ούτε τις χρονικές εναλλαγές της σε κάθε παιδί. Γι' αυτό, τα αφήνει ανενόχλητα να οδηγηθούν προς τη γνώση τη βαθιά, την παντοτινή.

Ο νέος δάσκαλος είναι ο συνδεδεμένος κρίκος του παιδιού με το περιβάλλον. Του διδάσκει απλά και λιτά τη χρήση του υλικού και τους κανόνες της αρμονικής κοινωνικής συμβίωσης. Έπειτα περιμένει με υπομονετική προσδοκία τα αποτελέσματα πάνω στην προσωπικότητα του παιδιού. Ξέρει πως τα παιδιά δεν εργάζονται ούτε για το φόβο της τιμωρίας ούτε για την αναμονή του επαίνου, αλλά γιατί η προσαρμοσμένη φυσική εργασία είναι μία εσωτερική ανάγκη. Τους δίνει απάντηση στις πνευματικές τους αναζητήσεις. Καταργεί λοιπόν βαθμούς, ελέγχους, τιμωρίες και βραβεία. Δεν μπορεί να ξεχωρίσει ούτε το πρώτο, ούτε το δεύτερο, ούτε το τελευταίο. Γιατί, για εκείνον που παρατηρεί τους συνανθρώπους του με αγάπη και κατανόηση, καθένας έχει τη δική του προσωπικότητα που εξελίσσεται, τη δική του αξία και χάρη.

Ο δάσκαλος είναι εδώ ο παθητικός παρατηρητής, ο θεατής της εργασίας του παιδιού. Δεν είναι ούτε ηθοποιός ούτε υποβολέας. Επεμβαίνει μόνο όταν συνδέει το παιδί με

το περιβάλλον ή όταν το ίδιο του ζητήσει μια νέα σύνδεση. Όταν φεύγουν τα παιδιά, ο δάσκαλος γίνεται πάλι ενεργητικός. Φροντίζει να ανανεώσει το περιβάλλον, να αντικαταστήσει το φθαρμένο υλικό, να στολίσει την τάξη για να είναι πάλι έτοιμη να υποδεχτεί τα παιδιά την άλλη μέρα.

Πόσο πιο ευχάριστη είναι η δουλειά αυτού του πρόσχαρου και γελαστού δασκάλου, που είναι απ' όλα τα παιδιά αγαπητός και ευπρόσδεκτος, από τη σκληρή δουλειά του παλιού δασκάλου, με το αδιάκοπο πρόβλημα της εξωτερικής πειθαρχίας και την παντοτινή αγωνία μήπως δεν προφτάσει να μεταδώσει όλη την υποχρεωτική ύλη του αναλυτικού προγράμματος! Εδώ ο δάσκαλος σέβεται την προσωπικότητα του παιδιού και του φέρεται όπως σε αξιόλογο συνομήλικο, με κάθε ευγένεια και αξιοπρέπεια. Δεν του χρειάζεται ούτε αυστηρότητα, ούτε συγκαταβατική καλοσύνη, ούτε τιμωρίες, ούτε άκαιρα χάδια, που και αυτά είναι το ίδιο ταπεινωτικά για το παιδί.

Παραθέτουμε δώδεκα χαρακτηριστικές συμβουλές της Μοντεσσόρι για το νέο δάσκαλο, στο νέο σχολείο:

1) Ο δάσκαλος θα προσέξει όσο το δυνατόν περισσότερο την καθαριότητα και την τάξη στο περιβάλλον του. Θα αντικαθιστά τα χαλασμένα αντικείμενα με καινούργια, θα πλουτίζει το περιβάλλον με πράγματα που θα το ομορφαίνουν και θα εργαστεί σαν τον πιστό υπηρέτη που ετοιμάζει το σπίτι για την υποδοχή του κυρίου του.

2) Ο δάσκαλος θα μάθει στα παιδιά τη χρήση των αντικειμένων. Θα δείξει, όσο τελειότερα μπορεί, όλες τις ενέργειες της καθημερινής ζωής. Κι όλα αυτά με γλυκύτητα, με ακρίβεια, για να είναι δυνατό ο καθένας να μπορεί να χρησιμοποιήσει ό,τι προσφέρεται από το περιβάλλον.

3) Ο δάσκαλος είναι ενεργητικός όταν συσχετίζει το παιδί με το περιβάλλον, γίνεται παθητικός όταν η συσχέτιση αυτή έχει γίνει.

4) Ο δάσκαλος παρακολουθεί διαρκώς τα παιδιά για να βοηθήσει εκείνο που ζητάει άδικα κρυμμένα αντικείμενα ή εκείνο που έχει ανάγκη από βοήθεια.

5) Ο δάσκαλος πρέπει να πλησιάζει το παιδί που τον φωνάζει.

6) Ο δάσκαλος πρέπει να ακούει εκείνον που του μιλάει και να απαντάει σ' εκείνον που τον ρωτάει.

7) Ο δάσκαλος δεν πρέπει να διορθώνει εκείνον που κάνει λάθη.

8) Ο δάσκαλος πρέπει να σέβεται εκείνον που ξεκουράζεται ή που κοιτάζει ήσυχα την εργασία των άλλων, χωρίς να του φωνάζει, χωρίς να τον ανησυχήσει, χωρίς να τον αναγκάσει να εργαστεί.

9) Ο δάσκαλος δεν πρέπει να απαγορεύει τη χρήση του υλικού σ' εκείνον που το αρνήθηκε μια φορά ή να αρνηθεί να εξηγήσει κάτι σε κάποιον που θα του ζητήσει, επειδή δεν το είχε καταλάβει.

10) Ο δάσκαλος πρέπει να εμψυχώνει το περιβάλλον με τις διαρκείς του φροντίδες, με τη γλυκιά του κουβέντα. Τα παιδιά πρέπει να αισθάνονται πως κάθε επέμβαση του δασκάλου είναι μια ένδειξη αγάπης.

11) Ο δάσκαλος πρέπει να κάνει αισθητή την παρουσία του σ' εκείνον που τον ζητάει και να κρύβεται από εκείνον που τραβάει μονάχος το δρόμο του.

12) Ο δάσκαλος πρέπει να είναι για το παιδί που τελειωσε την εργασία του και που έδωσε γι' αυτήν όλες του τις προσπάθειες, η πνευματική επιδοκιμασία, η βοήθεια που μέσα στη σιωπή χαρίζει την ψυχή της.

Η ετοιμασία του περιβάλλοντος, όσο πλούσιο και να είναι σε ερεθίσματα ενεργητικότητας, ασφαλώς μένει κάτι «νεκρό», αν ο δάσκαλος δεν είναι έτοιμος για τη νέα αποστολή με νέες αρχές και νέα πίστη.

Του χρειάζονται νέες μελέτες, νέα προσόντα, νέα αγωγή,

νέος προσανατολισμός, που θα τον οδηγήσουν στην κατάκτηση των μυστικών της παιδικής ηλικίας.

Τα βασικά καθήκοντα που διαγράφονται σήμερα στο νέο δάσκαλο είναι τρία:

α) Η εξυγίανση των ανώμαλων παιδιών της σημερινής αγωγής.

β) Η δημιουργία των όρων για τη σωματική και ψυχική υγιεινή και

γ) Η διευκόλυνση του παιδιού για τη μεγαλύτερη προώθηση προς την εξέλιξή του. (Σωματική και ψυχική ευγονική).

Τα καθήκοντα αυτά ειδικότερα διαμορφώνουν τα παρακάτω χρέη:

1) Την δημιουργία του οργανωμένου περιβάλλοντος.

2) Την απελευθέρωση του παιδιού από το ζυγό του ενηλίκου.

3) Την οργάνωση δυνατότητας για αυτοαγωγή.

4) Την διαμόρφωση νέας προσωπικότητας του παιδιού.

Ε. ΤΟ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Όλες οι απαιτήσεις της ομαλής ψυχικής ζωής και ανάπτυξης συνοψίζονται στην προσφορά του οργανωμένου περιβάλλοντος. Με τον όρο αυτόν εννοούμε τις νέες τάξεις εργασίας, που μοιάζουν περισσότερο με εργαστήρια παρά με τις γνωστές κλασικές τάξεις. Είναι ένα ευχάριστο, ωραίο και υγιεινό εργαστήριο, όπου έπιπλα, σκεύη, υλικό καθαριότητας ατομικής και περιβάλλοντος, καθώς και το χαρακτηριστικότερο, το υλικό πνευματικής ανάπτυξης, ο πραγματικός δάσκαλος του σχολείου αυτού, είναι όλα στη διάθεση των παιδιών. Έχουν το δικαίωμα να τα χρησιμοποιούν ελεύθερα όποτε τα χρειαστούν, όποτε το επιθυμήσουν. Και το ομαλό παιδί επιθυμεί εκείνο που πραγματικά έχει ανάγκη και

που του προσφέρει την ψυχική και πνευματική ικανοποίηση πάντα στην κατάλληλη στιγμή. Μόνο το ανώμαλο παιδί επιθυμεί πάντα ό,τι το βλάπτει, ό,τι ενοχλεί το περιβάλλον, ό,τι ξέρει πως είναι απαγορευμένο από τη μικρή κοινωνία όπου ζει.

Θα έρθει η εποχή που το μικρό παιδί θα θελήσει να ασκήσει την αφή, την ακοή, την όραση, την αίσθηση του βάρους και της θερμοκρασίας, τη στερεοογνωστική αίσθηση κ.λπ. Για κάθε τέτοια εσωτερική ανάγκη θα βρει το αντίστοιχο υλικό στο περιβάλλον του. Θα έρθει ώρα που θα θελήσει να συντείνει στην τελειότερη καθαριότητα και τακτοποίηση του περιβάλλοντος ή στην περιποίηση του εαυτού του. Σ' αυτά θα συντείνει η αναγκαιότητα της στιγμής. Για όλα θα βρει τα αντίστοιχα μέσα. Θα έρθει ηλικία που θα αποκτήσει ισχυρό ενδιαφέρον για καθετί που συνδέεται με την αρίθμηση, τη γραφή, την ανάγνωση. Και γι' αυτά θα βρει συστηματικά ερεθίσματα στο περιβάλλον του. Θα έρθουν μέρες που θα τραβηχτεί εντατικά προς το καθετί που ξεδιαλύνει τα μυστικά της μουσικής, στη θεωρία και στην πράξη, του συνδυασμού χρωμάτων και σχημάτων, στο σχέδιο και στη ζωγραφική. Θα βρει για κάθε του τέτοια επιθυμία το ανάλογο υλικό. Αργότερα, θα έρθει η εποχή που θα αποκτήσει ενδιαφέροντα για την Ιστορία, τη Γεωγραφία, ή τη μελέτη των φυσικών φαινομένων, και γενικά του γύρω του κόσμου. Για όλα θα βρει στο περιβάλλον του το κατάλληλο μέσον. Θα έρθουν μέρες που θα έχει επιθυμία να έρθει σε επαφή με τη γη, να σκάψει, να σπείρει, να μελετήσει τους νόμους της ανάπτυξης του φυτικού κόσμου. Το ίδιο θα έχει πολλές φορές την επιθυμία να παρατηρήσει και να μελετήσει τα ζώα, να τα περιποιηθεί, να τα παρακολουθήσει. Για όλα το περιβάλλον θα του προσφέρει τη δυνατότητα. Θα έρθουν ώρες που το παιδί θα επιθυμήσει να μελετήσει τους νόμους της Ορθογραφίας, της Γραμματικής, του Συντακτικού. Όλες τις επιθυμίες αυτές θα τις ικανοποιήσει στο περι-

βάλλον του. Θα έρθουν ώρες που θα πρέπει να γυμναστεί, να τρέξει, να χορέψει. Θα έχει και γι' αυτά ευκαιρίες. Θα έρθει ώρα που θα θελήσει να βυθιστεί σ' ένα καλό βιβλίο, που θα του μιλάει για τη ζωή άλλου κόσμου, για ζώα και φυτά άγνωστα, για χώρες μακρινές, παγωμένες ή ολόζεστες. Θα έχει όλη την ψυχία, την άνεση και την ευκαιρία να μελετήσει ό,τι το ενδιαφέρει. Περίπατοι, εκδρομές, ταξίδια, γιορτές πλουτίζουν ακόμα περισσότερο τη ζωή των τάξεων αυτών.

Κάθε γνώση και ικανότητα που ο πολιτισμός έχει κατακτήσει, συγκινεί και τραβάει το παιδί. Η εσωτερική εξελικτική του τάση δεν αφήνει ευκαιρίες που δε θα αδράξει για την ικανοποίηση του εσωτερικού της σκοπού. Όλα αυτά θα γίνουν στον κατάλληλο χρόνο, με τη βοήθεια των εποχών ειδικής ευαισθησίας. Όλα αυτά θα γίνουν επίσης με τη βοήθεια της εσωτερικής ενότητας, που λειτουργεί όταν η εργασία είναι ατομοποιημένη.

Όλα τα πολύτιμα κοινωνικά του ένστικτα βρίσκουν έτσι ευκαιρία να εκδηλωθούν και να αναπτυχθούν ομαλά. Σαν ελεύθερα άτομα θα είναι υπάκουα και πειθαρχημένα. Απρόσωποι κανόνες που κατευθύνουν την ομαλή κοινωνική ζωή του σχολείου είναι ευπρόσδεκτοι, γιατί υποβάλλονται, όχι από την ατομική αυθαίρετη θέληση μιας ισχυρής προσωπικότητας, αλλά από τον απρόσωπο νόμο της ανάγκης μιας αρμονικής συμβίωσης και συνεργασίας.

Το σχολείο αυτό είναι ένα πραγματικό σχολείο εργασίας. Όλοι εργάζονται με ικανοποίηση και χαρά, γιατί ο άνθρωπος είναι ένα ον εργατικό και μόνο ανώμαλοι όροι εργασίας τού καταστρέφουν αυτό το πολύτιμο χαρακτηριστικό. Τότε η εργασία γίνεται αγγαρεία.

1. Ειδικό υλικό πνευματικής ανάπτυξης

Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο του ομαλού αυτού περιβάλλοντος είναι το ειδικό υλικό πνευματικής ανάπτυξης. Εί-

ναι το υλικό που ευνοεί τη δημιουργική δραστηριότητα των παιδιών, πλουτίζοντάς τα συγχρόνως με ποικίλες χρήσιμες γνώσεις και πολλές ικανότητες.

Το υλικό αυτό δεν απαιτεί μια κινητική δράση μόνο. Μαζί μ' αυτή οι πνευματικές αναζητήσεις του παιδιού ικανοποιούνται. Απ' αυτή την ικανοποίηση πηγάζει η ηρεμία, η χαρά, η πειθαρχία. Οι εργασίες αυτές διαφέρουν από τη δράση των παιδιών με τα παιχνίδια της αγοράς. Εκείνα δεν ικανοποιούν τον πνευματικό άνθρωπο. Δεν τον ικανοποιούν αργά και κλιμακωτά, ώστε η κάθε γνώση να βασίζεται σε αναγκαίες προηγούμενες και να είναι ακριβώς εκείνες που αναζητεί το παιδί στην κατάλληλη στιγμή.

«Ενήλικοι που παρουσιάζουν ψυχικές ανωμαλίες είναι συνήθως εκείνοι που στην παιδική τους ηλικία δεν έπαιξαν», λένε οι σύγχρονες ψυχολογίες. Μπορούμε όμως όλοι να κάνουμε την παρατήρηση πως μέσα σ' αυτά τα ανώμαλα άτομα βρίσκονται πολλά της εύπορης τάξης, που στην παιδική τους ηλικία ήταν βουτηγμένα στα παιχνίδια, στην παιδική διασκέδαση.

Η φυσιολογική πορεία της ψυχικής ανάπτυξης ακολουθεί ορισμένους νόμους. Όπως στην πορεία της σωματικής ανάπτυξης ο οργανισμός ζητάει την ειδική για κάθε ηλικία τροφή, που η σύγχρονη επιστήμη τόσο τελειοποίησε με ειδικά παιδικά διαιτολόγια, έτσι και ο ψυχικός οργανισμός ζητάει κι αυτός το δικό του διαιτολόγιο. Οι ασχολίες που μπορούν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις ενεργητικότητας και πνευματικής αναζήτησης δεν είναι τα παιχνίδια της αγοράς. Αυτό είναι το ειδικό υλικό πνευματικής ανάπτυξης, που ανταποκρίνεται στις αναζητήσεις και τις ανάγκες του πνευματικού όντος. Δε σημαίνει αυτό πως όσοι δεν τα χάρηκαν στην παιδική τους ηλικία πρέπει οπωσδήποτε να μεγαλώσουν ανώμαλα. Στο τυχαίο περιβάλλον του παιδιού υπάρχουν πολλές συμπτωματικές ευκαιρίες, που τα παιδιά

αρπάζουν και ταχτοποιούν τον πνευματικό τους κόσμο, άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο και άλλος καμιά φορά καθόλου. Το επιστημονικό καθήκον της Παιδαγωγικής είναι να τα προσφέρει στα παιδιά με τη σειρά και την καθαρότητα που απαιτεί η ψυχική του εξελικτική τάση. Σήμερα, αντί για θετική βοήθεια, το περιβάλλον του παιδιού το γεμίζει με αντιπνευματικά, πολλές φορές, παιχνίδια ή άχαρες σχολικές εργασίες. Τι γίνονται έτσι η ενεργητικότητα και οι εσωτερικές τάσεις για γόνιμη ψυχική ανάπτυξη; Είναι δυνατόν, αφού δε διοχετεύονται καλά, να καταστραφούν; Μα ποια ενέργεια στη φύση καταστρέφεται; Ο νόμος της αφθαρσίας της ενέργειας ισχύει κι εδώ. Οι τάσεις ενεργητικότητας που θα έπρεπε να διοχετεύονται σκόπιμα, όπως σκόπιμα χρησιμοποιούνται οι στομαχικές εκκρίσεις για τη χώνεψη, μεταβάλλονται εδώ σε άσκοπες ενεργητικότητες με όλες τις ανώμαλες μορφές τους.

Ανάλογα με τις δυνατότητές του το κάθε παιδί αντιδρά λιγότερο ή περισσότερο έντονα στους φραγμούς του περιβάλλοντος. Ικανοποιεί λιγότερο ή περισσότερο τυχαία τις απαιτήσεις της ψυχικής του ζωής και πληγώνεται λιγότερο ή περισσότερο από τις εξωτερικές αντιδράσεις και τις δυσκολίες. Κατορθώνουν να περάσουν αλώβητοι μόνο οι λίγοι, οι δυνατοί και να προσφέρουν έπειτα δημιουργικά στην κοινωνία τη συμβολή τους. Αν όμως η ισχυρή αυτή προσωπικότητα μπορούσε να βρει επιστημονική βοήθεια, πόσα θα μπορούσε να προσφέρει αργότερα στην κοινωνία!

Το πολύ πλήθος των παιδιών δε διαθέτει τέτοια δυναμικότητα. Υποκύπτει στην πάλη του με το εχθρικό περιβάλλον και η υποταγή του εκδηλώνεται με διάφορες ανωμαλίες. Συνήθως, τα έξυπνα παιδιά έχουν εντονότερες αντιδράσεις, γιατί αυτά ακριβώς έχουν περισσότερες απαιτήσεις, που, επειδή δεν ικανοποιούνται, οδηγούνται σε ψυχικές περιπλοκές. Πολλές φορές από ενήλικους ακούμε: «Είναι πολύ

άταχτος γιατί είναι έξυπνος». Τις ανωμαλίες αυτές θα τις σέρνει και στην ενήλικη ζωή του με πολλές και διάφορες μορφές.

Οι ανώμαλες λοιπόν ψυχικές καταστάσεις των ενηλίκων δεν οφείλονται απλώς στην έλλειψη του παιδικού παιχνιδιού, αλλά στην έλλειψη της ορθά οργανωμένης παιδικής ασχολίας, που να ανταποκρίνεται στις εσωτερικές ανάγκες της παιδικής ενεργητικότητας.

Όταν το παιδί βρει στο περιβάλλον του αντικείμενα με πραγματικό εσωτερικό ενδιαφέρον, εγκαταλείπει αυθόρμητα τα παιχνίδια.

Ονομάζουμε την εσωτερικά σκόπιμη ενεργητικότητα *εργασία* και την άσκοπη ενεργητικότητα *παιχνίδι*.

Παραθέτουμε μερικά λόγια της Μοντεσσόρι για τη σημασία και την αναγκαιότητα του ειδικού αυτού υλικού.

Το πνεύμα του παιδιού έχει μια ανάγκη πολύ βαθύτερη, που το σπρώχνει στη δημιουργική ενεργητικότητα. Δεν το ικανοποιούν τα επιφανειακά απλώς πράγματα, αλλά τα πνευματικά. Η ικανοποίηση έρχεται όταν μπορούμε να αναζητήσουμε στα πράγματα, που παρουσιάζονται σαν διάφορα εξωτερικά φαινόμενα, την ουσία, τη λεπτομέρεια που είναι μέσα τους κρυμμένη. Αυτό ακριβώς χαρακτηρίζει την ακούραστη εργασία των παιδιών. Θα νόμιζε κανείς πως η επιστήμη δεν είναι καταληπτή από το παιδί. Και όμως, η βαθιά κατανόηση και η εσωτερική διείσδυση φέρνουν το ενδιαφέρον και την ξεκούραστη δράση. Το ενδιαφέρον έρχεται όταν έχει κανείς τη δυνατότητα να κάνει κατασκευές και ανακαλύψεις. Οι πνευματικές ανακαλύψεις χαρίζουν την ενεργητικότητα, που είναι η αγάπη του ατόμου στο περιβάλλον. Όταν ακόμα δίνουμε στο παιδί υλικό που δεν αντιπροσωπεύει πράγματα φυσικά, αλλά την αφηρημένη εργασία του ανθρώπου, που, όπως συνήθως παρουσιάζεται, είναι ακατάληπτη στο παιδί, τότε βάζουμε υλοποιημένες αφαιρέσεις στην αντιληπτική του ικανότητα

με τρόπο που να μπορεί να τις καταλάβει και να δράσει με συνέπεια. Μαζί με τις επιστήμες του ζωικού κόσμου και την ανάπτυξη της τεχνικής, τα προϊόντα της ανθρώπινης διανοήσεως, όπως η αριθμητική, η βαθιά μελέτη της γλώσσας, οι γεωμετρικές σχέσεις, η ανακάλυψη νόμων κ.ά., καθώς και όλες οι εργασίες που κάνουμε στο παιδί προσοιτές με το υλικό, βοηθούν στην ανάπτυξη της συσχέτισης του ανθρώπου με το περιβάλλον, και έτσι το ενδιαφέρον δε χάνεται ποτέ. Πρέπει να μη δίνουμε στα παιδιά πράγματα νεκρά και αδρανή, αλλά τα μυστικά των πραγμάτων και τη δυνατότητα να διεισδύουν μέσα σ' αυτά. Το πνεύμα του ανθρώπου είναι πραγματικά ικανοποιημένο, όταν μπορεί να ανακαλύπτει και να δημιουργεί.

Εμείς δεν πρέπει να απλοποιούμε τα πράγματα, αλλά να κάνουμε εύκολα τα δύσκολα, για να μπορεί να γίνουν αντιληπτά από τα παιδιά, χωρίς να επεμβαίνει ο ενήλικος, αφήνοντας ελεύθερη και απείραχτη την ενεργητικότητά τους. Ο σκοπός μας δεν είναι να ετοιμάσουμε τις ανέσεις στη ζωή, αλλά να ετοιμάσουμε στο πνεύμα τη δυνατότητα να διεισδύσει στα πιο βαθιά πράγματα με διαύγεια και απλότητα*.

Συνοπτικά, τα χαρακτηριστικά του βασικού ειδικού υλικού είναι:

1) Η επιστημονικά προσαρμοσμένη πνευματική τροφή της κάθε ηλικίας.

2) Αντικαθιστά το δάσκαλο που μιλάει, έχοντας βαθύτερα αποτελέσματα από εκείνον.

3) Αισθητοποιεί και συνειδητοποιεί βασικές έννοιες, απαραίτητες για την πνευματική του συγκρότηση και την κατοπινή κατάκτηση της ανθρώπινης γνώσης.

4) Προσφέρει κάθε γνώση και δεξιότητα ακριβώς τότε που οι εσωτερικές ανάγκες του παιδιού τις επιζητούν.

* M. Montessori, «Il bambino in famiglia».

5) Εισάγει το παιδί στον κόσμο της Επιστήμης, στο θετικό και επιστημονικό τρόπο σκέψης, γιατί είναι κατασκευασμένο σε επιστημονικές βάσεις. Αυτό είναι το μυστικό που χαρίζει το εσωτερικό ενδιαφέρον.

6) Το εσωτερικό ενδιαφέρον, που χαρακτηρίζει κάθε είδος του υλικού αυτού, δίνει ευκαιρίες για λογική επεξεργασία, για εξαγωγή συμπερασμάτων και νόμων που είναι τα πολύτιμα πλεονεκτήματα της αυτενέργειας.

7) Ύστερα από κάθε ορθή χρησιμοποίηση το παιδί έχει πνευματικό κέρδος.

8) Το υλικό αυτό περιέχει τον α υ τ ο έ λ ε γ χ ο. Κάθε λάθος γίνεται μόνο του φανερό, χωρίς να χρειαστεί να το διαπιστώσει ο δάσκαλος. Το παιδί μόνο του το αντιλαμβάνεται και μόνο του το διορθώνει. Ο έλεγχος τότε γίνεται ψυχικός και όχι μηχανικός, όπως με μια παρεμβολή του δασκάλου. Αυτή είναι η βασική πρϋπόθεση της α υ τ ο α γ ω γ ή ς.

9) Ακολουθεί βαθμιαία την πνευματική ανάπτυξη του παιδιού με τη βοήθεια των εσωτερικών του ψυχικών τάσεων. Έτσι, κάθε παιδί προχωρεί ανάλογα με τις δυνατότητές του από τα ευκολότερα στα δυσκολότερα, με σταθερές βάσεις, δίχως χάσματα. Τα καθυστερημένα παιδιά ρυθμίζουν την πρόοδό τους χωρίς εξωτερικές βιασύνες, που θα είχαν ως αποτέλεσμα πολλά κενά στην πνευματική τους ανάπτυξη. Τα προχωρημένα διανοητικά παιδιά τραβούν μπροστά χωρίς τίποτε να τα συγκρατεί συνεχώς στα ίδια και γνωστά, πράγμα που συχνά τα οδηγεί στην αδιαφορία και την εγκατάλειψη της εργασίας.

10) Όλες οι βασικές γνώσεις αρχίζουν μ' αυτό το υλικό από το *συγκεκριμένο*, προχωρούν στο *συμβολικό* και τέλος φτάνουν στο *αφηρημένο*.

Το υλικό αυτό είναι ταξινομημένο ανάλογα με τη βαθμίδα σχολικής διαβάθμισης που το χρησιμοποιεί. Την ταξινόμηση αυτή την ποικίλλει το παιδί ανάλογα με τις προσω-

πικές του ικανότητες, γιατί το ίδιο θα κανονίσει το είδος, την πορεία και τη δυσκολία του υλικού που θα χρησιμοποιήσει.

Το υλικό αυτό υλοποιεί και τις δυσκολότερες θεωρούμενες γνώσεις και τις κάνει ευνόητες και ευπρόσδεκτες από το παιδί, όπως είναι για παράδειγμα το πασίγνωστο πια υλικό αριθμητικής που εξελίσσεται από τα ευκολότερα στα δυσκολότερα με μια απλότητα και τελειότητα εξαιρετική. Και ο πιο παλιός δάσκαλος θα ομολογήσει πως η αριθμητική δεν μπορεί να διδαχτεί με τα λόγια. Το υλικό αυτό είναι τόσο έξυπνα, τόσο πρόσχαρα και τόσο κατανοητά ταξινομημένο και υλοποιημένο που κανένα παιδί δεν μπορεί να μείνει ούτε πίσω ούτε να δημιουργήσει χάσματα στην εργασία του πάνω στην αριθμητική.

Εκτός από την αριθμητική, κι όλες οι άλλες γνώσεις είναι το ίδιο υλοποιημένες, σύμφωνα με την αντιληπτική ικανότητα κάθε ηλικίας: Ανάγνωση, Γραφή, Γραμματική, Συντακτικό, Γεωμετρία, Μουσική, Φυσική Ιστορία, Ιστορία κ.λπ.

Σε μια σωστή μοντεσσοριανή τάξη μπορεί να παρακολουθήσει κανείς πώς τα παιδιά με την ίδια εργατικότητα και προθυμία εκτελούν κάθε εργασία. Πλένουν για παράδειγμα τα χέρια τους, γράφουν ένα ποίημα ή ένα τραγούδι ή βγάζουν μια περίπλοκη ρίζα. Η εσωτερική ώθηση που τα οδηγεί στην ενεργητικότητα δεν κάνει διαφορές σε ευχάριστες ή ανιαρές εργασίες, σε αξιόλογες ή ταπεινές. Τις ταξινομεί απλώς ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής.

Αυτή είναι η μεγάλη συμβολή της ατομικής εργασίας, της ελεύθερης εκλογής ασχολιών, που θεμελιώνεται στην ύπαρξη του ειδικού υλικού πνευματικής ανάπτυξης.

2. Η απελευθέρωση του παιδιού

Δεν υπήρξε ποτέ πρόβλημα τόσο διεθνές σαν αυτό που δημιουργεί η καταπίεση του παιδιού. Οι καταπιεσμένοι ενήλικοι

που ζήτησαν βαθμιαία την απολύτρωσή τους στην εξέλιξη της πολιτικής ζωής, ήταν πάντα μια ομάδα περιορισμένου αριθμού: οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι, οι εργάτες. Συχνά η λύση της διαμάχης δόθηκε με τη βία, σ' έναν ανοιχτό αγώνα μεταξύ καταπιεστών και καταπιεσμένων. Ο πόλεμος μεταξύ Βορείων και Νοτίων στην Αμερική, που κηρύχτηκε από τον πρόεδρο Λίνκολν για την εξάλειψη της δουλείας, η Γαλλική Επανάσταση ενάντια στις κυριαρχούσες τάξεις και τέλος οι σύγχρονες επαναστάσεις, που τείνουν να πραγματοποιηθούν νέες οικονομικές αρχές, είναι παραδείγματα εξαιρετικών μονομαχιών μεταξύ ομάδων ενπλίκων που είχαν μπλεχτεί σ' ένα ανεξήγητο χάος σφαλμάτων. Μα το κοινωνικό πρόβλημα του παιδιού δεν έχει ούτε όρια κάστας, ούτε φυλής, ούτε έθνους. Όλοι ανεξαιρέτα οι άνθρωποι που ζουν πάνω στη Γη φέρονται στο παιδί όπως σ' ένα παρακλάδι χωρίς κοινωνική αξία.

Πραγματικά, τι είναι το παιδί; Είναι μια αναπαραγωγή του ανθρώπου, που τη θεωρεί σαν αδιαφιλονίκητή του ιδιοκτησία. Ποτέ σκλάβος δεν ήταν τόσο ιδιοκτησία του κυρίου του, όσο το παιδί είναι του ενπλικού. Ποτέ δεν υπήρξε δούλος που η υπακοή του ήταν τόσο αδιαφιλονίκητη και παντοτινή όσο η υπακοή του παιδιού προς τον ενπλικό. Ποτέ οι νόμοι δεν ξέχασαν τα δικαιώματα του ανθρώπου τόσο, όσο απέναντι στο παιδί. Ποτέ δεν υπήρξε εργάτης που έπρεπε να δουλεύει ακριβώς όπως ήθελε ο εργοδότης, χωρίς καμιά διαμαρτυρία, όπως το παιδί. Ο εργάτης έχει και τις ώρες της ελευθερίας του και ένα οικογενειακό καταφύγιο, όπου η ανθρώπινη φωνή του βρίσκει απήχηση σε κάποια καρδιά. Ποτέ κανείς δεν εργάστηκε σαν το παιδί, πάντα κάτω από την υποτέλεια του ενπλικού, που του επιβάλλει τη διάρκεια της εργασίας και τη διάρκεια του ύπνου ανάλογα με τα προσωπικά και αμετάκλητα κριτήριά του.*

* M. Montessori, «Il bambino in famiglia».

Απ' αυτή τη σκλαβιά πρέπει να ελευθερώσουμε το παιδί. Μέσα στο οργανωμένο σχολείο αυτή η απελευθέρωση πραγματοποιείται με τις δύο παρακάτω παιδαγωγικές κατακτήσεις:

α. *Ατομική εργασία.* Η χαρακτηριστικότερη εξωτερική διαφορά από το κοινό σχολείο, που κρίνεται αναγκαία για πολλούς εσωτερικούς λόγους και συντελεστές είναι η ατομική εργασία. Κάθε παιδί ασχολείται με άλλη εργασία, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά του. Κάθε παιδί έχει δικές του ώρες που θα επιθυμήσει μια ορισμένη εργασία και ατομική χρονική διάρκεια για την εκτέλεσή της. Κάθε παιδί έχει δικές του ατομικές ανάγκες για την επανάληψη της ίδιας ασχολίας ώσπου να γίνει πραγματικό κτήμα του. Η συχνή επανάληψη μιας ορισμένης εργασίας, είναι ένα κύριο χαρακτηριστικό της μορφής εργασίας στο οργανωμένο περιβάλλον.

β. *Ελεύθερη εκλογή ασχολιών.* Σ' όλες τις απαιτήσεις της ψυχικής ζωής του δε θα μπορούσε να ανταποκριθεί το παιδί, αν δεν είχε στο οργανωμένο περιβάλλον το δικαίωμα της ελεύθερης εκλογής εργασίας. Κανένας ενήλικος δεν μπορεί απ' έξω να παρακολουθήσει την πραγματική εσωτερική τροχιά της φυσικής εξέλιξης, ούτε την αναπτυσσόμενη ειδική ευαισθησία, που ζητάει το αντίστοιχο αγαθό από το περιβάλλον. Η ελεύθερη εκλογή ασχολίας λύνει αυτόματα αυτήν τη δυσκολία.

Το περιβάλλον που επιτρέπει την ελεύθερη κίνηση, μέσα στα όρια της κοινωνικής πειθαρχίας, την αλλαγή θέσης, τη γόνιμη προσωπική σκέψη, την ατομική γενικά εργασία, δημιουργεί στο παιδί πίστη στις δυνατότητές του και αυτοπεποίθηση για συνεχώς νέες κατακτήσεις.

Η ελεύθερη μετακίνηση των παιδιών συμβάλλει στην ομαλή σωματική ανάπτυξη. Είναι γνωστό πως το σώμα που αναπτύσσεται δημιουργεί συχνά ανάγκες για ορισμένες κινήσεις, που η συνθητισμένη αγωγή απαγορεύει, καταλογίζοντας τις για αγένειες ή αταξίες.

Οι ασθένειες των ματιών που είναι τόσο συχνό αποτέλεσμα του τρόπου εργασίας στο παλιό σχολείο, δεν αποδίδονται πια σήμερα στη διεύθυνση από όπου έρχεται το φως, αλλά ακριβώς γιατί έρχεται πάντα από το ίδιο μέρος που φωτίζει έτσι δυσαρμονικά το ένα μάτι περισσότερο ή λιγότερο. Σ' αυτό το σχολείο το παιδί δεν περιμένει καμιά διαταγή για τη διάρκεια της εργασίας του, κι έτσι μια φυσική κόπωση σε μια ορισμένη στιγμή θα το οδηγήσει αυτόματα στην αλλαγή θέσης ή ασχολίας. Το ίδιο ισχύει και για τα θρανία. Δεν είναι ο τύπος των θρανίων που δημιουργεί τις διάφορες παραμορφώσεις της σπονδυλικής στήλης, αλλά η αφύσικη σ' αυτά ακινησία του επί τόσες ώρες.

Η σωματική υγεία συμβαδίζει εδώ με την ψυχική. Έτσι, κερδίζουμε την πολύτιμη για όλα τα παιδιά Γενική Υγιεινή, σωματική και ψυχική, αδιάσπαστα και ταυτόχρονα.

3. Αυτοαγωγή

Κύριο χαρακτηριστικό της Μοντεσσοριανής Παιδαγωγικής είναι η πίστη πως δεν είναι ο ενήλικος που έχει τη δύναμη με την προσωπική άμεση επίδρασή του να διαμορφώσει τα παιδιά όπως αυτός θέλει, πάνω σ' ένα πρόγραμμα και σ' ένα ιδανικό από πριν καθορισμένο και διαμορφωμένο, αλλά πως τα ίδια τα παιδιά, όταν βρουν τις δυνατότητες που αναζητούν, θα ολοκληρώσουν ομαλά την προσωπικότητα και το πνεύμα τους.

Η ολοκλήρωση αυτή δεν έχει απεριόριστη εξελικτική δυνατότητα, αλλά θα εξαρτηθεί απ' αυτές ακριβώς τις εσωτερικές δυνάμεις που διαθέτει το καθένα. Αυτές ποικίλλουν σε κάθε παιδί, αλλά σ' ένα καλά οργανωμένο περιβάλλον θα πάρουν την καλύτερη δυνατή εξέλιξη. Κάθε ανώμαλη και κακή προδιάθεση θα πιεστεί και θα ατροφήσει. Κάθε πολύτιμη καλή προδιάθεση θα βρει τις ευκαιρίες να εκδηλωθεί, να δυναμώσει, να αναπτυχθεί. Όλα αυτά, όμως, θα συμβούν

μόνο με την προσωπική εργασία του παιδιού. Αυτή είναι και η έννοια της αυτοαγωγής στο κατάλληλο περιβάλλον όπου μόνο είναι δυνατή. Κάθε βασικό υλικό είναι έτσι καμωμένο, που όταν δε χρησιμοποιηθεί σωστά να γίνεται ολοφάνερο το λάθος: Όταν παρ' όλα αυτά δεν το αντιλαμβάνεται το παιδί, σημαίνει πως δεν έχει ακόμα την απαιτούμενη πνευματική ωριμότητα για την εργασία αυτή. Καμιά εξωτερική υπόδειξη του δασκάλου δε θα ωφελούσε. Είναι όχι μόνο περιττή αλλά και βλαβερή, γιατί εμποδίζει την αυτοαγωγή.

Η αυτοαγωγή επιτρέπει την ομαλή λειτουργία των νόμων της Γενικής Υγιεινής. Η ελευθερία που αποδόθηκε στο παιδί τού δίνει τη δυνατότητα κάθε ομαλής πειθαρχημένης εργασίας καθώς και συμπεριφοράς.

Η εργασία που επιβάλλεται ή υποβάλλεται δεν εξυπηρετεί την αυτοαγωγή, αντίθετα την εμποδίζει.

Η πραγματική αυτοαγωγή πραγματοποιείται μόνο με την ατομική, ελεύθερη εργασία του παιδιού, σ' ένα κατάλληλο για προσωπική εργασία παιδαγωγικό περιβάλλον.

4. Αποτελέσματα

α) *Ελευθερία-Πειθαρχία*. Η ελευθερία δράσης, κίνησης, σκέψης δεν έχει καμιά σχέση με την αναρχία που φοβούνται οι παλιοί δάσκαλοι. Ούτε η ελευθερία αυτή σημαίνει εγκατάλειψη του παιδιού στην τύχη του, για να κάνει ό,τι του καπνίσει, μη λογαριάζοντας τίποτε και κανένα. Πρόκειται αντίθετα για μια πολύ προσαρμοσμένη βοήθεια για το παιδί, μια ανεξαρτητοποίησή του, έτσι που εμείς να μη γινόμαστε πρόσκομμα στην ανάπτυξή του.

Ελευθερία σημαίνει δυνατότητα για ικανοποίηση ζωτικών βιολογικών αναγκών. Όπου δεν υπάρχει αυτή η ικανοποίηση έχουμε αντίδραση, οπότε για να καταπνιγεί χρειάζεται βία. Τότε σε κάθε χαλάρωση της βίας έχουμε ξέσπασμα, αναρχία. Όταν όμως υπάρχει ικανοποίηση, καμιά βία, καμιά

επιβολή δεν έχει θέση. Με την έννοια αυτή η ελευθερία περιέχει μέσα της σαν επακόλουθο την πειθαρχία. Αυτή είναι η εσωτερική πειθαρχία, που καμιά εξωτερική βία δεν μπορεί να την προκαλέσει.

Έτσι αποδείχθηκε πως η ελευθερία την οποία χαρίζει η εργασία που ικανοποιεί, και η πειθαρχία που προέρχεται απ' αυτήν, είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Η ελευθερία έχει οριστεί «συνείδηση αναγκαιότητας». Στο μικρό παιδί, βέβαια, δεν υπάρχει αυτή η συνείδηση, μα υπάρχουν οι εσωτερικές τάσεις που ζητούν ικανοποίηση, έτσι που η υποσυνείδητη εδώ αναγκαιότητα που επιδιώκεται έχει ίσως μεγαλύτερη ανάγκη ικανοποίησης παρά στον ενήλικο.

β) *Αγάπη της εργασίας*. Η εργασία που βασίζεται στην ψυχοσύνθεση του παιδιού, ικανοποιεί, φέρνει ευχαρίστηση, χαρά. Η τάξη γίνεται μια ευτυχισμένη μικρή, εργατική κοινωνία και τα παιδιά που την απαρτίζουν φθάνουν εκεί κάθε πρωί με τη λάμψη της χαράς στα εκφραστικά τους μάτια και παρηγοριούνται για τη θλίψη του σχολάσματος μόνο με την ελπίδα πως αύριο εδώ θα είναι πάλι. Η ικανοποίηση και η ευχαρίστηση φέρνει την αξιοπρέπεια, την καλοσύνη και ιδίως την αγάπη προς όλους, προς τα άλλα παιδιά, προς τους δασκάλους, προς το σχολείο και κυρίως την αγάπη προς την εργασία. Η αγάπη για τους άλλους και των άλλων για κείνο είναι ισχυρότατος συντελεστής για την ομαλή ανάπτυξή του.

Έχουμε πολλά παραδείγματα που μαρτυρούν την αγάπη των παιδιών για το σχολείο, μα δεν τα παραθέτω, γιατί τελευταία οι ίδιοι οι γονείς έβαλαν τρικλοποδιές στο σχολείο μας με την πρόσληψη πολλών εξωτερικών δασκάλων στα παιδιά τους, που έχουν καταντήσει τόσοι, σαν να πηγαίνει το παιδί σ' ένα άλλο σχολείο, με παλιό πνεύμα, όλες του τις απογευματινές ώρες. Η ανωμαλία αυτή παρουσιάζεται ιδίως

στο Δημοτικό Σχολείο, όπου, εφόσον το Υπουργείο Παιδείας απαγορεύει στις μικρές τάξεις τις ξένες γλώσσες, όλα τα παιδιά έχουν τα απογεύματα Γαλλίδες, Γερμανίδες, Αγγλίδες – όλες δασκάλες ικανές να κάνουν τα παιδιά να απδιάσουν τις γλώσσες. Μα δεν είναι μόνο αυτές. Υπάρχουν κι ένα σωρό άλλα μαθήματα, είναι η μουσική, το κολύμπι στην πισίνα, είναι διαφόρων ειδών γυμναστικές, είναι η ζωγραφική, είναι το... καράτε, κι ένα σωρό άλλα που μας έχουν αλλάξει κατά πολύ το πνεύμα του σχολείου σε βαθμό που πρέπει να είμαστε σε πολλές περιπτώσεις περισσότερο «σανατόριο», παρά Σχολείο. Έχει κανείς τη γνώμη πως το παιδί δεν έχει σήμερα θέση στο σπίτι, και διώχνεται με μια δικαιολογία, αληθινή ή όχι, έξω από αυτό ή σ' ένα δωμάτιο κάτω από την επίβλεψη ενός ξένου για να μη γίνεται αντιληπτή η παρουσία και οι ψυχικές απαιτήσεις του. Θα αναφέρω μόνο κάτι επιγραμματικό, που μου είπε εδώ και λίγες μέρες ένας παλιός μαθητής. Από τη Δ' Δημοτικού φοίτησε σ' ένα από τα πιο φημισμένα σχολεία της χώρας και φέτος τέλειωσε Γυμνάσιο. Τον ρώτησαν όταν ακόμα φοιτούσε στο Δημοτικό για τη διαφορά μεταξύ του παλιού και του καινούργιου του σχολείου. Έπειτα από σκέψη απάντησε: «Σ' εκείνο η στενοχώρια μου άρχιζε από τη στιγμή που τέλειωνε και έφευγα για το σπίτι, στο καινούργιο από τη στιγμή που φεύγω από το σπίτι για το σχολείο».

Παρ' όλες αυτές τις δυσκολίες, τα τελευταία χρόνια, οι ώρες του σχολείου είναι αγαπητές στα παιδιά και τα κέρδη τους, ψυχικά και κοινωνικά, είναι πολύτιμα.

γ) *Το ομαλό παιδί.* Το πολυτιμότερο αποτέλεσμα της δουλειάς στο οργανωμένο περιβάλλον, μαζί με τα ψυχικά, τα πνευματικά κέρδη, είναι η εμφάνιση των πραγματικών χαρακτηριστικών της παιδικής ηλικίας, της πραγματικής, δηλαδή, παιδικής ψυχοσύνθεσης. Αναφαίνονται γρήγορα ευεργετικά προτερήματα στη θέση των παλιών ελαττωμάτων που μας έχουν συνηθίσει έως σήμερα τα παιδιά.

Το ομαλό παιδί είναι το πολύτιμο εύρημα, η αποκάλυψη και η ανταμοιβή της επιστημονικής παιδαγωγικής. Είναι μια από τις πολλές αποδείξεις της ορθότητας της επέμβασής μας, επάνω στα παιδιά, το επιστέγασμα των ερευνών της Παιδαγωγικής και η τελική ικανοποίηση των προσπαθειών της.

Το ομαλό παιδί είναι ένα πρόσχαρο, ήρεμο και ενεργητικό παιδί. Η ιδιοτροπία, η ζήλια, το φέμα, η δειλία και ιδίως η τεμπελιά του είναι εντελώς ξένα. Είναι κοινωνικό και ευγενικό στη δική του κοινωνία, καθώς και στην κοινωνία των μεγάλων. Υπάκουο και πειθαρχημένο, πρόθυμο και εύθυμο. Περιφρονεί τα ανόητα παιχνίδια, τα παράλογα παραμύθια και τα περίσσια ζαχαρωτά. Η καρδιά του είναι γεμάτη αγάπη, είναι πάντα έτοιμο να βοηθήσει τους μικρούς, τους πιο αδύναμους, μόλις βρεθούν σε ανάγκη. Η πνευματική του διαύγεια είναι εξαιρετική, οι ικανότητές του πολυποίκιλες, η προσοδευτική του τάση ασυγκράτητη και η εξέλιξή του αδιάκοπη. Είναι γεμάτο γλυκύτητα, καλοσύνη και ευγένεια, με πολύ αναπτυγμένο το κοινωνικό συναίσθημα. Νιώθει τη χαρά της ζωής που κρατά και σκορπά στο γύρω του κόσμο. Τι ικανοποίηση για το δάσκαλο, για το γονέα που, αντί να τους περιτριγυρίζει ένα ανήσυχο διαβολάκι, έχουν απέναντί τους έναν ισορροπημένο, έναν ευτυχημένο συνάνθρωπο.

Ένα τέτοιο παιδί όμως, ο σημερινός δάσκαλος, ο σημερινός γονιός, ο σημερινός ψυχολόγος ακόμα, το θεωρούν ουτοπικό, γιατί η καθημερινή τους πείρα τους παρουσιάζει διαρκώς διαφορετικά υποδείγματα. Και θα εξακολουθούν να παρουσιάζονται όπως συνηθίσαμε να βλέπουμε τα παιδιά στο σπίτι και στο σχολείο, αν δεν αλλάξει η παιδαγωγική επίδρασή μας επάνω τους. Αν ο ψυχολόγος, και μάλιστα ο σχολικός, αντί να προσπαθεί να προσαρμόζει το απροσάρμοστο παιδί στο σχολείο που είναι αιτία της ανωμαλίας του, φροντίσει να μελετήσει και να επιδράσει στην Παιδαγωγική,

έτσι που να προσαρμόσει το απροσάρμοστο σχολείο στις ψυχικές ανάγκες του παιδιού, δεν πρόκειται ποτέ να έχουν την εκπληκτική ικανοποίηση της εμφάνισης του νέου αυτού ομαλού παιδιού.

Από τέτοια όμως παιδιά έχει ανάγκη η κοινωνία μας για τη δημιουργία των αυριανών πραγματικά ομαλών, ισορροπημένων ενηλίκων. Τέτοια άτομα έχει ανάγκη όλη η ανθρωπότητα για τη δημιουργία της πανανθρώπινης, ελεύθερης, ειρηνικής και ευτυχισμένης κοινωνίας του μέλλοντος.

Η ψυχική υγιεινή είναι ήδη μια πραγματικότητα. Η ψυχική ευγονική θα ακολουθήσει από κοντά οπωσδήποτε, όταν άνθρωποι γεμάτοι αγάπη και ενθουσιασμό καταπιαστούν με πίστη και θέρμη με το μεγάλο, το καυτό, το πάντα καίριο πρόβλημα της Επιστημονικής Παιδαγωγικής.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Τα δύο σημαντικότερα προβλήματα του Σχολείου είναι:

- 1) Το πρόβλημα της κατάρτισης.
- 2) Το πρόβλημα της ψυχικής διαμόρφωσης.

Πώς αντίκρισαν τα δύο αυτά προβλήματα:

Α. ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Το παλιό σχολείο, στηριζόμενο σε παλιές φιλοσοφικές θεωρίες, πίστευε στην επίδραση της δύναμης του λόγου. Γι' αυτό, κάθε ηθική και πνευματική επίδραση πίστευε πως μπορούσε να γίνει με το λόγο.

Η αυθόρμητη αντίδραση του παιδιού σε μια αφύσικη υποχρέωση έφερε σαν συνέπεια, στο παλιό σχολείο, την ανάγκη της επιβολής για την απόκτηση της αναγκαίας γι' αυτή την εργασία εξωτερικής πειθαρχίας.

Η αντίδραση όμως αυτή ήταν τόσο μεγάλη –ο ανθρώπινος οργανισμός αμυνόμενος διαθέτει μεγάλο δυναμισμό–, που η επιβολή δεν περιορίστηκε στην ηθική πίεση, αλλά αναγκάστηκε να φτάσει ως τις βάρβαρες κι απάνθρωπες σωματικές ποινές, τα σωματικά αυτά και ψυχικά βασανιστήρια.

Η συνεχώς αυξανόμενη αντίδραση, η υπερκόπωση, οι ψυχικές ανωμαλίες, φαινόμενα που παρουσίαζαν συχνά οι μαθητές και οι απόφοιτοι των σχολείων κι ακόμα οι υπεράνθρωπες προσπάθειες –συχνά άωφελες– των δασκάλων για την αναγκαία κατάρτιση και την ηθική διαπαιδαγώγηση, έκαναν τους παιδαγωγούς να σταθούν ερευνητικά απέναντι σ' αυτό το μεγάλο πρόβλημα.

Ο άνθρωπος –και περισσότερο το παιδί, που είναι ένα ον *έν εξελίξει*–, διαφέροντας από τα ζώα, έχει τη δυνατότητα και την ισχυρή επιθυμία της αδιάκοπης εξέλιξης, έτσι που κάθε νέα γνώση και ικανότητα του προξενεί ικανοποίηση. Εκείνο, λοιπόν, που φέρνει την αντίδραση είναι ο ανώμαλος τρόπος που προσφέρονται στα παιδιά οι γνώσεις και οι ικανότητες.

Το πρόβλημα λοιπόν της επιβολής της μάθησης με τη βία δεν είναι πρόβλημα ηθικό, αλλά πρώτα απ' όλα επιστημονικό.

Τι σημαίνει επιβολή στο σχολείο;

α) Παραγνώριση κάθε ιδιαίτερης ψυχοσύνθεσης του παιδιού, άρα

β) Παραγνώριση κάθε ιδιαίτερης ανάγκης του.

Η άγνοια της ψυχολογίας του παιδιού, και κατά συνέπεια η άγνοια των αναγκών του, φέρνουν σαν αποτέλεσμα την οπισθοδρόμηση, αντί για την πρόοδο και την εξέλιξη κάθε δυνατότητας που έχει το παιδί μέσα του σε δυναμισμό.

Με άλλα λόγια, ο φυσιολογικός άνθρωπος, και πολύ περισσότερο το φυσιολογικό παιδί, έχει τάση για μάθηση, αναζητάει τη γνώση επειδή η γνώση είναι πρόβλημα εσωτερικής ικανοποίησης, επειδή βοηθάει στην εξέλιξη.

Η κατάρτιση λοιπόν, η γνώση που έχει να μεταδώσει το σχολείο, πρέπει να είναι βοήθεια και όχι εμπόδιο.

Η πραγματική αφομοίωση της γνώσης, εκτός από την προαγωγή του ίδιου του ατόμου, έχει σημασία για τον εξοπλισμό του απέναντι στα άπειρα προβλήματα που θα του παρουσιάζονται στη ζωή, δημιουργώντας έναν ορθό τρόπο σκέψης για τη λύση τους.

Έτσι προοδεύει ο πολιτισμός, έτσι εξελίσσεται ο άνθρωπος.

Ο τρόπος που το παλιό σχολείο προσφέρει τη γνώση, την κάνει αντιπαθητική και μισητή. Ούτε σαν περιεχόμενο ούτε σαν μορφή ενδιαφέρει, συγκινεί και επηρεάζει το παιδί.

Όλο το πρόγραμμα εργασίας του παλιού σχολείου έχει

την έμπνευσή του από την ψυχολογία και τις ανάγκες του ενήλικου. Η κατάταξη της διδακτέας ύλης –ωρολόγια και αναλυτικά προγράμματα–, ο χωρισμός της ύλης κάθε τάξης, είναι αποτέλεσμα μιας δουλειάς εντελώς αντιπαιδαγωγικής, αντιεπιστημονικής. Η μέθοδος, ο έλεγχος της γνώσης, διαγωνισμοί, βαθμοί, τιμωρίες και αμοιβές, όλα έχουν για βάση τους την ψυχосύνθεση του ενήλικου.

Η επίδραση παλιών ψυχολογικών θεωριών για το κομμάτισμα του ενιαίου ψυχικού και σωματικού κόσμου του ανθρώπου είναι η παλιά μέθοδος που αποτείνεται ξεχωριστά στο πνεύμα του παιδιού. Το σπάσιμο αυτό της ενότητας δεν έχει μόνο σαν αποτέλεσμα την παραμέληση της ανάπτυξης του υπόλοιπου ψυχικού και σωματικού κόσμου του παιδιού, αλλά και την καταστροφή του ίδιου αυτού απομονωμένου πνεύματος στο οποίο αποτείνεται.

Για να γίνει πραγματικό κτήμα του παιδιού μια γνώση ή ικανότητα πρέπει για την αφομοίωσή τους να λάβει μέρος όλος ο ενιαίος σωματικός και ψυχικός κόσμος του, να συνεργαστούν αδιάσπαστα σώμα, ψυχή, πνεύμα.

Β. ΤΟ ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Πολλές μορφές νέου σχολείου παρουσιάστηκαν στον αιώνα μας, καθένα με τη φιλοδοξία να χτυπήσει όλα τα λάθη του παλιού.

Η πραγματικά επιστημονική θεμελίωση της σχολικής εργασίας θα μας οδηγήσει μια μέρα σε κάποια κλασική μορφή αγωγής. Η σημερινή ποικιλία μορφών νέου σχολείου εξηγεί την τάση για έρευνα από τη μια μεριά, και από την άλλη ότι το πρόβλημα έμενε ακόμα άλυτο.

Πολλές φορές, οι ιδρυτές των νέων αυτών σχολείων εξαχντλούν την ανακαινιστική τους προσπάθεια στη διαφορετι-

κή διαμόρφωση του αναλυτικού προγράμματος, που σε τελική ανάλυση τείνει στο ζαλάφρωμά του.

Βάζοντας έτσι, όμως, το ζήτημα, δείχνουν πως παραδέχονται ότι η μέθοδος με την οποία προσφέρεται αυτό το πρόγραμμα είναι αργιογί σωστή. Κι όμως, αυτό είναι το πρόβλημα του σχολείου. Τα άλλα είναι δευτερεύοντα προβλήματα, που απλώς πλαισιώνουν το βασικό πρόβλημα.

Η εργασία που γίνεται σ' αυτά το σχολεία έχει για βάση πάλι την επίδραση του δασκάλου πάνω στο μαθητή, όχι τόσο άμεσα, όπως στο παλιό σχολείο, μα με τρόπο πιο έμμεσο, έτσι που ο μαθητής να το αντιλαμβάνεται όσο το δυνατό λιγότερο.

Η αντίδραση όμως του μαθητή δε γεννιέται ούτε στο παλιό σχολείο από το γεγονός ότι ο μαθητής από πνεύμα αντιλογίας αντιδικεί με το δάσκαλο. Ο λόγος είναι πολύ βαθύτερος. Είναι η καταπίεση που ενυπάρχει στο σχεδιασμένο από το δάσκαλο είδος εργασίας ως προς το περιεχόμενο, τη μορφή, τη διάρκεια και την ώρα που πρέπει να γίνει. Και αυτόν το σκόπελο δεν τον ξεπέρασε το λεγόμενο νέο σχολείο, γιατί αγνοεί τις πραγματικές ανάγκες του παιδιού. Πολλές φορές έχει θεωρητικές απόψεις πολύ σωστές, αλλά η θεωρία του δεν εφαρμόζεται στην πράξη.

Πιστεύουν πολλοί πως με την επίδραση της δυνατής τους προσωπικότητας θα μάθουν στο παιδί να εργάζεται, ενώ η πραγματική παιδαγωγική προσφορά θα ήταν να μην ξεμάθει το παιδί να εργάζεται. Η εργασία, η δράση είναι έμφυτα στο παιδί. Αυτή θα το βοηθήσει να εξελιχτεί σωματικά και ψυχικά, περνώντας τα φυσιολογικά στάδια εξέλιξής του. Η επιθυμία στο ομαλό παιδί ταυτίζεται με τις ανάγκες του, ούτε λιγότερο, ούτε περισσότερο, και η ανάγκη ταυτίζεται με την τάση τελειοποίησης που συνεπάγεται το ατομικό του καλό, καθώς και το καλό του συνόλου.

Το σχολείο αυτό θεωρητικά δεν πιστεύει στη δύναμη

του λόγου. Πρακτικά, ο λόγος του δασκάλου κατέχει σ' αυτό την πιο σημαντική θέση. Θεωρητικά, πιστεύει στην αυτενέργεια. Πρακτικά, ετοιμάζει ο δάσκαλος το πρόγραμμα εργασίας. Θεωρητικά, αποκρούει την επιβολή μιας εργασίας. Πρακτικά, υποβάλλει την ίδια εργασία. Θεωρητικά, πιστεύει στην ατομικότητα του κάθε παιδιού. Πρακτικά, σ' όλα τα παιδιά ή σε ομάδες παιδιών αναθέτει την ίδια εργασία. Θεωρητικά, βρίσκει άωφελα και επιζήμια βαθμούς, επαίνους, βραβεία, τιμηρίες κ.λπ. Πρακτικά, θα προστρέξει στη βοήθειά τους. Ο βαθύτερος λόγος είναι η αντίδραση του παιδιού σε μια αντιπαιδαγωγική εργασία. Είναι όμως τόσο μεγάλη η ανάγκη εγκατάλειψης του παλιού σχολείου, που συνήθως προσπαθούμε να κλείσουμε τα μάτια για να μη διαπιστώσουμε κι εδώ αποτυχία. Αυτή όμως δεν είναι προσφορά στην Παιδαγωγική.

Ο δάσκαλος δεν πρέπει να σταθεί μόνο ηθικά ενάντια στην επιβολή της μάθησης, αλλά ιδίως επιστημονικά. Τότε, θα εγκαταλείψει και την πίστη του στην υποβολή που γενικά διευθύνει την εργασία στα λεγόμενα νέα σχολεία.

Από την άποψη της διδακτέας ύλης, το σχολείο αυτό υιοθέτησε τη μέθοδο του μικρότερου κακού. Αφαίρεσε δηλαδή ένα μεγάλο μέρος της παλιάς ύλης, και την υπόλοιπη, με μερικά νέα στοιχεία, την πρόσφερε με νέα σειρά, με τη σειρά για παράδειγμα των κύκλων ενδιαφερόντων.

Για να επιφέρει αυτές τις εξωτερικές μεταβολές στο εσωτερικό πρόβλημα της μετάδοσης της γνώσης στο σχολείο οδηγήθηκε από δύο βασικά εσφαλμένες αντιλήψεις:

- α) Το παιδί έχει ελευθερία βούλησης και
- β) Τα ενδιαφέροντα του ενήλικου είναι και ενδιαφέροντα του παιδιού.

Το πρώτο σφάλμα το οδήγησε στην πίστη της προσωπικής ευεργετικής επίδρασης του δασκάλου. Νομίζει πως

ο ενεργητικός δάσκαλος, που εξαντλεί την ενεργητικότητα του για να κινεί την τάξη όπως αυτός θέλει με την υποβολή, την τεχνική του πθοποία, την υποβλητική του κουβέντα και να την οδηγεί στο πρόγραμμα που έχει ετοιμάσει από πριν, είναι ο καλύτερος δάσκαλος. Πιστεύει πως αυτός μπορεί με την πειθώ, το φιλότιμο, με την προτροπή, να οδηγήσει το παιδί να γίνει εργατικό, πειθαρχικό, ευγενικό και καλό.

Το δεύτερο σφάλμα τον οδήγησε στην κατάταξη του νέου προγράμματος. Αυτό βασίστηκε στην πίστη πως το μικρό παιδί ενδιαφέρεται άμεσα για τη μελέτη των μέσων που του επιτρέπουν τη ζωή του (Decroly) ή για τη στενότερη ή ευρύτερη περιοχή όπου ζει. Θα ενδιαφερθεί βέβαια και γι' αυτά, αλλά πολύ αργότερα, αφού ικανοποιήσει άλλες πολύ βασικότερες ανάγκες. Και όταν θα ενδιαφερθεί γι' αυτά, θα γίνει με μια σειρά και αλληλοσχέτιση πολύ πιο πολυσύνθετη και πλούσια.

Οι πραγματικές και βασικές ανάγκες του παιδιού αποτείνονται στα μέσα που θα του εξελίξουν ομαλά το σωματικό και ψυχικό του οργανισμό.

Η Επιστήμη έχει αποδείξει σήμερα πως δεν είναι ζήτημα ελεύθερης βούλησης, πως δεν εξαρτάται από τις συμβουλές, τις παραινέσεις και τις ηθικοδιδασκαλίες, πως δεν εξαρτάται από κείνο που θα θελήσουμε να επιβάλλουμε ή να υποβάλλουμε στο παιδί, ο ηθικός του χαρακτήρας, αλλά είναι κυρίως ο τρόπος της δικής του ύπαρξης, της δικής του ζωής που επιδρά και στον ψυχικό και στον πνευματικό του κόσμο και τον διαμορφώνει.

Ο δάσκαλος δεν πρέπει, δεν μπορεί να επιδρά ευνοϊκά με την ανώτερή του προσωπικότητα, αλλά πρέπει να δημιουργήσει τους όρους ζωής και δράσης που λύνουν και το πρόβλημα της τέλεια κατάρτισης με τη δημιουργία των όρων που οδηγούν στην αδιάκοπη πρόοδο.

Ακόμα, το παιδί έχει ανάγκη από την παιδική κοινωνική συμβίωση, που του πλαισιώνει εποικοδομητικά τους βασικούς όρους ζωής και δράσης.

Γ. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο σχολείο αυτό δεν είναι η ισχυρή προσωπικότητα του δασκάλου που κατευθύνει την εργασία της τάξης, αλλά ένα επιστημονικά οργανωμένο ειδικό περιβάλλον, όπου το παιδί θα έχει την ικανότητα της ελεύθερης, αυθόρμητης δράσης, έρευνας και μελέτης την ώρα που δημιουργείται το ενδιαφέρον και για όση ώρα το ενδιαφέρον αυτό μένει ενεργό.

Αυτή είναι η βασική μορφή ενός πραγματικά παιδαγωγικού σχολείου.

Η οργάνωση ενός τέτοιου σχολικού περιβάλλοντος, πλούσιου σε ερεθίσματα ενεργητικότητας, όπου ο δάσκαλος είναι ένας σύμβουλος, ένας ισότιμος συνάνθρωπος, ένας παρατηρητής της δουλειάς των παιδιών, έτοιμος να απαντήσει σε κάθε πρόσκληση για βοήθεια, ο φίλος με τη μεγαλύτερη πείρα, επειδή έχει τη μεγαλύτερη ηλικία, αυτό πρέπει να είναι το ιδανικό του κάθε προοδευτικού και επιστήμονα εκπαιδευτικού.

Εμείς οι παιδαγωγοί οφείλουμε να δημιουργήσουμε μια πραγματικότητα στο σχολείο που θα διαμορφώσει ευεργετικά το παιδί, και όχι να επιζητούμε να προσαρμόσουμε την εκπαίδευση και το παιδί στις σημερινές αντιπαιδαγωγικές πραγματικότητες.

Μόλις δημιουργήσουμε μια πραγματικότητα που να ανταποκρίνεται στις εσωτερικές ανάγκες του παιδιού, το περιβάλλον δηλαδή που προσφέρει δυνατότητες αυτοαγωγής με την ελεύθερη εκλογή εργασίας και το σεβασμό της προσωπικότητας του παιδιού, τα σημαντικά παιδαγωγικά προβλήματα λύνονται αυτόματα. Αυτά είναι:

- α) Το πρόβλημα της ομαλής ψυχικής εξέλιξης
- β) Το πρόβλημα της τέλειας κατάρτισης και
- γ) Το πρόβλημα της εσωτερικής πειθαρχίας.

Η ικανοποίηση της ανάγκης για ελεύθερη δράση και κίνηση δεν επιτρέπει να εμφανιστούν χαρακτήρες άμυνας (παιδικά ελαττώματα), και μας αποκαλύπτει ένα παιδί με πλήθος πολύτιμα προτερήματα και ψυχικές αρετές.

Η πρόοδος, που είναι αποτέλεσμα ελεύθερης και χαρούμενης δράσης, είναι τόσο σημαντική, που κανένας δάσκαλος, και ο πιο αισιόδοξος, δε θα τολμούσε να περιψένει.

Η ικανοποίηση εσωτερικών αναγκών οδηγεί στην εσωτερική πειθαρχία, που κανείς δεν μπορεί να δημιουργήσει με την εξωτερική επιβολή. Έτσι, αποδεικνύεται πως η ελευθερία και η πειθαρχία είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Η ελεύθερη ζωή, ικανοποιώντας ζωτικές ανάγκες, δημιουργεί, στη μικρή κοινωνία του παιδιού, τέτοιους κοινωνικούς όρους διαβίωσης, που θα τη ζήλευε κάθε πολιτισμένη κοινωνία των ενηλίκων.

Είναι καιρός να αρχίσουμε να κρίνουμε τους διάφορους τύπους των νέων σχολείων, όχι βέβαια από την αντιεπιστημονική αντιδραστική άποψη, όπως γίνεται από πολλούς παιδαγωγούς της παλιάς σχολής, αλλά με φωτισμένη επιστημονική κρίση, αν θέλουμε να βγάλουμε την Παιδαγωγική, και ιδίως το αναχρονιστικό σχολείο, από την περιοχή της ε μ π ε ρ ί α ς, όπου δυστυχώς βρίσκεται ακόμα σήμερα, και να το οδηγήσουμε σ' ένα φωτεινό επιστημονικό δρόμο.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

σελ. 11: (20ός στίχος) αντί *εγκείει*, «εγκλείει»

σελ. 69: (9ος στίχος) αντί *προκλήσεις*, «προσκλήσεις»

σελ. 104: (τέλος 18ου στίχου) συμπλήρωση:

«...με τις προσωπικές του αισθήσεις, δεν μπορεί να τα συνειδητοποιήσει...»

ΜΟΝΤΕΣΣΟΡΙΑΝΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΔΕΛΗ

ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ • ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ • ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ